543776

Б 19776

МАЙК
ЙОГАНСЕН

три подорожі

ДВОУ
ЛІМ

A B C D

МАЙК ИОГАНСЕН

ТРИ ПОДОРОЖІ

Київська держ. бібліотека
ім. В. І. Леніна
№ 673776
20 III 35 р.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

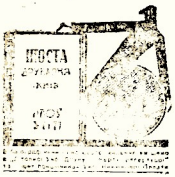

Обкладинка роботи
худ. *Б. Білогольського*

Клепацкий Иван

Укрголовліт № 387 (1811). Зам. № 1656. Тир. 5.000. 6 арк. Ост Б$_6$.

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА

ПОДОРОЖ У РАДЯНСЬКУ БОЛГАРІЮ

«...Переходжу до питання про болгарські села...»
(З промови одного з делеґатів на одному з з'їздів).

I

Болгарський нацрайон фізично стоїть на величезнім багновищі, що втворюється на зиму, весну й осінь у Мелітопільщині. Болгарські села — це є болгарські доми, розташовані кожний на чималій частині цього колосального багновища. Як на океані — скільки може осягти око — розповзлася безмежна стихійна грязюка.

У болгарських домах, розлучені один від одного грязюкою, живуть болгари. Безкраї простори грязюки, як плинна, грузька стіна, одмежовують їх від околишнього світу. Болгари живуть, як шлярафи старонімецької казки. Країна шлярафів оточена звідусіль горами манної каши. Хто хоче дістатися до Шлярафенлянду, має проїсти собі путь крізь таку гору, а манна каша знов спадатиме на нього, завалюючи проїдений тунель. Як той відважний турист має збувати перетравлену кашу — невідомо. Так і той, хто хоче дістатись до болгарського району на Мелітопільщині, має перейти, чи перепливти, чи перелізти океани багна, що не покидають його, а, чіпляючись до ніг відважного туриста, нове утворюють багновище на відстань безмежну.

II

Один з рецензентів однієї з моїх подорожів — чоловік мені невідомий, але, очевидно, розумний, раз йому доручили

писати рецензії — дуже розсердився на мене, що в тексті моїм раз-у-раз трапляється заїменник «я». Не знаю точно, чого хотів від мене рецензент — очевидно він мав рацію, раз йому доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію — очевидно неправильну, раз на неї напався рецензент, бо йому ж доручили писати рецензію.

Отже, слухаючи розумного рецензента, відтепер подорожую не сам, а в компанії. За такого компаніона обираю собі вельмишановного Черлза Кінгзлі, попа, письменника, ботаніка й подорожнього. Подорож цього святого отця у Вест-Індію маю з собою в кишені. У третій чвертині минулого сторіччя високочесний піп, письменник і ботанік подорожує на острів Трінідад у Вест-Індії. Одночасно ж він їде зі мною у болгарський нацрайон на Мелітопільщині. Отже не «я» подорожую, а «ми» подорожуємо, я і чесний отець Чарлз Кінгзлі, шотляндець, і їдемо ми водночас в англійську Вест-Індію і в радянську Болгарію. Слово належить вельмичеснотному отцеві Чарлзу Кінгзлі.

III

«Минув край сонця, висипали зорі
І враз настала ніч».

за якою після довгої заспокійливої ночі буде схід сонця, який повторить кольори сонцезаходу, але на цей раз вони будуть веселі, сліпучі, тріюмфантні, як личить добі віри й надії. Може хто сказав би, що така образність тепер затерта і заялозена так, що стає вже настирною. Хай воно й так, коли це вдома, але тут у розкішному вінцеві тропічного сонцесвіту це є обрзаність природна, майже неминуча і стародавній міт про щоденне народження і щоденну смерть Геліоса і шлюбні радощі з удовиними слізьми його нареченої Еос, цей міт відтворюється в нашому розумі, скоро цей розум стверджує свою можність — своє, сказати, святе право — перекладати природу мовою почувань.

І тим часом хіба не можемо ми спитати, хіба не маємо права, побудованого на тій розсудливості нашого серця, що часто-густо буває глибша від розуму, спитати: «Якщо

ми, грубі й засліплені смертні, можемо так сприймати й так відчувати красу в усесвіті, то наскільки ж більше повинен бог сприймати, наскільки більше повинен бог відчувати, задля вдоволення якого існує й було створено все на світі? Хто з тих, що вірять (і слушно вірять), що почуття краси є одне з найшляхетніших почувань людини, зможе заперечувати це почування в бога, який сотворив людину й все інше.

Вівторок, 15, був справді тропічний день...»

IV

Я чесно труждався, перекладаючи для вас, товариші, подорожні враження попа, ботаніка, письменника й покійника Чарлза Кінгзлі. Ви бачите, як шановний піп, змалювавши захід сонця і культурно попрохавши за це вибачення (образність... затерта і заялозена... аж до настирности), потім умотивовує свої ляндшафтні враження відповідною ідеологією.

Бог (каже отець Чарлз Кінгзлі) безперечно ж має почуття краси в більшій мірі, ніж людина.

Бідний, бідний Чарлз Кінгзлі. Піп, письменник і ботанік, він не сміє просто вдихати вечірне повітря в океані, а мусить шукати виправдання в тому, що бог, «очевидно, теж аматор природи». Ми ж не тільки милуємося з краєвидів так само просто і ясно, як їмо хліб і п'ємо молоко, а ще й переляндшафтуємо всі краєвиди, як нам того потреба.

V

Шановний отче, Чарлз Кінгзлі. Сідайте в вагона й поїдемо до Мелітополя. З Мелітополя ми поїдемо в болгарський нацрайон. Болгарський нацрайон — це, отче Чарлзе, ембріон радянської Болгарії. Тут виростуть діячі, комсомольці, техніки, аґрономи, вчителі, що керуватимуть Болгарією, коли вона стане радянською. Сідайте, отче Чарлзе, бо вже час.

— «Μελιτοπολις» — сказав отець Чарлз Кінгзлі англійською мовою з тим норзсемберлендським акцентом, що іме-

нується «броуд скотч», — є слово грецьке і значить воно: «місто бджіл». Але зараз осінь і бджоли дрімають. Зараз зима і бджоли сплять. Тепер же, швидко, дайте закурити».

«Святий отче. Курити вам гріх. Тим паче, що це вагон для некурців. А головне, в мене тютюну немає, бо я вже місяць як не палю. Спіть».

VI

Ніч у вагоні. Сон у перегонах, зідхання на станціях. Дерево звідусіль. Дерево згори. Дерево знизу. Деревіють, дубіють ноги й руки, ламаючись об дерево полиць. В задушливій труні сусіда — мрець хропе й сопе, розпилюючи дубову дошку.

VII

Уночі, мов тать, підкрався провідник і став висаджувати отця Чарлза Кінгзлі на тій підставі, що, мовляв, безбілетним попам пресвитеріянської церкви нема чого роз'їжджати в радянських потягах. Святий отець Чарлз Кінгзлі вже почав пакувати свою біблію і книгу гімнів, але тут я уступився за свого компаніона.

«Товаришу провідник» сказав я м'яко. «Я цілком співчуваю вам у ваших прагненнях і намірах. Справді преподобний отець Чарлз Кінгзлі не має ніякісіньких підстав їхати радянським вагоном (оглянутим у Крюкові 13 X 1929 р., як написано жовтою фарбою в нього над лівим буфером) і безмежних полях Мелітопільщини. Поперше, отець не має квитка. Подруге, цей самий отець є наш із вами клясовий ворог, хоч він у книзі своїй явно впадає в дарвінізм, гекслеїзм, гумбольдтизм і інші наукові ізми. Потретє, святий отець Чарлз Кінгзлі умер уже два десятки років тому і похований на цвинтарі коло Ебердіна у рідній своїй Шотляндії. Усе це безперечно сильні і важисті арґументи проти нього, як пасажира радянського вагону.

«Алеж зважте, товаришу провідник, на той факт, що преподобний отець, ботанік і письменник Чарлз Кінгзлі як пасажир цього вагону є чистісінький витвір моєї нестримної фантазії. Це, так би мовити, фантом. Коли хочете, то це фікція. Українською мовою це, сказати б, привид. Авторова

вигадка, так сказати. Літературний трюк, так міг би висловитись критик. Цей вельмишановний служитель церкви пресвитеріянської в даному разі абсолютно позбавлений найменших ознак реальности, буття, існування. Буття його суто номіналістичне».

І я м'яко одсунув провідника від полиці чесного отця Чарлза Кінгзлі. Але провідник не піддався.

«Дорогий товаришу», в свою чергу поважно сказав провідник. «Я не можу задоволитися вашим поясненням. Справа в тому, що я не лише провідник цього вагону. Я, крім того, ще й літературний критик школи Іони Вочревісущого. Як ви знаєте й самі, цей критичний корифей додержується такої глибокої позиції. Все, що написано в книзі, все це так таки й було насправді. Написано «я» — то це, значить, автор. Написано, що Дон Хозе Перейра перетворився на Данька Харитоновича Перерву — під упливом соняшного проміння — значить, перетворився під упливом соняшного проміння. Який не напишіть абсурдний жарт — Іона Вочревісущий сприйме його всерйоз і зробить висновки.

«Ви ж не посмієте твердити, що цей знаменитий корифей — ідіот? Ви навіть не наважитесь констатувати, що він — кретин? Чи не так?»

Я мусив зі скрухою на серці погодитися з провідником і, діставши отця Чарлза Кінгзлі з полиці, перекреслив його хрест-навхрест олівцем.

«Ви задоволені»?

«Я задоволений» — сказав провідник і ми прокинулися. У вікні сірів ранок. Це була станція Мелітопіль.

VIII

Ми з преподобним отцем Чарлзом Кінгзлі вибралися крізь станцію на бруковану візницьку біржу. Лежав мокрий ефемерний південний сніг і ми поїхали лінійкою по тридцять копійок з носа, а всіх нас було на руб двадцять.

Ми довго їхали вподовж залізниці. Запасною путтю чимчикували вантажні двадцятитонні вагони з гальмом Казанцева. Це наші радянські вагони, а не «40 человек 8 ло-

шадей» царського уряду, що, видко, розглядав залізницю, головним чином, як спосіб возити гусарські й уланські частини. Вагони підпливали до шоп Союзхліба.

Раптом з-посеред людського струму обіч дороги народився Боря Фінкель, без шапки і в білій сорочці. Тюпаючи хлюпким снігом, він наздогнав нашу лінійку, вхопив мене й преподобного отця Чарлза Кінгзлі за шиї, розмахнувся і впав у лінійку. На лінійці сильно запахло алькоголем. У руках Боря Фінкель мав пужально, яким виробляв артикули і націляв у перехожих. Коли зустрічався нам віз чи вантажний автомобіль, Боря коцав по ньому пужалном, знову націляв у пасажирів і вигукував якусь одну фразу. «По інерції!» — кричав він. (Значіння цієї фрази з'ясувалося пізніше). Боря Фінкель розкривав на голих грудях сорочку. Боря Фінкель гукав і танцював на лінійці. Перехожі сміялись і, нарешті, пасажир у шубі й шапці, випещений жирний пасажир, якого Боря Фінкель загнав у самий куток лінійки, перекипів і зліз, не заплативши грошей. Візник образився на Борю Фінкеля. «Вези! — сказав Боря. — Гроші є! По інерції!»

Проїхавшись скільки треба було, щоб тричі застудитися на смерть, Боря Фінкель зіскочив з лінійки і став із тротуару націляти вже в нас. — По інерції! — гукав він і скоро зник у юрбі.

IX

Абориґени розповіли, що Боря Фінкель, продавець мелітопільського церобкоопу одразу виграв по двох обліґаціях по п'ять тисяч карбованців, а всього десять тисяч. Ці гроші покладено на його рахунок, а йому видано на руки невелику суму, і от Боря Фінкель, добрий продавець церобкоопу, не витримав спокуси й п'є вже шостий день. «По інерції!» пояснює він зустрічним співмістянам.

Ми з чесним отцем Чарлзом Кінгзлі в'їхали в Мелітопіль. Де тепер Юджин?—думав я. Де та дівчина, що він любив «за зелень у крижня в підбитім крилі і за вогку розкіш сніжин» і що застебнула йому груди від вітру? Де він і чом я не стою з ним поруч у Молочнім Лимані по коліна в морозній воді? У свою чергу шановний піп, ботанік і письменник

Чарзл Кінгзлі згадував, як він, нарешті, допався до розкошів Вест-Індії, усе життя мріявши про подорож туди. Ось що згадав Чарлз Кінгзлі.

X

«...А хто ці троє хлопців у стемнаблакитних каптанах і штанях, що з них один несе пару солодкої картоплі, почеплену на кінець довгого бамбукового дрючка з камінцем на другому кінці для балянсу. Коли вони наблизилися, їхні сумовиті лиця зраджують їх. Китайці вони — по-за всяким сумнівом; але чи старі, чи молоді, чи чоловіки, чи жінки, ви не можете взнати, поки досвідченіші люди не пояснять вам, що жінки носять шиньони й не носять капелюхів, а чоловіки носять капелюхи, закручуючи під них свої косиці. Поза цією ріжницею, я іншої не знаю, щоб її було видко. Авжеж що в цих сумних обличчях ніякої ріжниці ви не побачите. «Offas, non facies» [1], як сказав старий Амміян Марцеллін.

Та чого це китайці ніколи не всміхаються. Чому в них вічно такий вигляд, наче хтось осів на їхні носи, скоро вони народилися, і що вони через усе життя ревно плачуть над цією бідою. І вони, очевидно, бувають веселіші інколи. Раз і тільки один раз у Порт ов Спейн ми бачили китаянку, що, годуючи немовля, вибухнула чутним сміхом, і ми подивилися одне на одного здивовані не менше, як коли б наші коні почали балакати».

XI

Згадавши це місце з своєї книги, пречесний отець Чарлз Кінгзлі звернувся до мене.

«Я бачу», сказав він, «що в розділі IX ви написали щось про дівчину й про любов і про гарячу дружбу. Ви, друже, не маєте права про це писати. Ви можете писати тільки про деталі тракторів і комбайнів».

«Самі ви сволота, пресвятий отче Чарлзе», одповів я. «Радянський Союз не манастир і ми не ченці. Веселими,

[1] «Шматки, не лиця».

молодими руками ми будуємо п'ятирічку, любимо, плачемо і сміємось, як належить справжнім людям, не попівському кодлу.

«І китайці тепер, отче, не носять косиць, і китаянки не калічать ніг, а китайці весело викидають ваших, отче, компатріотів з своїх країн. Ви хочете знати, чого китайці ніколи не всміхалися, наче хтось сів на їхні носи. Ваші, чесний отче, компатріоти важким задом сиділи на їхніх носах і ротах, душили їх опієм і душать ще й тепер. Але Китай тепер усміхається, плекаючи свою дитину — Червону армію. Ваші коні не почнуть балакати, але Китай уже загомонів. Отже, отче, заткнітеся й придивляйтеся до всього, що бачите навколо».

Під вогким першим снігом жив Мелітопіль. Ваговози гуркотіли по макадаму, везучи вагу у вагони. Двигтів завод, машиноремонтний завод, із піснею йшли комсомольці, до нас на лінійку сіла дівчина-фальсівниця з друкарні — вона поїде на той рік у поліграфічний інститут.

XII

Повільний потяг Мелітопіль-Пологи. Ніч. Німецька, єврейська, болгарська, українська розмова. Довгі, сонні павзи. Провідник, увійшов у вагон, рекомендує берегти речі від злодіїв. На другім кінці вагону напівсонний несамовитий крик. Із хлопця, що спав на горищі, стягли чоботи й він кричить в онучах. Провідник ввесь запалюється тріюмфом. Аджеж він попереджав, що коло цих станцій треба берегти речі. Радість його настільки щира й неприхована, що й пасажирів бере охота радіти. Не радіє тільки хлопець в онучах, з якого стягли чоботи.

XIII

Не дуже просто було нам із чесним отцем Чарлзом Кінгзлі доїхати до села Коларівки, що раніше взивалося Романофкою на честь царів польських і князів фінляндських. Дві пересадки й, нарешті, семикілометрова плавба кіньми в тих венеціянських каналах серед багняного моря,

що звуться покищо в нас ґрунтовими шляхами. Отця Кінгзлі я запхав у дорожній міхур і він крехтів і рипів через цілу дорогу.

Був місяць падолист і на радянській болгарській землі я не бачив ні одного рядка не звезеного хліба, ні одної не змолоченої скирти (а їх чималенько було ще того ж місяця падолиста на радянській одеській земельці).

Ми впливли в село, село на нашій Україні, але ніхто б не сказав, що це село на Україні. Навіть пречесний отець Чарлз Кінгзлі вистромив з міхура ніс і здивувався.

Бо замість білих хаток, що, як пшеничні пироги, лежали б на картатій плахті полів, ми побачили ось що. Величезна площа багна, одведена під село Коларівку поділялася на великі квадратні багновища. Серед цих квадратів стояли, немов будівлі поміщицької економії, простокутні, цегляні довгі доми під черепицею, відгороджені один від одного валами з каменю, чи з кізяку.

«Оце болгарські хати» (Are these bulgarian cottages)? — запитав отець Кінгзлі, але я не наважився сам одповісти й собі запитав про те саме в болгарина, що нас віз.

Виявилось, що так; це були селянські хати. Кожна така хата була довгий простокутень з горищем під високою черепичаною покрівлею, в кожнім будинку вмістилися б дві комфортабельні міські кватирі. Але тут друга така квартиря — це була стайня, хлів і комора — під тим самим дахом. Усе з доброї цегли і мазане крейдою.

«Тут я живу», — сказав болгарин і спинив коні. «А ви як хочете».

Спираючись на тачанку, я взув довгі болотні чоботи і, закинувши на спину міхур з речами і отцем Чарлзом Кінгзлі, пішов бродом райвиконком шукати «председател на райвик Михайлов». Отець Кінгзлі тихо зідхав за моєю спиною. Пахло паленим кізяком. Сіре небо над безкраєю грязюкою, довгі доми в кізяковім диму, жирне обвуглене осіннє село.

XIV

З кожним кроком ми щораз глибше занурялися в Болгарію. Пройшла двором дівчина в довгій спідниці, з довгими

косами, чорна й смуглява, як турчанка. Понад кізяковим валом якось топали по багнюці дитинчата й цвенькали незрозумілою енергійною мовою. На дворі стримів якийсь стовбур із столиком, на такій височині, що обідати на ньому могли б хіба гіганти абож граки. Лисніли порожні двори — квадрати грязюки й на них ні деревця, ні квітки, ні городів. Чотирма кіньми їхали тачанка і в ній було тільки двоє болгар.

Ми зайшли до кооперативу. Стояв гомін болгарської мови, болгарки купчилися коло матерії, болгари стояли й курили, болгарчата простягали чорні рученята з п'ятаком, купучи цукерки.

МАНУФАКТУРА ИМА НА ВСИЧКИТЕ, КОЙТО ЗДАВА НА ГОСУДАРСТВОТО ВСИЧКИТЕ ИЗЛИШКИ ХЛЯБА.

І справді, болгарки показували книжки, де було записано, що вони здали на «государството всички излишки хляба» і для них знаходилася мануфактура. Плякат був чорними літерами на білій мануфактурі, бо червоне хустя все пішло на спідниці болгаркам. Плякат простягався до кутка, а з кутка починався другий.

ДАВАЙТЕ ИЗЛИШКИТЕ ХЛЯБА ЗАМ ДА ПОЛУЧИТЕ СВОЕВРЕМЕНО ДЕФИЦИТЕН ТОВАР.

І справді, брали болгари «дефицитен товар» як от усякі «поясо тасмата табако, киптари і інші гаштите», що значить, поясні ремні, тютюн, жилетки і інші штани.

«Переложіть», пошепки сказав всечесний отець Чарлз Кінгзлі (Belts, straps, tobacco, waistcoats and that sort of trousers — совісно переклав я й отець заглибився в міркування). Я знову вкинув вельмишановного в міхур і занурився в грязюку. Треба було пропливти ще якихось сорок сажнів до райвику. Раптом за моєю спиною щось почало

пригати й витанцьовувати, ніби не один отець Чарлз Кінгзлі, а цілий конклав отців колективно напився п'яний.

XV

Я підвів голову й догадався: крізь грубий брезент мого швайцарського міхура пресвятий отець Чарлз Кінгзлі занюхав церкву. Церква була біла, з зеленим дахом, на ній був хрест, і видко були коло цієї церкви й клієнти. Бо хоча криниця під зеленою банею була вже не в церковній огорожі, хоча сам будинок райвику очевидячки раніше був попівською квартирею, але на дверях церковних не було замка і від них одгонило свіжим попівським духом.

Ми зайшли до райвиконкому, мовчазні болгари працювали в канцелярії, інші мовчазні болгари стояли з батіжками, чекаючи на вирішення болгарських справ. Председатель на райисполком Федор Иванович Михайлов прийняв нас і познайомив із радоловськими колгоспниками. Насамперед ми познайомилися з Иваном Александровичем Титовим і це був маленький чоловічок, член радоловської сільради, а в кишені його пальта була півлітрова пляшка молока. Радоловці обіцяли взяти нас до колгоспу «Комунар» у своїй тачанці й ми з пречесним отцем вийшли з рийвику.

XVI

Але це було шістнадцятого падолиста, а перед тим ми три дні прожили в селі Коларовка в техніка Дацюка.

Технік Дацюк це, так би мовити, не чоловік, а блискавка в штанях. До нього приходить сопливий хлопець і каже, що стає робити громадську убиральню. За роботу він хоче п'ятнадцять карбованців. Не заглядаючи ні в які розцінки, постанови і інструкції, технік Дацюк цитує низку цифр, обов'язкових постанов, правил, твердих і ринкових цін, в одну мить пояснює сопливому парубкові, скільки часу він буде й повинен працювати над громадським кльозетом, скільки в його піде цегли, дощок, цвяхів, заліза, скільки він проїсть за два дні й скільки він заробить умовно чистого прибутку на цій кльозетній операції.

Приголомшений спеціяліст по кльозетній лінії, що збирався виторгувати три карбованці, не встигши продерти очі, здає всі позиції і виходить дещо наляканий фонтаном технічних даних, але цілком задоволений. Не так щастить представникові сусідньої сільради, що прийшов робити заявку на потрібне в його території будівництво. Блискавка в штанях, з секунду подумавши над заявкою, моментально знаходить у заявці пропуски, нереальні проєкти, непотрібні категорії і з блискавичною точністю пояснює, скільки часу представник був працював над заявкою, скільки ще треба над нею працювати, щоб вона була реальна й доцільна, встає з місця, дає представникові двадцять чотири години відстрочки, інструктує про форму заявки, одягає кашкета й іде з нами до болгарина Сави, мимохідь ляснувши по моєму рукзакові так, що отець Кінгзлі голосно пискнув і закопався в саме дно міхура.

У звичному квадраті багна стояв дім болгарина Сави Йова, а сам болгарин Сава Йов стояв коло вікна в хаті й начиняв мідні набої для зайців. Я витрусив з міхура пречесного отця Чарлза Кінгзлі і Сава, ткнувши в нього товстим чорним пальцем, догадався, що це не наш чоловік.

— Да пиим чай. — сказав Сава і розповів історію свого життя.

— Я був бідняк, — сказав він — і ім'я моє Сава Йов. (Йов! — подав репліку вельмишановний отець Чарлз Кінгзлі — так це ж є особа з Біблії... — (Why, this is one from the Book... — але чесному отцеві Дацюк не дав добалакати, знов сховавши його в міхур). Було в мене шістнадцятеро дітей і всі вони померли, хто в три місяці, хто в шість, хто в дванадцять років, а хто й у три дні. Двадцять сім років я працював за наймита в сусіди навпроти — (Де ж той сусіда? — його розкуркулено давно), а тепер я середняк і мене поважають люди (— Hiob! Hiob! — озвався з мішка невгамований отець Чарлз Кінгзлі).

Було в мене шістнадцятеро дітей і одна жінка. — Яла къшти кажа (іди сюди, щось скажу)! — гукнув Сава до жінки. І чорна, висушена життям і дітьми, стара боязко вийшла з сусідньої [illegible]. — Де ж лажица? (де ж ложка), —

сказав Сава, показуючи на чай. — «Йла да идием, (кушайте),—сказав Сава до нас, показуючи на милина—тонко викачане з сиром смажене тісто.

— І я багато міг мати жінок. Був я здоровий хлопець і вродливий, і дівчата до мене горнулися охоче. Один тільки раз я взяв дівчину в клуні і небагато мав з того радости. Любиш як крадеш, любиш і боїшся.

Нема краще, як своя жінка. Спокійна любов — спокійний сон.

— Тепер я не наймит. Я хазяїн і я мисливець. Багато зайців перебив я на своїм віку, а он і пушката моя (рушниця). Нею я за цей місяць сорок два убив зайчики.

XVII

— Як націлю, — сказав болгарин Сава, — так і мотону зайчика. Не втече.

Після цих слів болгарина Сава ми вдягли шапки й пішли обідати в Коларівську їдальнь. Коларівська їдальня знаменита на ввесь район тим, що в ній дають м'ясо, багато м'яса, скільки охота м'яса і м'ясо те заяче. Зайців постачають Сава і Дацюк. Про Дацюка циркулюють леґенди: розповідають, що він раз за дві години убив чотирнадцять зайців, іншим разом дванадцять і т. д. Зайців приймають по вісімдесят копійок за кілограм. Завідувач їдальні має в льоху триста обідраних зайців. Зайці висять у льоху й смердять. Зав їдальні перестає приймати зайців. На сніданок, на обід, на вечерю видють зайців.

На смак коларівський заєць, приготовлений по методі зава їдальні, нагадує найбільш розварений солоний віхоть.

XVII

У хаті председатель на соз Боба жив технік Дацюк і в цій хаті ми полягали на ніч. Ліги на подертий сінник долі, я побалакав трішки з пречесим отцем Чарлзом Кінгзлі, потім одіпхнув його легенько й заплющив стомлені очі. З найглибших надр моєї душі дгикнувся заєць. Дацюк загасив лямпу, у вікно синя глянула ніч і розкрила дитячу книгу спогадів.

XIX

Заячий вечір. Сніг.
Ах! Блакитна стеле суніч,
І лягає, як стомлений синій китаєць.
З-поза сосонок
звіриних ніг
Із забутих дитячих книг
Знайомий з'являється заєць
За яри, за ялини, за ячмінь
Замаячить
Заяча
Тінь.

Майнувши білим хвостиком заєць зник і все заснуло.

XX

Уранці председатель на соз. Борба бере лопату й меліорує свій двір. У його голові народилась фантастична ідея відвести воду з свого дворового озера в ріку. Председатель на соз Борба копає рівчака.

Сьогодні йому треба зібрати триста пудів пшениці і двісті п'ятдесят пудів ечемику (ячменю). Його соз Борба веде перед у виконанню плянів. Крім того, председатель на соз Борба буде на чотирьох засіданнях, а вночі його черга їхати з конем на станцію. Отже председатель на соз Борба вдома не буває. Вдома, таким чином, порядкує його жінка, так би мовити, председатель на кштата на председатель на соз Борба. У Коларівці вісім созів і председатель на соз Борба з гордістю заявляє, спершися на лопату, що його соз Борба практично вже нічим не різниться від колгоспу. Він кінчив меліоративні роботи у своїм дворі й йде на засідання вбрід.

Оце вже десятий день, що Коларівка є величезне квадратове грязеве озеро. Венецінськими каналами цього озера плаває тачанка, чотирма впряжена кіньми, і шукає председатель на райколгоспспіла. Председатель на райколгоспспілка раніше містився коло машинотракторної станції, а сьогодні рано переїхав до райкоопспілки. Очевидно, в райкоопспілці його не знайдено. Отже тачанка циркулює між

райвиком, райкоопспілкою, парткомом, машинотракторною станцією і кватирею председател на райколгоспспілка, шукаючи председател у спішній справі. На завтра треба, хоч кров з носа, вивезти на станцію зерно. Уночі буває легенький морозець. Треба проскочити між ніччю і бездоріжжям сім верстов по морозцю, а вертати порожняка можна й вплив.

Селом болгари ходять убрід. Більшість у чоботях, дехто в галошах. Галоші підв'язують перед відплиттям з дому шворкою. Нема нікого, хто просто йшов би в галошах, непідв'язаний. Діти пливуть у школу в постолах і вовняних шкарпетках, а то й просто... босі.

Від села до села треба пливти тачанкою шестериком, абож бідою четвериком.

XXI

Бідо! Доісторичний український автомобілю! О, екіпаже біди! О, страшний свідок бездоріжжя! О, трясучий кораблю трясовиці! О, грізна назво епохи царських доріг, доби кріпацької праці, тристолітнього часу поневолення.

Селянин їде бідою. Алеж уже останні дні доживаєш ти, чортів далесе селянської комунікації. Уже кінчають шосе з Бердянського до Токмаку. Уже збираються машини, що вторують дорогами степи. Й коли рівні й тверді ляжуть шляхи в степах, ми заведемо тебе, бідо, до полтавського музею й поставимо поруч із чумацькою мажею.

XXII

Отже виїхати до колгоспу «Комунар» сьогодні не можна й ми виходимо з дому болгарина Сави пошукати зайців у грязюці.

Дім болгарина Сави (з якого ми оце вийшли) такий має плян. Уявіть собі цегляний коробок у п'ять метрів уширшки і в дванадцять метрів удовшки. Станьмо коло того краю, де стремить таємничий стіл на стовпі. Від нас починаються вікна къштата (великої кімнати). Це кімната холодна і в ній можна жити тільки влітку. Поруч із нею вузькою ковбасою

з широким кінцем тягнеться малка къшта (мала кімната). Широкий край це куфнята (кухня). Куфнята все ж таки займає не ввесь дім уширш, бо знадвору є ще на тій самій широті фаята (фойє або сінці, коли ваша ласка). Далі йде ще одна малка къшта (формою квадратова) — це вже тепла, бо її гріє куфнята. За цією малка къшта іде дам на скот, а за дам на скот плявник для полови і інших скотячих страв.

Вікна й двері в такому домі городські, а не селянські. Підлога фарбована і взагалі, коли б цей будиночок перенести до Харкова, то головний інженер заводу за щастя мав би в ньому жити, займаючи къшта, малка къшта, фаята і ще одну малка къшта, а головна інженерова дружина ще й здала б у користування дам на скот і плявник на полову, у яких помешканнях оселилися б з радістю всякоякі приїжджі громадяни.

Коли болгари оселялися на Вкраїні, кожному видавано «нумер» — шістдесят десятин земята. Болгари швидко забагатіли, цегельні постачали їм цеглу на дуваро (стіни) і криша (дах), онуки перших переселенців утворили куркульську верству. Наймити з Росії та України пасли їм тисячі овець, з баранячого лою робилася леґендарна кавърма.

М'ясо, нарізане скибками, смажилося в лої, заливалось лоєм і ставилось у холод. Це була кавърма, якої вистачало на всю тринадцятидушну сім'ю багатого болгарина.

Ще зовсім недавно, за наших часів, перед розкуркуленням кавърма «ллялася рікою» в пащі багатих болгар заливана ракиа (горілкою), росли черева, болгарин лежав під возом на полі і смоктав з барилця вино, поки наймити працювали на полі. Уночі ж розпарений спекою, розпертий вином і кавърмою, куркуль пхався в плявник де спали дівчата-наймички.

Перед хатою болгарина Сави залізка обчищати ноги й жмут кураю.

XXIII

Курай! В степу росте така трава курай. Вівці їдять курай, зайці сплять у кураю, коли дощ; чабани збирають курай у купи, запалюють і гріються. Степовий вітер зриває курай

і котить його, накопичує в розколини степового ґранітного підґрунту. Болгарин везе курай гріти куфнята і жмут кураю він кладе коло порогу обтирати ноги.

Цікаво було дізнатися, як ставиться бідний болгарин до созу. Коли він приходить до созу, як до своєї хати, як колективний хазяїн, то перед ґанком, поруч із залізкою, він, мабуть, покладе жмут кураю і сам, перший обітре ноги. Коли ж він плаче за кавърма, він упхається в дім созу (може в колишню свою хату) з закаляними по халяви чобітьми. Кавърма вразила уяву високошановного отця Чарлза Кінгзлі й він розповів про Гуачаро.

XXIV

«Кева дель Гуачаро пробиває вертикальний фас скелі. Вхід цей дивиться проти півдня й утворює коридор уширшки на вісімдесят футів і ввишки на сімдесят два фути...

Гуачаро покидають печеру, коли спадає ніч, надто, коли то ніч місячна. Це мало не єдина, відома для нас, нічна зерноїдна птиця; форма ніг на очі показує, що вона не хижа як от сова. Гуачаро годується з дуже дерзких горіхів, як от горіхоїд і нічна ворона, що теж гніздує в пощепинах скель.

Важко й уявити собі, не чувши, страшний галас від тисяч тих птиць у темній частині печери; його можна дорівняти хіба до кракання наших гайворонів, що живуть громадами в соснових борах півночі й лаштують гнізда на деревах, що верхів'я їх прикро одне коло одного. Прикрий, пронизливий крик гуачаро б'є об камінні бані і повторюється луною з глибини печери. Індійці показали нам гнізда тих птахів, попристроювавши смолоскипи на довгих дрючках. Гнізда були на п'ятдесят чи на шістдесят футів над нашою головою в конічних ямках — ввесь дах ґроти, поколотий ними, як решето. Ріс галас в мірі того, як ми наблизилися й лякали птахів світом наших смолоскипів. Коли галас цей на мить ущухав, ми чули здаля квиління й крик птахів з інших колін печери. Здавалося, ніби зграї перегукувалися між собою.

Індійці заходять у Кева дель Гуачаро раз на рік, коло середини літа, озброєні довгими дрючками, якими вони

ламають гнізда. Проти цього часу забивають скілька тисяч птахів і старі, ніби боронячи свій виплід, з страшним галасом гасають над головами індійців. Пташат, що падають долі, тут же патрають і вони повні жиру; межи ногами птиці є цілі подушки товщі аж до шлунку. Отака скількість жиру в зерноїдних тварин, що живуть у темряві і не рухаються, нагадує нам те, що ми бачимо в процесі відгодовування гусей та волів. Відомо добре, як сприяє цьому процесові темрява і спокій. Нічні птахи Европи худі, бо годуються не плодами як гуачаро, лише скудною здобиччю з полювання. В період, що в Каріпе зветься «урожай олії», індійці будують з пальмового листя халупи коло входу й навіть у самій передпечері — і рештки тих халуп ми самі бачили. Там на хмизі вони розтоплюють у глиняних горщиках жир оце вбитих молодих птахів. Цей жир відомий під назвою масла, чи олії гуачаро. Він напіврідкий, без запаху й такий чистий, що його можна зберігати через цілий рік і він не згіркне. У манастирі в Каріпе...

XXV

— Про манастир іншим разом, попе Чарлзе Кінгзлі. В Англії. А покищо признайтеся, пречесний отче, що з усієї болгарської етнографії вам найбільше сподобалась кавърма. Інакше ви не були б згадали за цих дуже жирних птахів».

Після цих моїх слів ми пішли в степ і вбили скілька зайців.

XXVI

Коли ми вертали додому, болгарин Сава швидко звів рушницю й навів на свиню. Трапилось так, що поблизу проходив український селянин з сусіднього села і він розповів таку історію.

— Як у нас крали свині. Тієї зими стали в нас пропадати свині. В одному дворі вкрало свиню і так, що ніхто й не зчувся — і не пискнуло — і свиня була дуже голосиста, як соловей, свиня. Тоді в другому дворі такий самий прорив: теж свиню вкрало і теж тихо, що й не кувікнуло. По тому таким самим порядком у третьому дворі прапала свинка

і так нечиста сила поприбирала мало не по всій слободі свині. Тоді, значиться, дивляться люди, що так далі немов би то не годиться, і порозстановлялися вночі по кутках сторожувати і пароля в їх була така, що свисни й біжи за ним наздоганяти, а на другім кутку щоб переймали. Отак, щоб хто побачить, то щоб, словно, свиснув, а ті щоб собі прислухалися й бігли навперейми. Воно ж те, що крало, придумало таку організацію: шворка, тобто шпагат, а на шпагатові гачок, той, що сомів ловити. На гачку тім хліба шматочок. Це, значить, свиня ковтне із гачком хліб і веди її куди хоч на шворці.

От один стоїть і слухає. Не чути нічого — коли йде. Іде, а за ним свиня, як собачка; воно смикне, а свиня ще й підбіжить і не кувікне, а тільки хрокає помалу, як дуже швидко треба йти. Цей, значить, наш чоловік наставив на нього — стій — каже, і свиснув. Воно шворку закинуло й стало. Свиня теж і собі стала, бо думає, що це тільки так, щоб перепочити.

Ну, той свиснув, підбігли люди, бачать таке діло, що воно піймалося, то треба щось робити. Робити, так робити, взяли, значиться, по двоє за руки й по двоє за ноги — підіймуть та й об землю, підіймуть та й об землю, а в того кров тільки порскає з рота.

Так у нього разів з десять з рота порснуло, тоді відпустили. Ну, звичайно, довго не жив, за чотири дні вмер.

А то ще був другий хлопець, так собі незавидний, отак буде на зріст, не більше, ну, а плечі — во. Так цей тільки до свині підійде, зараз її кулаком по лобі, візьме на плечі собі за шию й несе, а свиня пудів вісім. Він іде, а з свині крапле, та на сніг, та на сніг. Так і прийшли до нього в хату й свиню знайшли. Забрали його.

Бачать таке діло, що піймався він, то треба щось робити. Робити, то робити, взяли, значить, по двоє за руки, по двоє за ноги — підіймуть та й об землю, підіймуть та й об землю — тільки кров з рота порскає. Разів з десяток з рота порснуло, тоді відпустили — так цей днів шість жив, а тоді аж вмер, словно, дуже здоровий був парубок, дарма що на зріст незавидний.

А в парубка цього ще був брат, но той, нема слова, куди був слабший. От як той парубок помер, то цей брат його пристроїв такого апарата. Простенький сказати й апарат той був, такий собі з клоччя ґнотик, но вимочений у гасі і сірників коробочка. Ґнотика він того, ясне діло, підпалив сірником і вкинув тихенько в скирту тому, хто його брата, значить, брав за ноги. Укинув і пішов помалу додому. Скирта, як полагається, згоріла до колосочка і парубка того викрито.

XXVII

— Бачать таке діло, що піймався він, то треба щось робити. Робити треба, отже взяли його по двоє за руки, по двоє за ноги, підіймуть і об землю, підіймуть і об землю, тільки кров з рота порскає. Разів із десяток з рота порснуло, тоді відпустили, а парубок був плохенький, додому не дійшов і помер.

Сказавши це, селянин із сусіднього вкраїнського села повернув, і пішов у своїх справах і ми теж повернулися й пішли до хати болгарина Сави.

— Що це таке? — спитали ми в болгарина Сави, показуючи на стовп із столиком, коло якого столу лише гігант міг би пити чай і їсти кавърма. Як пам'ятаєте, уважливий читачу, цей монумент цікавив нас уже скілька разів. Це могла бути полиця годувати небесних птахів (так висловився премудрий отець Чарлз Кінгзлі, указуючи на табуни голубів, що ввесь час апетитно налітали на вистріл).

Це міг бути іконостас для провітрювання заскнілих богів, літній мисник на посуд, щоб обідати на свіжім повітрі, нарешті, столик, щоб їсти кавърма à ля-фуршет навстоячки, спеціяльно зроблений за старих часів для чинів ґвардійського корпусу, що, скажемо, могли квартирувати в даному селі (армієць не дотягся б до столу і навстоячки).

Та всі ці філософічні й дотепні наші здогади нанівець звів болгарин Сава. Він пояснив, що це підставка для квітів. Улітку болгарка виносить фікуси, олеандри, аспарагуси й герані на голий, продимлений, кізяковий двір і вони пляжаться під степовим сонцем.

Окроме квітів, у домі болгарина є старий гардероб, люстро й дзиґарі фірми Ле Руа а Парі. Справа в тому, що болгарина-середняка, ба навіть незаможника в нас на Харківщині мали б за куркуля. Бідняк у нас це Григорій на Лисівському хуторі, що хазяйнує на трьох гектарах чистого піску, не має городу, бо повідь зносить його грядки щовесни в озеро, і їсть із сім'єю хліб з чорної суміші жита, ячменю й гречки.

— Болгарин же має дзиґарі. Правда, в Сави це не Ле Руа а Парі, а просто ходики тресту точної механіки. Зараз пів до третьої, а на Савиному годиннику за двадцять хвилин шоста.

Але тому не винний Держтрест точної механіки. У Коларівці, де все незаможне і мало ж все індивідуальне господарство, об'єднане в колективні артілі, годинники становлять головні кадри «одноособового» населення. Всі ці розмаїті дзиґарі йдуть кожен на свій смак, при чому диференція між їхнім часом доходить п'яти-шести годин. На станцію їздять так, як по всій славній Україні — за півдоби до потяга, щоб був час посидіти й побалакати, й поспати на вокзалі.

— Саво! — сказали ми. — Ваш годинник утік уперед на дві години й п'ятдесят хвилин.

— Хубав! (добре) — сказав Сава. — Як ставити? — Став пів до третьої.

XXVIII

Сава, повагавшися трохи, зліз закаляними чобітьми на чисту ковдру і пересунув стрілки. Стало чотири.

— Мало, — сказали ми. — Зараз пів до третьої, а не чотири.

— Хубав бъди, — сказав Сава. — Нехай так буде. Чотири для мене саме добре. І він ізліз із ліжка.

Ми переступили загорожу з каменю й кізяку, що відокремлює грязюку кожного селянина від загальносільської грязюки. І знову ця загорожа постановила перед нами питання.

Коли дбайливий болгарин, витягаючи з-під плуга каміння, потім ретельно везе це каміння додому й поволі складає за

десятки років загорожу навколо свого ареалу грязюки, доповнюючи цю загорожу кізяком і соломою (якими можна під весну гріти пештата, чи собата — цебто піч), то як робить, і чи робить узагалі загорожу колективний хазяїн навколо своїх дворів? Чи є в його залізка обтирати ноги? Чи є в його покладений для того ж кураєць? Чи є в його підставка для квітів і чи стоять на ній квіти?

Опортуніст може сказати, що це не важко. Але це важно. Пізніше ми побачимо, яка ця справа в колгоспі «Комунар». Для того ж, щоб це побачити, нам треба поїхати до Радоловки. Але зараз усі радоловці на районовому з'їзді КНС. Отже туди ми й підемо, подякувавши Саві за чай.

— Ила да пиим чай, — знову сказав болгарин Сава. І от дві племінниці його принесли чай. Отець Чарлз Кінгзлі, що взагалі придивляється до дівчат, пізніше розповів мені своє враження від однієї з Савиних племінниць, бо сам я, бувши людиною боязькою і скромною, не вправився її навіть як слід роздивитись.

«Племінниця цього болгарина» — сказав отець Чарлз Кінгзлі чистою англійською мовою, — «є дівчина середня на зріст, чорнява, смаглява, з правильним профілем, що нагадує турчанок із цукеркових коробок колишньої фірми Жорж Борман, від яких коробок і досі ще не одмовився Кондтрест. Дві довгі чорні коси спускаються по її стрункій спині (ай! ай! ай! пречесний отче Чарлзе Кінгзлі) і коси ті перев'язані кожна якимось уривком ганчірки, хоча вони заслужилися на шовкову стрічку. На смаглявих її руках, ніби виточених з... — втім не вдаватимуся в метафори — є по браслету з срібла. Браслет той плаский, з уширенням посередині, сантиметрів у чотири. Звуться вони гримни, що нагадує мені слово гривна. На шиї їй намисто з срібних монет — алтъни, а раніше ці алтъни бували золсті й завбільшки з карбованець. Кажуть, що в голод двадцять першого року ці алтъни пішли за хліб.

На племінниці Савиній довга спідниця — аж до кісточок — з яскравої матерії. Сама ж племінниця боса, бо в них на троє дівчат одна пара черевиків. Губи її, а також очі...»

Але тут ми знайшли за потрібне припинити красномовне

оповідання вельмичесного отця Чарлза Кінгзлі, запхали його в мішок і пішли на збори КНС.

КНС відіграють велику ролю в сучаснім болгарськім селі. Серед болгар-селян відносно небагато партійців. Керовані партійцями комітети подекуди мало не виконують ролю сільпартосередків. Детальніше ми це побачимо в Радоловці.

XXIX

УВЕЛИЧИВАЙТЕ РОЗМАХА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО СОРЕВНОВАНИЕ

Цей плякат висить у залі сільради, де відбувається районова нарада НКС-ів, між портретами Петровського й Благоєва. На повістці денній доповідь про вибори до КНС, і до сільрад через тиждень після того.

— Кулак он хитрий. Он сам такового не скажеть, но через підкулачників обрабатываєть часть нашого активу, приманивая такового к себе...

Говорить невеликий, енергійний болгарин. Він говорить мішаною мовою, бо на райнараді, окроме болгар, є українці, німці, росіяни з сусідніх сіл. Мова його мішана, але чітка й енергійна, і його слухають уважно. Ми сидимо поруч із головою КНС села Радоловка, де колгосп «Комунар». Це зовсім молодий, ледве жонатий парубок з блідим обличчям, не дуже й схожий на болгарина. Коли скінчиться нарада, ми поїдемо з ним у Радоловку. У тім самім ряді сидить зам председателя на колгосп «Комунар» кубанець двадцятьп'ятьтисячник Кошевський, мовчазний білявий гігант, моторист з професії. Далі маленький диспептичний чоловічок, член радоловської сільради, інтеліґент. З кишені його пальта виглядає пляшка молока. Йому не можна палити, пити горілку, їсти рідний болгарський перець і багато любити. Коло дверей притулилися двоє здоровенних дядьків, що привезли радоловців колгоспівською тачанкою. В одного довгі чорні, в другого довгі руді вуса. Вони стоять із батіжками; їм не терпиться якнайскорше виїхати, бо поночі трудно пливти грязюкою. Всі вони, окроме Кошевського, болгари.

XXX

Є така хвороба психостенічного порядку й називається вона агорафобія. Я знаю, що вона є, бо сам трохи хворий на неї. Я не люблю великих засідань і колись ретельно уникав усіх учительських і професорських зборів, на яких мусив бувати.

Але я завжди охоче слухаю збори на заводі й таке саме почуття було в мене на цих зборах КНС. Старі, об'ялозені не дуже щирими журналістами, слова, що повторювані рах КНС, ізнов оживають у кострубатих, незграбних реченнях, у мішаній мові, у монотонній енергії інтонацій водителів селянського життя. «Куркуль — він хитрий, він прямо не скаже, а маневцями обплутує слабих і несвідомих». Ще недобитий куркуль, якого прекраснодушний професор уже об'явив мертвим, яскраво встає перед очима. І в такт з інтонаціями оратора стискаються в слухачів кулаки, серце б'ється швидше в такт із маршем трудного побіденного життя: я оживаю на таких зборах і, поволі витягуючи руки, знов відчуваю давно невживані м'язи.

Радоловські дядьки з батіжками підійшли до земпредседателя колгосп «Комунар» і почали радитись.

XXXI

Один по одному підвелись радоловці й вийшли з залі. Скрайній був час їхати й ми пішли до тачанки. Дивна річ, усі вони ніби ставилися до зборів куди спокійніше, ніж я. Хто знає, може їх більше зворушили б ті самі професорські засідання, з яких я тікав ретельно.

«Пора», сказав один з них до якогось районового робітника. «Пора вже якось упоратися з хрестом на вашій церкві. Ви ж таки район. Уже три роки попи не повертаються до нас у Радоловку, а ми не район і не дуже велике наше село».

По тих словах ми якось убгалися в тачанку й попливли багняними каналами вулиць.

Спадав вечір, біг заєць, розліталися бризки й член президії сільради розповів про родження Радоловки.

Болгарські діди-делеґати, сивоусі й статечні, обдивилися місце для селища. Царський уряд указав їм те місце коло села Куцого над трактом. Довго ходили діди, роздивлячись на місце, приділене їм із царської ласки. І, роздивившись, вирішили: коло тракту не селитись, бо дуже близько від царя, а прохати дозволу осісти біля Кам'яної Могили оддалік від шляхів і трактів, від царського ока й царської загребущої десниці.

Так зроблено й уряд дав дозвіл селитися коло Кам'яної Могили. Якнебудь розташувалися болгари й посіяли пшеницю. Того ж таки року задув вітер і здмухнув посіяне зерно в кураї та цілини, й дрофи та хохітви поїли пшеницю. Гірко на дідах-делеґатах окошився той вітер. Добре наслухалися діди всякояких слів і розмов про своє делеґатське око. Але йшов час і болгари збудували собі доми.

В таких самих домах вони жили були під турецькою рукою в Болгарії. Тільки там ці доми були з дикого каменю, а тут будували болгари з цегли. Грошей їм вистачало й цегельні на дорогих дровах, привезених із півночі, пекли цеглу для болгарських сіл. Тракт був далеко й царська десниця не дуже непокоїла болгар. Знову в честь і в славу стали згадувати дідів-делеґатів.

Але після революції першої й після колективістської революції на селі, оті двадцять два кілометри знову далися взнаки. Вирос найкращий на район колгосп «Комунар», а район став у Коларівці за двадцять два кілометри. У Коларівці школа семирічка, Коларівка концентрує запаси, в Коларівці вирішаються справи. Двадцять два кілометри треба плисти до Коларівки океаном осіннього багна. Четверо добрих коней ледве тягнуть легеньку тачанку.

Знову недобрим словом споминають дідів-делеґатів.

XXXII

— Усім не догодиш, — крехчуть діди-делеґати, повертаючися в гробах.

Пливуть коні через землі степовиків-українців, гуркотять через шосе Бердянське-Токмак і впливають ізнову в землі

болгарські. Двадцятьп'ятитисячник замголови «Комунар» кубанець Кошевський, робітник котельного цеху в Сталіні, розповідає своє життя стриманим голосом, що не зменшує, а збільшує враження від його гігантського атлетичного тіла. Від дитинства на Кубані він переходить до труби дізеля в артілі «Комунар».

Трубу цю ставили не раз і кожного разу завалювалась замля навколо від двиготу дізеля. Нарешті, він сам з'явився на млин і своєручно установив трубу — тепер дізель працює без перебоїв.

На млині тім живе голова КНС Радоловки, молодий хлопець і чорнявий без найменшого сліду бороди чи вусів. Труба, що так довго не хотіла ставати на своє місце, нагадала йому італійця Манцоні.

Італієць Манцоні приїхав з Мелітополя на станцію Нельгівка працювати за рахівника в товарній конторі. Був це чоловік уродливий, чорнявий, добрий робітник і ласий до дівчат. У Мелітополі, місті бджіл, у нього зосталася жінка з двома дітьми, а на станції оселився він у кватирі, що її наймала жінка вантажникова. Сам же вантажник перебував у Мелітополі, місті бджіл, де й працював, ретельно нагружаючи й вигружаючи вагони, і приїздив він до своєї жінки лише раз на тиждень, стомлений від важкої роботи. А жінка його була молода, сильна й вродлива. Італієць Мандоні теж був вродливий і сильний чоловік.

Загадкова й таємнича річ людська природа! Не минуло й трьох днів, як італієць Манцоні і вантажникова жінка замість того, щоб і не дивитись одне на одного і, зустрічаючись, скромно відводити очі вбік, взялися спати в одній кімнаті.

Цього мало: спавши, вони поводилися так, ніби в нього не було в Мелітополі, місті бджіл, дружини, а в неї ніби не було в Мелітополі, місті бджіл, чоловіка.

(— Shoking! [1] — озвався з мішка вельмичесний отець Чарлз Кінгзлі, але в цей момент кубанець Кошевський перемістив затерплу ногу і влучив чесно отцеві в рота).

---

[1] Шокінґ.

Так жили італієць Манцоні й вантажникова жінка довгий час і були задоволені з своєї фортуни.

Аж ось одного прекрасного майже безхмарного й дуже теплого літнього дня жінка італійця Манцоні дізналася, що чоловік її, італієць Манцоні, поводиться таким способом із вантажниковою жінкою. І приїхала на станцію. У правій кишені її літнього пальта щось було. І що це було, про те догадався італієць Манцоні, хоч він ще не встиг її побачити.

Жінка італійця Манцоні попрохала, щоб його викликано до неї. Але він до неї не пішов, а прохав переказати їй ось що.

Що він, італієць Манцоні свідомий того, для чого жінка його приїхала на станцію. Що він також догадується, що саме вона привезла з собою в правій кишені свого пальта. Що це не є щось інше. як банка з сірчаним квасом, який. сірчаний квас, вона, без сумніву, хоче линути йому в лице. Що він ні в якім разі не хоче, щоб обличчя йому обілляли сірчаним квасом. Що, з другого боку, він, італієць Манцоні, сам також свідомий тих неприємних почувань, що він завдавав їй, своїй жінці. І що він пропонує їй висилати у Мелітопіль, місто бджіл, суму, достатню їй для прожиття, акуратно щомісяця.

Вислухавши таких його слів, переказаних через посланця, жінка італійця Манцоні віддала банку з сірчаним квасом і, пішовши до нього, мирно з ним умовилася щодо розмірів суми й коли її присилати. Так, нарешті, немов та труба при млині, все устатковалося й опинилося на належнім місці.

Після цього ми з отцем Чарлзом Кінгзлі теж розповіли кожен історію свого життя, а тачанка наша чимраз наближалася до Радоловки.

XXXIII

У колгоспі «Комунар» оце збудували свинарник на 75 свиней. Покищо немає де дівати приплід і по одному поросяті віддають на кожного члена артілі, за плату 10 карбованців. Побудовано також кошару на 90 овець і будується ще

кошари на 300 овець. Бо є постанова в районовому маштабі всю племінну вівцю віддавати колгоспові «Комунар», як найміцнішому й наупорядкованішому.

Отже протягом найближчих місяців колгосп «Комунар» годуватиме над тисячу овець.

Колектив «Комунар» — дитина вже чималого віку. Про колективізацію в селі Радоловка так лаконічно розповідає невідомий історіограф:

«Колективізація в селі Радоловка почалася з 1922 року. Організувався колектив «Червоний Промінь» з 9-ти членів, «каковой» і проіснував до 1924, а далі розпався з усякояких причин. Не було відповідальних досвідчених керівників, не було допомоги з боку громадських організвцій і, нарешті, у складі колективу був куркуль. Цей куркуль розвалив колектив зсередини.

«На місці розваленого колективу року 1926-го організувався соз «Труд» з 5-ти членів. Пізніше він розвинувся в артіль «Рівність», «каковая» мала 16 членів. Завдяки клясовій чистоті членів артілі і її авторитетові серед трудящих мас села на 1 серпня 1929 року в селі було вже три артілі, що об'єднували 107 господарств. У лютому місяці 1930 року всі три артілі сполучилися в одну артіль «Комунар». Завдяки правильній постанові робсти в артілі «Комунар», відповідному керівництву і добре налагодженому рахівництву (соціялізм — це обрахунок) артіль «Комунар» протягом лютого місяця виросла, об'єднавши всіх 207 господарств.

«На перше квітня 1930 року артіль «Комунар» об'єднувала 216 господарств. Усіх же господарств на селі під той час було 218, що й складало на 1 квітня 1930 року 99% колективізації села.

«Із квітня місяця й до червня місяця одщепилося й вичищено 75 господарств (!). Причини одщеплення були ті, що група куркульських експортних господарств повели аґітацію серед малосвідомих бідняків та середняків. «Каковиє» і піддалися їхньому впливові й вийшли з артілі, забравши з собою свій живий та мертвий інвентар. Після одщеплення й чистки в артілі «Комунар» на 1 червня 1930 року залиши-

лося господарств 141. Таблиця життя артілі «Комунар» з 1 червня по 1 грудня 1930 року така:

	На 1 черня	На 1 грудня
Господарств	141	190
Коней	96	159
Лошат	—	18
Свиней	15	75
Моторів	2	3
Молотарок	2	3
Бугаїв племінних	—	2
Вітряків несправних	2	2 справні
Поставів	—	1
Свинарників	—	1 на 75 свин.
Овець	—	100 шт.
Телят	—	14

XXXIV

У розділі, що був перед цим, ми ознайомилися з історією дізелевої труби та італійцевої Манцонієвої любови. Дехто з читачів, надто ж ті, що читали «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханої, прекрасної коханої Альчести в Слобожанську Швайцарію» може подумає, що італійця Манцоні теж не було на світі і автор вигадав цей ексотичний персонаж так собі для розваги.

На це ми мусимо цілком серйозно, емфатично й категорично заявити, що історія італійцевої Манцонієвої любови є факт, переданий нами з протокольною точністю. Був такий італієць у Мелітополі, місті бджіл, і така сталася з ним історія. Ми змінили тільки справжнє прізвище того італійця, щоб не турбувати його подальшого життя, яке так добре встаткувалося. Прізвище це ми зробили з одеської назви кисляку — маціоні, ловко встромивши туди ще одне «н». Після цього пояснення ми можемо спокійно повернутися до історії колгоспу «Комунар».

Важко народжувався молодий радоловський Гаргантюа. Двічі покладали його в труну й ставили на нім хрест. Двічі хапалися його одгодовувати їжею богів на соусі з запаморочених мозків і він опухав, як гарбуз, і опадав знову. Він

остаточно перекіс усі хвороби росту й став грізний Гаргантюа.

Біля цієї гігантської дитини нема життя радоловським попам. Ще року 1927-го піп, незадоволений з харчів і з релігійного ентузіязму радоловців, подався геть, покинувши церкву й паству напризволяще. Довго гуляла церква, аж у році двадцять дев'ятому з'явився останній піп радоловської парахвії.

Був ще не абиякий піп, а з університетською освітою і ліберал. Вільно й елеґантно він цитував філософів, натуралістів, ба навіть Маркса й Енґельса.

Першої ж неділі цей достойний отець урочисто зійшов на амвон і, спостерігши відсутність у церкві дітей, цих квітів землі, громову виголосив проповідь до батьків. Діти виростають без релігії, промовляв пастир, у школі викладається їм науки, не освітлені благодійним сяйвом божественного слова. Хто навчатиме дітей моральности? — запитував він; хто поведе їх стезею житецькою?

Надхненна отцева проповідь таке справило в Радоловці враження, що нею зацікавився сам голова сільради й побажав особисто побалакати з ученим ієреєм. Розпалений високими емоціями шановний отець дещо підвисив голос і навіть стукнув кулаком об стіл. У свою чергу голова сільради висловив ту думку, що кричати недоцільно, бо він не глухий і докладно ознайомив святого отця з радянською конституцією в пункті відокремлення від держави.

Святий отець виголосив абзац, який він називав цитатою з Маркса, але не переконав свого опонента і йому категорично запропоновано не цікавитись справами дитячої освіти.

Тоді розгніваний ієрей ще раз стукнув кулаком об стіл. «Пам'ятайте ж», — грізно сказав він; «ні один піп не уживеться в вашому селі при таких умовах». По цих словах святий отець зібрав манаття й страшно розгніваний назавжди виїхав з Радоловки. Чесний отець, виявилося, був не тільки велебний проповідник, але й великий пророк. Більше ні один піп не виявляв бажання служити богові в Радоловській церкві.

XXXV

Коли ту церкву замикалося, нікому було віддати ключі від брами. Не знайшлося зацікавлених людей. Церква тепер править за сідало для галок. На той рік її ламатимуть.

Погане життя церкві коло доброго колгоспу. Молодий Гаргантюа розкидає навколо себе круглі рученята. Погано й тій жінці, що не схоче бути матір'ю молодого Гаргантюа. Він уже добре годує сам своїх батьків і матерів, але є такі, що все ще не вірять, що з молодого гіганта будуть люди. Що це так, тому довід історія Паскалової.

Болгарин Паскалов увійшов у колектив із сім'єю, конем і всяким іншим ремантентом. Був він бідняк і до власного невеличкого господарства дожився оце лише за радянської влади. Але жінка його у колектив не ввійшла і Гаргантюа за свого сина не признала. Натомість вона постановила розплодити курей, багато курей, дуже силу курей. На дворі Паскалова, що поруч із двором колективу і відгороджений від нього тільки кам'яно-кізяковим валом у метр заввишки, почалася куряча любов. Півні любили курей, зраджували одних, закохувалися в інших, виборювали між собою право на любов і виголошували це право з кам'яно-кізякового валу в безмежні простори курячої громадськости.

За якийся місяць доти безкурні простори паскалового двору оживилися незчисленним курячим населенням, що квохтало, сокотало, бігало в бур'янах, рятувалося від шуліки, розкопувало лапою пісок і подзьобало обличчя землі в паскаловому городі. Помалу, шукаючи нових зерноносних просторів, окупували курчата й територію колективного двору.

На території тій одвіку жив свинячий нарід. Ця лінива й невойовнича нація, що проводить мало не все дозвілля в грязевих ваннах, раптом повстала на курчат, як німецька буржуазія на Наполеона. Безупинне квохтання й сокотіння нахабних окупантів заважало лінивій нації нагулювати жир у грязевих ваннах і бентежило нерви, заспокоєні повсякчасним пляжінням. Отже свині повстали і, як один чоловік, поїли сімдесят курчат, решті ж довелося доживати віку в темних кутках паскалового дому.

Збентежена паскалова жінка визнала Гаргантюа за свого сина і адоптувала, взявши на вихов, колективне порося.

XXXVI

«Я пас ягнята за селом».
Т. Шевченко.

Радоловські кури літають, як орли. Так само літають свійські качки й гуси. На дворах коло млину мандрівець може побачити птахів, що населювали колись і харківські прерії, але тепер там винищені. Це гиндики, гиндички й гиндичата.

На самому млині сидять болгари й, поки мелеться привезене збіжжя, грають у млинок. Млинок — це віковічна примітивна гра на дошці, де накреслено три концентричні квадрати. Кому пощастило поставити три фігури вряд, той має «млина» і забирає одну з фігур ворога. Цього млина можна далі зачиняти й одчиняти й кожна така операція теж дає право взяти одну фігурку ворогову. Зветься ця гра по-болгарському дани і за фігурки правлять зерна фасул (квасоля) і мамули (кукурудза).

Але все це й також хату болгарина Паскалова, де нам доведеться ночувати, ми побачимо взавтра. А зараз спадає ніч і ми в'їздимо в Радоловку. На містку через неназванну річку нам заступає дорогу отара тонкорунних овець. Вони товчуться на однім місці, немов публіка перед кіном, нарешті, десь знаходиться цап, пробуцує собі путь через вівці, виходить на місток і публіка валом суне за ним. Голова КНС розповідає, як він (позаторік) пас вівці й вони ніяким робом не хотіли переходити по той бік річки. Довелося йому й другому пацанові, взявши вівцю, як лантух перекидати на той беріг. Так перекинули з десяток, тоді пішло. Тепер цей чабан за отамана в КНС.

Ми в'їздимо в Радоловку й починаємо трішки турбуватись: де доведеться ночувати. З свого досвіду ми знаємо, що ні один з товаришів, з якими так тепло ми балакали в тачанці, нас до себе не закличе. Не те, щоб він просто боявся товариша з кореспондентським квитком, але все ж

таки, знаєте, в кожного своє сімейне життя, свої сімейні деталі, що не хочуть потрапляти під перо.

Тому нас відведено до сільради чекати, поки знайдеться вільна кватиря. Уночі невідомими ще морями й затоками багна побрели ми з соцьким до якогось з незчисленних Дженкових. Даний Дженков, виявилося, вдома, та коли його дружина дізналася, хто це стукає, вона пояснила, що Дженков хворий і сьогодні навіть цілий день не вставав з печі. Соцький розводив руками й ми вирішили повернутися до сільради.

Суворо вислухав секретар сільради доповідь соцького вночі при тьмавій гасовій лямпі. Рішучою рукою узяв він другий клаптик паперу і інше намалював прізвище. Знов уночі невідомими ще морями й затоками багна відведено нас до одного з незчисленних Паскалових. Крізь щілину в дверях сонний Паскалов пояснював, що квартиря в його є, але постелі немає. Нам уже набридло пливати грязюкою й вертатися до сільради, отже ми вирішили спати на своїм, на власнім кожусі й накриватися газетою. Заспокоєний соцький побрів додому й ми увійшли в хату.

XXXVII

Отже ми з вельмишановним отцем Чарлзом Кінгзлі увійшли на реквізовану територію й сіли до столу (тобто сів я, а отець Кінгзлі залишився покищо в мішку) і повелися розмова. Стіл болгарина Паскалова ввесь застелений був книгами й газетами. Сам Паскалов читав газету «Колективно поле», яка «излази в Коларовка 12 пъти в месец» у скількости «4000 броя» і жінка його слухала. Дівчина Ніна, восьми років з роду, читала вірш Сосюри в українській читанці. Хлопець Митьо шести років слухав вірша і очевидно вчив його напам'ять. За книги й була мова і за газети й за мови російську, українську та болгарську. Паскалов обстоював, що йому найлегше по-російському, дівчина Ніна стояла за українську, а ми з хлопцем Митьом підносили мову болгарську.

«Кирбит» сказав Паскалов, «а по-нашому буде отак, як

і по-руському — сірники». (З недавнього часу перейшли школи й установи на болгарську мову, тим то така диференція між поколіннями). Коли Паскалов переконався, що накинутий йому гість є чоловік тихий і невибагливий, постелено гостеві на тапчані в къшта. Къшта холодна, але в ній же спали молоді чоловік та жінка, родичі паскалової дружини. На стінці висів олівцем мальований льокомотив із українським підписом «Потяг». У кутку застромлені скілька китиць тирси. «Що воно за трава?» — сказав хлопець, «я знаходив її край берега нашої річки, коли пас ягнята за селом, але більше вона ніде не росте. — Й тирса тихенько шелестіла.

Просто над тапчаном висіла в стелі тонка споруда соломин, схожа на сераль султана Саладина. Вона тихенько крутилася на ниточці, овіяна невидними токами повітря. Коли збирають урожай, роблять з святої соломи цей повітряний замок і він висить до того року на стелі.

Тихо крутився солом яний сераль й ми засинали. Солодко й злегка пахло в къшта махоркою. Пачку махорки дають тому, хто здав до кооперації пуд залізного скрапу. Пуд скрапу — пачка махорки. Так збирають радоловці невикористане залізо. Це нагадує славнозвісну задачу про те, що важче: пуд заліза, чи пуд пуху? Ясно одне, що пуд заліза буває не важчий на терезах сількооперативної правди, ніж право на пачку махорки.

XXXVIII

На ранок ми пішли в артіль «Комунар».

1. Уплата боргів, податків і зборів.

Боргів по позиках було на 1/VI — 45 тисяч карбованців Сплачено тридцять вісім тисяч, решта, сім тисяч, — довго строчний кредит.

2. Належало сплатити сільгоспподатку на 1930/31 рік 1475 карб. 55 коп. Сплачено дострочно 1475 карб і п'ятдесяг п'ять копійок.

3. Страхування на 1930/31 рік 889 карб. 24 коп. Сплачено дострочно 889 карб. і двадцять чотири копійки.

4. Самооподаткування належало на 1930/31 рік 738 карб. 0 коп. Сплачено достроково 738 карб. і нуль копійок.

5. Придбано артіллю облігацій позики «П'ятирічка за чотири роки» на суму тисяча п'ять карбованців за готові гроші.

6. Внесено цілевого збору від артілі до Райсільбанку 1500 карб.

7. На поточному рахунку артіль має в Райсільбанкові 6 тис. карб.

8. За пляном завдання на продкультури було 4734 центнерів, виконано 5.715 центнерів. Непродкультур за пляном 2536 центнерів, виконано 2345 центнерів, загальне завдання за пляном виконано на 110,9%.

9. Осіння посівкампанія — завдання за пляном було 640 га. Виконано 610 га, що й становить 95% пляну. Плян недовиконано через брак тяглової сили.

10. Споруджено деревообробну, лимарну й ковальську майстерні, «каковиє» і працювали без перебоїв, обслуговуючи не лише артіль, а й індивідуальні стопанства (господарства).

XXXIX

«Дозвольте», — сказав отець Чарлз Кінгзлі. «В нас такої умови не було. Ваші цифри мене ні в якій мірі не цікавлять. Нецікаві цифри, сказав би я. Карбованці, копійки й центнери. В них немає ні життя, ні фарб. Узагалі мені набридли ваші колгоспи».

«Вельмичесний отче», — скромно відповів я. «Ви забуваєте, для чого я взяв вас із собою до радянської Болгарії. Ваші Вест-Індські подорожні враження мусили наганяти мені здоровий сон увечорі, й тільки.

«Ви спричинилися до цілої низки неприємностей. Через вас провідник хотів виставити мене з вагону. У хаті болгарина Сави ви цитували уривка з Біблії. Плаваючи в багні, я мусив, крім того, носити вас за плечима. Опис жирної птиці гаучаро ви, святий отче, вкрали в Александра Гумбольдта. Самі ви побоялися проникнути в Кева дель Гуачаро через хвилю.

«Нарешті, ви вмерли за скілька десятків років до нашої ери. Ви не бачили світової війни і ви не дожили до революції. Тільки через це я й наважився вас узяти з собою, бо живий ви прокляли б нас, як проклинають нас ваші колеґи по всьому світу.

«Ваша правда. Цифри ці нам не цікаві. Це наші цифри. Це в нас народилася ще одна дитина з тих, що, граючись і бавлячись, руйнують ваш світ. Ці цифри це наша кров, наша радість наше майбутнє. Отже, отче, бувайте здорові».

Сказавши це, я викинув святого отця Чарлза Кінгзлі за вікно в грязюку. Там саме стояв колгоспівський гиндик. Він роззявив дзьоба й ковтнув преподобного отця Чарлза Кінгзлі, попа, письменника, подорожнього й ботаніка. Так у череві гиндиковім, немов Іона Вочревісущий, загинув критичний піп Чарлз Кінгзлі, виконавши свою ролю горехового блазня, що розважає читача, коли в оповіданні потрібна павза.

XL

У Радоловці немає семирічки. Семирічка є в Коларовці. Сорок душ радоловських дітей учаться в Коларовці й живуть там в інтернаті.

Кожен з колгоспників дав 14 пудів пшеници і три пуди «слънчогледу», з яких можна збити 18-20 фунтів «слънчогледове масло». За це управа на седмилетка годує дітей супом без жирів. У тому супі плаває, мов перлина в Індійському океані, картопля, за яку діти б'ють одне одного ложками по лобі. Хляба дають на день по одному фунту, а подекуди діти сидять по два дні без никаково хляба. Той хляб не з пшеница, а з ръж, змішаної з ечемик і кукуруз. З того часу, як дано на дітей пшеница й слънчоглед (сонях, як ваша ласка), минуло лише два місяці.

Тепер з дітей беруть ще гроші, бо райосвіті зменшено кошторис. З кого три карбованці, з кого п'ять, а з кого п'ятнадцять. Тим дітям, що за них не внесено грошей, не дають їсти й діти пішки пливуть за двадцять кілометрів грязюки додому в Радоловку.

Зате ж завшколи розвиває господарчу діяльність. Він купує для школи коні. Коні, як леви, й дешево продаються, як же його не купити! Він купує доми, бо ми читаємо в газеті «Колективно Поле»:

НЕ МИСЛЯТ ЗА УЧЕНИЦИТЕ

«Коларовска седмилетка е купила един дом за учениците, но вместо учениците да живет там, гражданина Горлаков Ф. В. безочливо продължава още да заема този дом. Питаме, кога този гражданин ще освободи ученическото жилище?

Пътник.

Седмилетката, крім того, експлатира труд на учениците. Учні старших груп орють, сіють, жнуть. Учень Генов працює за моториста. Крім того, школа ще посилає Генова працювати в артілях і бере собі його заробіток. Учень Генов ходить обірваний і босий і живе бозна як, а в домі, де має жити він і інші учениците, живе гражданина Горлаков Ф. В.

Коли Тигов лагодився сідати в тачанку й сьорбав молоко закушуючи хлібом, до нього підбігло двоє дівчаток з седмилетки й попрохали хліба.

XLI

РСІ розслідувала справу Коларівської семирічки. Попаде й шкільній управі, й споживкооперації. Повинно попасти ще й за дискредитацію радянської школи. На цім самім місці и попереджаю, що битиму нещадно. В газеті, гумористичнім журналі, в книзі я битимусь за болгарську семирічку у селі Коларовка.

У селі Преслав (говорять, че Преслав е културен центр на болгарщината в СССР) є всеукраїнський болгарський медтехнікум. Там студенти теж мусили постачати провізію їх теж не годують. Хляба їм дають по сто п'ятдесят грамів, а свого «сонцеглядного масла» вони так і не ба-

чили, як сонця зимою. Де поділися їхні 30 фунтів пшеничного брашна і 8 фунтів слънчогледове масло — не знати.

Частина студентів повтікали. Тоді управа технікуму надрукувала «список дезертирів» у газеті й висловила їм догану. У такий геніяльний спосіб управа технікуму позбулася відповідальности за студентське здоров'я, і за студентське ж сонцеглядне масло.

У цьому самому Преславі, очевидно, не все гаразд. У тій таки газеті є стаття «Двоеличие на преславските партийци». А от що пише «Колективно Поле» про сам цей «културен центр».

«Говорят, че Преслав е културен центр на болгарщината в СССР. Ако под култура розбираме количеството на жителите, които имат известно образование, т. е. количеството на интилигентните сили, то това мнение трябва (треба) да се признае за вярно, понеже «Преславскага семинария» в царско време е давала възможност болгари да получат известно «образование», но от това идеологическо обработване голямо (велике) количество средни и силни селски хазяйства в духа на капитализма и царизма, култура на селото много малко (дуже мало) се е повисила, а новите кадри, кои се там обработват при съветската власт се разсейват (розпорошуються) по всички краища на СССР и уделния вес на оставащите на место(питома вага тих, що зостаються на місцях) е още не достатъчен».

Щодо науки землеробства, то його викладається в преславській агрошколі, яка тепер «облечена в мантията на агротехникум» за старими методами і воно ніяк не одбиває колективістської революції на селі. Приклад Преславського педтехнікуму й Коларовської семирічки показує, що «новите кадри, кои се там обработват» не завжди «се там обработват» так як треба.

Ім'я й прізвище завідательки преславського педтехнікуму Рая Михайлівна Кандева. Нехай Рая Михайлівна Кандева ще раз подумає про сто п'ятдесят грамів хліба, що ними вона годує своїх студентів, а потім узиває їх «дезертирами».

Повторюю: ім'я й прізвище завідательки преславською педтехнікуму Рая Михайлівна Кандева.

XLII

Сей рік колосальний був у степу врожай. Не один колгосп на степу погноїв хліб, і мало який управився убрати ввесь хліб до колоска. Їдучи Одещиною й Херсонщиною доводиться подекуди бачити чорні валки незвезеного й нескладеного в скирти хліба.

Були такі райони, де хліб не складалося в скирти, бо на це чигав з ґнотом у руках куркуль. У Кадіївському районі через це мало не були зарізали всю справу. Вийшов наказ хліба в скирти не класти, щоб бува не спалила куркульня. Линули дощі; боялися вогню й мало не пропали від води. Тоді дозволили класти хліб у скирти, тільки щоб одна від одної були далеко. Так Кадіївка, працюючи вдень і вночі (для того провели електрику), змолотила ввесь хліб.

Уродило і «Комунарові». Чотирнадцять днів поклали собі комунари на молотьбу й усі вийшли в поле. Жовтий від гасової лямпи, від чотирнадцятигодинної роботи в канцелярії, вийшов рахівник-винахідець, що зумів управитися з колосальним, новим, доти ніде не бувшим рахівництвом колгоспу, вийшов у поле. Удосвіта він уже стояв коло машини з діловодом сільради й ударниками і вони працювали в вогкій темряві.

Соціялізм — це обрахунок! Соціялістичний сектор сільського господарства, поставлений перед лицем гігантського сфінкса — нових форм обрахунку. Усуспільнюючи господарства, ми усуспільнили не тільки плуги, коней і людську працю. Ми усуспільнили селянську аритметику, усуспільнили ті нехитрі числові операції, що кожен дядько провадив крейдою на своїх дверях і операції ті ускладнилися вдесятеро, бо замість двох сот дядьків їх тепер роблять двоє рахівників. Інтенсивність труда, якість його, особиста ініціятива зробилися цифрами й оживають у розрахунку. З засохлого помбухгальтера колективізація зробила Наполеона цифр, Ганнібаля числових рухів, Едісона математичного дзеркала людей.

Замість чотирнадцяти днів Комунар змолотив пшеницю за дев'ять днів. Мало того: кожен робітник десь коло

другої години дня вже був вільний. Тут же коло молотарки він мився, одягав чисту сорочку і йшов гуляти. Просте зложення сили дало колосальну економію енергії.

XLIII

Колектив «Комунар» уже побачив недалекі обрії велетенського майбутнього. Це стійкий і вірний колектив. Не всі ще такі й от у сусідньому невеличкому колгоспі — не називатимемо його, бо може він виправиться — «Кюрчевски и Иванов продали в Мелитопол на частния пазар (базар, звичайно) 11 пуда слънчогледове масло по 120 рубли пуд» (газета «Колективист»).

Оце саме «сонцеглядне масло», здається, найбільше спокушає людей у районі. У школі в Коларовці, у технікумі в Преславі, у маленькому колгоспі недалеко Радоловки сонцеглядне масло заводить людей у гріх. Тяжко відгадати, чи тут найбільше винний золотий його колір, чи може оті самі гемоиські сто двадцять карбованців за пуд.

Вияснивши для себе таку шкідливу ролю сонцеглядного масла, ми пішли на збори КНС села Радоловки. Ті збори відбувалися в театрі. Театр — це камінна клуня, де стоять лави, а в кутку дерев'яна сцена, звідки найкраще буває чути вчительку, що сидить у суфлерській будці.

Чорнявий парубок, голова КНС, казав промову болгарською мовою. «Другаря» сказав він і це значило «товариші, — й далі так, що недовго в болгарських селах поживши, можна легко було все зрозуміти.

Він говорив про те, що в Радоловці нема партосередку. Що, таким чином, КНС почасти виконує ролю партосередку в великому колгоспі Комунар. Що це накладає поважні й трудні завдання на КНС і відповідальність його велика й серйозна. І справді, велику роботу зробив КНС у селі Радоловка, міцний збивши колектив «Комунар».

З одного, був дуже незадоволений голова КНС, чорнявий парубок, з того, що члени КНС дуже погано платили членські внески. Один за одним виступали оратори, пропонуючи всякоякі способи дібрати не внесене членське. Нарешті, знов виступив голова КНС, чорнявий парубок.

«Сором» — сказав він. «Сором на вас і на всі ті способи! Хто не внесе членське протягом тижня, того виключатимемо з КНС. Ясно?»

У справах поточних стояло виключення з КНС і прийом нових членів. Виключено одного за пасивність і прийнято знов одного, раніше виключеного за дебош. Прізвище цього виключеного за дебош (а перед дебошем з нього добрий був робітник) Дженков.

XLIV

Коли вам кажуть «Желябов», ви підіймаєте голову й жалкуєте, що не можете стиснути героєву руку. Коли вам кажуть «Носке» то це нагадує вам вимочені в крові шкарпетки, це нагадує вам гада й руки шукають затвора ґвинтівки.

Та коли вам скажуть Дженков, або Паскалов, або Стоянов, або Найденов, то ви мусите негайно одганяти від себе всякі чисто асоціяції та емоції. В українському селі буває так, що вся свобода має одне прізвище, скажемо, Мень. Ви не можете нічого поєднати з таким прізвищем. Цей Мень є просто «man» — людина по-англійському. Це й куркуль, і середняк, і активіст-незаможник, і жовтий дід, і рожевий пацан.

Так само в болгарських селах є небагато прізвищ і розподілюються ті прізвища капризно й абсурдно.

«Дженков!» Дженкова виключено з КНС за те, що він, працювавши добре, працювавши, як ударник і як чесний член КНС, коли скінчилася робота, коли змолотили хліб, напився п'яний і вчинив дебош. Як от, сіпав статечних людей за бороди і лаяв у тюрю, в горох, у хрест, у бога і в мать. Оце вже третій місяць як він проситься до КНС і давно довів на ділі, що на це заслужився. І сьогодні він стоїть збентежений перед зборами і слухає їдовито-іронічне оповідання про свою поведінку. Такий Дженков. Оце Дженков.

Та от слово має другаря (товариш) Дженков. З-коло столу встає невеликий спокійний міцний чоловік, голова сільради Дженков і починає промовляти. Він кандидат партії і один з найпевніших робітників. Він нічого не має

спільного з тим Дженковим, що його оце знову приймають до КНС. Але прізвище його теж Дженков.

Учора вранці крізь село, мов вихор, мов буревій, прокотився енерґійний дядько з мавзером через плече. За двадцять хвилин він добалакався про якусь справу в колгоспі, розніс кооперацію, дав інструкції в сільраді, побалакав з начальником легкої кінноти, ззів шматок хліба, ускочив у тачанку і покотив у Нельгівку. Це секретар партосередку в Нельгівці. Прізвище його теж Дженокв і він нічого не має спільного з Дженковим, ексчленом КНС і Дженковим, головою сільради.

Місяць тому в Радоловці спродали стопанство (господарство) найїдовитішого радоловського куркуля, одного з тих, що колись розвалили колектив «Червоний Промінь». Прізвище його Дженков і він не має нічого спільного з Дженковим — ексчленом КНС, з Дженковим — головою сільради і з Дженковим-буревієм — секретарем партосередку в Нельгівці.

XLV

Колись між сивоусих дідів-делеґатів, що обирали місце біля Кам'яної Могили було двоє сивоусих дідів-делеґатів. Були вони брати й звалися Дженкови й мали однаковий земельний наділ.

Але йшов час і чим далі, то все далі розходилося насіння патріярхів. Тепер між їхніми онуками спільний зостався тільки звук: «Дженков».

XLVI

Осіння вечірня станція в степу. Мухи чорні, як люди, й люди сонні, як мухи. Кімната дежурного по станції.

Лямпа журно співає
За абажуром — зелений луг.
Ходить у лузі чайка,
Увіходить в зелений круг.
— Дежурний
п'є
чай.

XLVII

Допивши чай, дежурний взяв слухавку. Бердянський потяг вийшов з сусідньої станції. Тепер він ітиме ще цілу годину. Є час послухати.

Розповідав товариш у шкуратянці; він був на хлібозаготівлі. «Тепер уже не той час, що раніше. Куркуль подоланий. Він це пручається й ходить вечорами назирцем за товаришем з Донбасу. В одному селі й сей рік убито робітника.

«Але селянська маса вже повернула в другий бік. Червоні валки з хлібом уже не вдивовижу — це порядок життя. Це урочиста церемонія, що увійшла в побут.

«Не так було ще два-три роки тому. В деяких селах ніяким способом не можна було виявити схований хліб і розворушити селянську масу. Ті, що охоче допомогли б радянській владі, боялися підпалу і одрізу. Село мовчало — право було в районі, а куркуль жив під боком у слободі. Дядьки добре знали, хто сховав хліб і мовчали.

«За тих часів був у районі один робітник. Він був високий, як переяслівська верства, плечі йому були немов дверна лутка, обличчя заросло бородою і все тіло вкрите, наче вовною, буйним чорним волоссям. Розповідають, що випрігши він пару добрих лошат, що крутили навколо стовбури волячу шкіру, сам брався за дишель і докручував шкіру ще на один поворот.

«Як усі велетні, був він чоловік м'який і тихої вдачі. Зроду він нікого не вдарив і то добре, бо, розгнівавшись, міг би поруйнувати нормальний людський організм на канцур'я. Отож коли десь у сусідньому селі нічого не могли вдіяти проти куркульської агітації, він, зідхаючи, брався допомогти.

«Через три дні він обходив село і збирав людей на мітинґ. Він не пропускав ні однієї хати й з кожного брав слово, що той буде на зборах.

«У призначений день він являвся перед мовчазне, насторожене, приязне, вороже море людських голів. На стіл на помості він клав, ізнявши з себе, кожух. На просторім

майдані ставало тихо, як у вусі. Рішучим жестом він куйовдив на голові волосся, розпанахував сорочку, нахилявся волохатими грудьми до народу і їв очима мовчазну, насторожену, приязну, ворожу масу.

— Чи довго я на вас буду дивитись? — раптом розлягався по майдану неймовірний голос. Як по осиковому гаю перебігав тремтіт по юрбі. Того ж вечора дядьки приставляли хліб.

XLVIII

«Тоді волохатий одягав кожуха, ховав нагани, їшов додому й буйно реготав, стукаючи себе колосальними кулаками в груди.

«Його метода була побудована на зоровому ефекті. За тієї ж самої епохи, другий товариш, мавши зовсім ординарну фігуру, винайшов інші способи викривати схований хліб.

«Від відданих радянській владі селян він віч-на-віч дізнавався, де й який куркуль заховав хліб у землю. Але навіть ці віддані люди часом боялися іти з ним у куркулів двір і точно показати місце з зерновою ямою. Так само вони боялися вголос заявити привселюдно, хто саме це зробив.

«Узявши з собою голову сільради, робітник заходив до куркулевої хати й довго переконував куркуля добровільно віддати державі хліб. Ясними невинними очима дивився на нього куркуль і розводив руками. Це лихі люди наклепали на нього, буцім то він закопав пшеницю. Як перед богом святим, він здав державі все, що в нього було. Та й було там, мовляв, стільки, що нема його й дивитись. Був сніп від снопа, як чорт від попа. Робітник слухав і ворушив у кишені своєї куртки заранше насипаною туди пшеницею.

«Нарешті, ніби переконаний куркулевими слізьми, він прощався й виходив на двір. Немов гуляючи, він підходив до соломи, куркуль із шапкою в руці і з радістю в серці випроводжав його до перелазу.

«Раптом він засував руку під солому й витягав звідти повну жменю пшениці. «А це що!» — запитував він тихим, убійчим голосом. Мов уражений громом, куркуль застигав

Б 43776

із шапкою в руці, а очунявши, сам спішно розповідав, у кого й де саме ще закопаний хліб. Підведена для помсти над тим, хто міг виказати, рука безсило падала перед чудом.

XLIX

Замкнутий у колі коней, копиць і колосся куркуль хотів би поділити владу між собою й богом. Видушивши з наймита сім потів і сім разів зґвалтувавши землю, він сидить на своїй купі золотого зерна і ладен радше жертвою спалити його богам, ніж віддати людям. Уночі він іде до сільського ворожбита й радиться з ним, де б сховати хліб так, щоб не знайшли його люди. Він закляв цей хліб, але одночасно начистив одріза і наготував ґнота для підпалу.

Було так, що в одному селі кілька душ із КНС знали, де куркуль сховав хліб і все ж таки не можна було його взяти. Не можна було поставити під загрозу життя й хату вірних друзів радянської влади. А тим часом було добре відомо, в якім саме кутку куркульської клуні лежить над тисячу пудів хліба. Довго думав уповноважений.—Евріка!—сказав він, нарешті, і поїхав до міста.

З міста повернувся він з якоюсь довгою річчю, завинутою в дві газети. Сам один із оцим апаратом з'явився він до куркулевої хати і розгорнув пакунок. З газет виблиснула довга нікльована труба — раніше це був циліндер автомобільної помпи, а може й попсований телескоп. Приставивши трубу до правого ока, винаходець поволі пішов обходом по хаті, націляючи то в стіни, то в підлогу. Здивований і дещо збентежений дракон ходив за ним слідом, насмішкувато щулячи очі. Але магічна труба швидко вивела шукача з хати. На мить труба спинилася на старій груші, черкнула по перелазу, обійняла зелені грядки городу і стала повагом повертатися до клуні. Насмішкуватий вираз загасав на драконовім обличчі. Але труба уперто й настирливо посувалася до клуні, обвела дах і солому і застигла, фіксуючи той самий куток, де була хлібна яма.

Після того варт було прийти в двір з трубою, як куркулі самі вели до ям, опасуючись, мабуть, щоб труба не викрила

ще чогось, окрім хліба. Так дракони пали жертвою власних забобонів. Божественна й ворожбитська наука спасувала перед старою автомобільною помпою. Тінь техніки перемогла тисячолітню мужицьку магію.

L

«Тепер це все скидається на леґенду. Але не думайте, що скінчилася клясова війна на селі. У селах Орловка і Андровка ще й досі не зовсім небезпечна річ провадити хлібозаготівлю; куркульська аґентура ще живе й плодить бандитів».

Сказавши це, товариш у шкуратянці узяв свій портфель з запасною сорочкою й парою шкарпеток, газету з загорненим у неї шматком хліба й подався на перон, бо вже підходив поїзд і нам треба було їхати. Отже ми поїхали на Харків через Синельникове і в вагоні, нарешті, знайшовся час докладно прочитати болгарські газети. Супутники мої з цікавістю й скепсисом роздивлялися болгарські газети. Усе вражало їх: і те, що газета «излази 12 пъти на месец» і льозунґ «пролетарии от всички страни, съединявайте се», і те, що нумер, чи примірник зветься «отделен брой», (а це нагадувало їм цілюрника з голярні), і слова з постпозитивним родівником «борбата, черната, кулаците». Йор, сиріч твердий знак, здавався моїм супутникам за реакційний пам'ятник царщини і взагалі вони висловлювали сумнів, для чого це все потрібно. Отже я вибрався на лаву, попрохав одну слухачку тримати переді мною наготові шклянку з водою і виголосив промову:

«Ви слов'яни» сказав я. «Не крийтеся, ви всі — слов'яни. Дехто з вас українці й вони легше зрозуміють мене, бо свідомі двох мов слов'янських — української та російської. Інші з-посеред вас росіяни й до них, головним чином, буде моя промова.

Один сивий професор довго доводив мені, що українська мова то є попсований руський язик. Коли ви думаєте, що він був ідіот, чи кретин, то ви помиляєтеся, таких і досі ще є чимало. Піймав я його саме на польській мові. Він мусив

признатися, що польська мова теж видається йому за попсований руський язик.

За середніх віків, коли ще наука обмірковувала переважно питання божественні, як от чи була матір божа дівчина, а чи була вона жінка, голляндці звичаєм казали, що німецька мова то є попсований голляндський язик. У свою чергу німці стверджували, що голляндська мова є зіпсований німецький язик. Усе це є з нашої теперішньої точки погляду Н. Н. — тобто національна неписьменність.

Наші національні республіки, наші національні райони — це бойова школа комскладу для майбутніх соціяльних революцій. Ми послідовнішу ведемо національну політику, ніж будь-яка буржуазна держава.

Крім того, як я оце сказав, ви всі слов'яни. Вам дуже легко знати всі слов'янські мови. Вам дуже легко підійти до радянських болгар і брататися з ними. Зараз ми прочитаємо розділ з болгарської газети, а перед тим складемо болгарсько-український словник, щоб усе зрозуміти.

БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК

непрекъснати—неперервні
бе чут—був почутий
раздвижване—здвиг
всички—всі
не само—не лише
за лишен път—зайви раз, ще один раз
наред—поряд
отбележим—одзначимо
другари—товариші
стръмен—прикрий, важкий. Порівн. стрімкий.
напредък—поступ
големи—великий голінний. Згадай „Голем", роман Густава Мейрінка
нейното—її. По-російському, так би мовити, „ейный",
трябва—треба
хлеб—хліб. У розмові болгари вимовляють не „хлеб", а „ляп".
всеки опит—всяка спроба
първо—перше, перве. Саме тому ми не говоримо українською мовою „пірвий" чи „пірший", а говоримо „первий", „пірший", що болгари мають тут „ъ" повне.
пълно—Знову саме через те ми не говоримо „півне" хоч тут і закритий склад, бо болгари мають „пълно", а не „полно".
редове—ряди лави.
щурм—штурм. Читається по-болгарському не шчурм, а штурм, як і в нас.

БОРБАТА ЗА ХЛЕБ — БОРБА ЗА СОЦИАЛИЗМ

(Ленин).

ЧЕРВЕНИТЕ ОБОЗИ НА 7 НОЕМВРИ ПОКАЗАХА, ЧЕ ХЛЕБ ИМА. ОТКРИТИТЕ КУЛАШКИ ЯМИ С 200—400 ПУДА ХЛЕБ КРАСНОРЕЧИВО ГОВОРЯТ, ЧЕ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛНИЯ ПЛАН Е НАПЪЛНО ИЗПЪЛНИМ. НА ЩУРМ ЗА ХЛЕБ. ПРОТИВ КУЛАШКАТА АГЕНТУРА И ДВОЕЛИЧИЕТО В НАШЕ РЕДОВЕ.

НИКАКВО ОТСЛАБВАНЕ

Нашия зов — непрекъснати и червени обози да бъдат привета на трудящите се селяни в района — при настъпването на XIV година от Октомврийската Революция, от много селсовете бе чут.

От селата идат сообщения за ново раздвижване по пътя на пълното изпълнение на хлебозаготовителния и др. планове. —Трудящето селянство доказа, че то е готове на всички жертви и способно да прояви огромни усилия и инициатива, за да съгрудничи с робитниците от града в великото дело — построяването на социализма.

То проязи инициатива, не само в даването на контрактациите си, но и в излишките; то успешно се бори с кулака и открива скрития му хлеб - десятките ями, които се откриха са свидетели за това. То показва спекулантите и продавците на хлеба, за да получат те следуемото им се по закона. И за лишен път ние се убеждаваме, че инициативата на масите е необъятен източник на творчески сили за които нема колебания, нема препятствия, нема предели по пътя на социалистическото строителство.

Но наред с тези отрадни явления ние можем да обележим на некои места и известно отпускание — демобилязационо настроение в някои другари, издаващи мисълта, че хлебозаготовката и др. кампании се свършат и че подир (після) 7 ноември ние се можем да си „отдъхном" и да започнем спокойно да живеем, денонощната робота да заменим с интимни срещи, весели компаний и др. вещи от

„доброто старо време“ за които дребната буржуазия мечтае.

Никакво отслабване! В корена трябва да се пресече всяко демобилизационо настроение. Пътя на социалистическо строителство е стръмен. Третя година (рік) от петилетката, ще бъди нов колосален напредък в това отношение и за нейното успешно изпълнение до срока хлебозаготовителния и др. планове.

XIV година на Октомврийската Революция трябва да ни (нам) даде увеличение на нашите усилия, усъвършенствувачето на нашите методи. То означава безпощадна борба в всеки опит за демобилизация, безпощадна розправа с всяко двуличие в борбата за социализм, нови и повишени усилия в работата, първото усилия от които е пълното изпълнение на хлебозаготовителния и др. планове.

НА ЧЕРВЕНАТА ДЪСКА

Село Райновка за 100 процентно изпълнение на посевния план и за 100 процентно протравяне на посевния материал.

Богдановските колхози „12 октомври“ и „Буденного“ за превипълнение на хлебозаготовителния план.

Юревския колхоз „Промин“ за превишение хлебозаготовителния план и 100 процентно изпълнения на посевния план.

Мариновския колхоз „Червен авангард“ за 100 процентно изпълнение на хлебозаготовката.

Ановския колхоз „Благоев“ за големо превишение (140) на хлебозаготовителного му задание и за 100 процен. изпълнение на посевното му задание.

(З газети „Колективно поле“ за 16 падолиста 1930 року).

Отже «здрв бъди» товаришу. На порядкові денному є ще інші питання. Про одне я ще маю сказати. Болгарин камінь по каменеві возив з своєї ниви і складав загорожу навколо свого двору. Проїжджаючи повз кам'яну розколину в степу він брав оберемок кураю і віз додому покласти перед ґанком. щоб гість міг витерти ноги. Коло входу в двір він спорудив стовпа зі столиком, щоб болгарка влітку винесла квіти жити на сонці.

І от навколо свого колгоспу колективний хазяїн уже складає й далі кам'яну загорожу, як складав навколо свого власного двору. Так само він збирає ретельно каміння з колективної ниви для того. Перед входом у колгосп «Комунар» є залізка й щоранку з'являється свіжий жмут — то колек-

тивний хазяїн любовно кладе курай, щоб колективний гість міг обтерти ноги.

Зараз зима й стовп із столом для квітів ще порожній. Якщо влітку болгарка винесе на двір колгоспу фікуси, аспараґуси й олеандри, якщо болгарин поставить ще цілий ряд стовпів у колгоспному дворі, то це значитиме, що колективна ідея не лише пішла в корінь і листя й плоди, а ще й розквітла радістю в серцях болгар.

ПОДОРОЖ У ДАҐЕСТАН

I

Подорож у Даґестан це буде третя подорож книги і подорож остання. Бо творянин трьох подорожів уже розпочав укупі з краєм своїм велику подорож у майбутнє — подорож у соціялізм.

Тим часом поки подорожі творянина подорожують у друкарню, а з друкарні подорожуватимуть до читача, сам творянин, за руки взявшися з творянами життя, уже на півдорозі до соціялізму і як на далеке дитяче минуле оглядається на подорож у Даґестан.

Є люди, що прийшовши з торбами і саквами на вокзал, розташувалися на лавах і, сидячи й куняючи, проти ночі уявляють собі, що вони так, сидівши, й доїдуть до соціялізму.

Є й такі, що посміхаються хитро і всезнаюче й кажуть неголосно до сусідів: який уже там соціялізм, хто там був і чи є до нього маршрути без пересадок. Який уже там соціялізм, коли учора яйця, а позавчора галоші!

Ці люди — мудреці. Вони не вірять книгам і вони не вірять плянам. Вони не вірять у математику і вони не вірять у техніку. Вони найпаче не вірять у творчі сили пролетаріяту, хоч деякі з них ще й досі намацують у кишені партквиток. Вони вірять переважно в те, що сказала кума, бо кума тільки вчора приїхала з Конграду і привезла листа від тестя. Отже кума очевидно знає все про колективізацію і про соціялістичну реконструкцію. Бо потяги можуть спинитись і залізні гіганти можуть стати і пошта може не переслати листа, але кума не вмре. Коли навіть її всезнавча і всюдисуща душа з-посеред кофею і рушників і лямпад воз-

несеться на небо, то негайно появиться заступниця їй, що колись була дівчина і любила весну, але помалу й непомітно перетворилася на куму.

Воїстину всезнавча і всюдисуща ця кума. Напнувши на носа рогові окуляри і одягши в піджак своє трухле тіло, вона професором коливається на катедрі і натякає, що пляни й розрахунок і техніка це одне, а її, кумині, прогнози зовсім інше. Розпливчастим задом утиснувшись у штани зі складкою, кума інженером жениться з заводами і добре дбає, щоб хазяїн у Парижі не плакав, а ждав слушного часу. Кругло скулившися в жирну блощицю, кума чигає в щілинах пружинного матрацу і крізь шпари лізе навіть у ті квартирі, куди без доповіді не входять.

Перевтомленому творянинові починає здаватися, що, поїхавши у Даґестан, де є вісімдесят три народи з вісімдесят трьома іменами, він свіжої набереться сили боротися з кумою.

Отож творянин починає рипатись і вираховувати: дев'ять день у Даґестані й по два дні на подорож туди й назад. чи може вигідніше не їхати зовсім, а найняти тут таки у Лопансбурґові чоловіка, щоб приходив щосереди й щоп'ятниці бив тебе по пиці. Такий теж є спосіб освіжати психіку й давати рівновагу переживанням — зветься цей спосіб боксом.

Але старовинний вікодавній звичай їздити потягом теж добрий спосіб одпочивати. Для нас уже повільний і романтичний цей спосіб — тим кращий дає він спочинок. Отож творянин заходить у вагон, несучи за шийки дві пляшки газованої води з Миргороду, води сцілющої, бо є в ній глина й вапно і сіль — усе, що потрібно в добрячій цеглині, — знаходить у вагоні довгу полицю і виймає книжицю на нотатки. Коло його в вагоні мирно живуть троє-четверо дядь і одна ясноблакитна тітка. З вікна видко кам'яні мури залізничих кватир, а за тими мурами певне є кури. Серед курей є також півень. Отже за муром є і амури.

Той, хто хоче вічним писати пером у вагоні, той не читав, або забув той брошуру Дюшена про теорію релятивности Айнштайна. У тій брошурі ясно сказано, що коли блощиця повзе по коміру дами, яка пересувається в вагоні трамваю,

чекаючи, поки хтось поступиться для неї місцем, то рух цієї блошиці надзвичайно складний і для неозброєного розума несприйнятний. Блошиця повзе по дамі, дама повзе по трамваю, трамвай повзе по рейках, рейки повзуть на площу Тевелева — а площа Тевелева вкупі з землею обертається непосереднє навколо сонця. Так само і вічне перо. Воно хоче мандрувати на папері, але потяг мандрує на Кавказ через Лозову — лінії виходять криві, а крім того, земля обертається навколо своєї осі і робить з ліній астрономічні закарлюки, подібні до письма неврастенічного неписьменного китайця перед мандаринським екзаменом.

Отже писати в потязі можна не тоді, коли він їде на Кавказ, а лише тоді, коли він стоїть на Кавказ, довго стоїть на Кавказ у Мерефі. Цей же потяг не хоче стояти довго — він кур'єр і до того він ще спізнився в Харкові на цілі п'ятдесят хвилин. Так вийшло, що творянин замість писати, замість грати в шахи, бо не знайшов собі сябра на шахи, заснув на своїй полиці під сорок першим нумером, немов сорок перший том колишнього видання його власних творів. Коли цей творянин прокинеться в подальшім розділі, то він зватиметься вже не творянин, і навіть не по-латині «автор», а просто «я». Таким способом творянин, належну віддавши данину своїй скромності, зможливить для читача утотожнення читачевої особи з творяниновою. Творянин засинає переконаний, що читач, хто б він не був, постійно і послідовно носить те саме ім'я — «я».

II

Я прокинувся десь за містом Слав'янським, де починається Донбас. В вечірнім тумані я бачив гори шлаку й породи. Здається, то була Краматорська. Палали домни. Потяг стояв. Коли потяг стоїть, пасажири прокидаються. Помалу рушив потяг і поволі пропливли домни.

В Донбасі я — громадянин автор і товариш творянин — проходив свій перший літературний гарт. Правда, за тих часів у Донбасі українською мовою писали тільки члени спілки робос полтавського походження, решта ж молодих письменників пробували понайбільше як воно виходить по-руськи. У місті

Луганському ті самі робосівці показали мені свого головного поета. Він був теж полтавець і написав цілу гору зшитків. Це були вірші. Але це були дуже одноманітні вірші в шевченковій манірі, тільки їм бракувало шевченкової сили, шевченкової ненависти, шевченкового гніву. Це були довженні варіяції про алегоричних чайок при дорозі, про символічних орлів скутих, про дидактичних козаків у жупанах і без жупанів, словом, та своєрідна продукція породжена зовнішнім наслідуванням Шевченкові, що є в кожнім селі й тепер.

Як я не пручався, а мені припоручили сім кіп таких віршів і дали точні вказівки, куди висилати гонорар. Але не тільки це я вивіз тоді з Донбасу.

Молодий хлопець, комсомолець з заводу, Б. на прізвище, скромно приніс мені свою баляду про сімох розстріляних білими комуністів. Баляда була написана українською мовою з руськими словами впереміж, алеж то була сильна проста і тепла баляда. Тільки її я наважився понести в Харкові в журнал, трохи підгладивши мову.

Баляду надрукували і хлопцеві вислали примірник журналу. За років двоє після того я стрівся випадково з одним луганським робосівцем і запитав у нього про Б.: як він живе і що пише. Я трошки побоювався, що він, окрилений успіхом, пустився паперового берега. Але я дуже здивувався, коли взнав, що він зовсім нічого не писав із того часу. Що ж він робить?

— Він зовсім нічого не пише покищо. Раз його вірша надруковано, так вирішив він, то треба учитися. Може тоді, й варто вчитися: може щось із нього вийде путяще.

Так вирішив комсомолець Б. Яка шкода, що своєчасно не вирішили так робосівці з-під Полтави. Дуже шкода, що так не вирішили й деякі відомі тепер письменники.

Помалу рушив потяг і поволі пропливли домни. На пероні станції я прочитав табличку:

ГУЛЯТЬ НА ПЕРОНІ ВОСПРЕЩАЕТЬСЯ ШТРАФ 3 РУБЛЯ

III

Хто той незнаний філософ, що вигадав цей закон і опублікував його на всіх перонах Донбасу?

Ясно одне, що це не був філософ школи перипатетичної, бо перипатетики, відома річ, визнавали гуляння за найглибшу й найпліднішу методу філософського мислення. Це не міг бути також філософ-елеат, бо і Ксенофан, і Парменід, і Зенон, і Мелісс, хоча й заперечували реальність всякого руху, а в тім числі і гуляння, але не встановляли за гуляння штрафу в три карбованці. Отже й не елейська школа надхнула залізничного законодавця на його залізний закон.

Хто ж був цей глибокий і завзятий борець проти гуляння? Які злочинні наміри вбачав цей аналітичний розум у тім, на вигляд безгрішнім, гулянні? Хто він, нарешті? Які закони він опублікує згодом? Хто їх збере і збереже для внуків ті закони?

Ці ґрандіозні проблеми так розхвилювали мене, що я пішов блукати вагоном, шукаючи, де б причепуритись. Але потяг знову спинився й я мусив вернути на місце. Пасажир вагону подібний до зеленої птиці какаду — йому дозволено причепурюватись тільки на ходу — потяга.

Навпаки, їсти він може тільки, коли потяг спинився. Тоді він виходить на станцію і купує ковбасу. Правда, і в самому потязі-кур'єрі є ресторан, тільки ж туди на ходу іти заборонено. Про це є закони в кожному тамбурі. Закони ті, очевидно, встановляв цар Хаммурабі для асирійців, чи ще для якихось сартів, бо громадяни-населенці потяга спокійнісінько порушують їх, наче їх ніхто не опубліковував. О другій годині населенці м'яких і твердих місцевостей потяга мандрують у вагон-ресторан.

Цупко тримаючись морозних поручат, вони одчиняють засувні двері, переходять один метр зимового степу, ідуть коридором вагону, хитаючись і обганяючи потяг, могили, сонних і потрапляють у соняшний рай ресторану. Він весь у червоному дереві і бронзі — стоять столи, накриті білою скатертиною, присадкуваті залізноногі стільці і на столах важкі глибокі тарілки. Над головою двохкрилий, мов

пропелер, бронзовий вентилятор. Сновиґають з проділями люди в синіх куртках з бронзовими ясними ґудзиками. Рай!

До остовпілого пасажира підходить виглажений і вичищений старий і прекрасним голосом питається:

«Што позволітє мссударь?»

Рай.

Рай розтратника, рай широкої натури з вузьким лобом, рай кумів і кум, райний уламок минулого.

Той, хто живе на вулиці Свердлова, щоночі може спостерігати, як раює розтратник. Він не купує мотоцикла, рушницю і фотографічний апарат, він не їде подорожувати в далекі краї, він навіть не наймає автомобіля. Він просто їде в рай — у ресторан. Він наймає для себе і для своїх благородних друзів десяток «лихачів» на дутих резинах. Щасливі і п'яні вони «катаються» взад і вперед по вулиці Свердлова, п'ють в однім, п'ють в другім, п'ють у третім місці. Вони вишукують старих, царського часу, офіціянтів і почувають себе на горах блаженства. І вночі вони їдуть до гурій десь у вокзальному районі. Вони це роблять, а ще сотні широких натур з вузькими лобами заздрять їм з усією силою своїх благородних душ. Це називається в них «пожіть красіво». В цьому ще підтримують їх наші оперетки і досі повні графів, гусарів, циганок і всякої іншої «красівой жізні».

Я спинився в дверях ресторану. Одразу всі витерті місця на моїм піджакові зазяли, як рани; кожна пролисина на черевиках збільшилася вдесятеро, з одежі позвисали якісь нитки, що я їх раніше не бачив. Але уже до мене підлетів, як на резинах, офіціянт.

«Прашу сесть мсссударь».

Я розумію, що і сам вагон, і написані французькою мовою «Fumeurs», і старий офіціянт, і бронзові ґудзики — це утиль старих часів і якнебудь ще згодяться в діло. Комісійні маґазини з многомаїтими лаптями з графського плеча нехай збирали данину з непача, продаючи йому трухлявину з дворянським ароматом. Але тепер уже час. Форми і лінії нового життя повинні одягати новий його зміст. За вікном, за орними полями виростали димарі Донбасу.

IV

У вагонний присмерк увіходить книгоноша. Кіш повний романічного життя по карбованцю, по півтора і по два карбованці за життя. У мене є в мішку еспанська книга, про яку буде далі, отже я просто для капости запитую, чи є українські книжки.

— Є, — несподівано одповідає бібліофорна дівчина. Спідсподу коша вона видобуває Остапа Вишню і ще щось. Тільки і Остап Вишня, і ще щось, виявляється, переложені руською мовою. Двоє дядь купують роман-газету. Ясноблакитна тітка купує «Тихий Дон» — Шолохова. Я дістаю свою еспанську книгу і силкуюсь розібратися в тому, що там написано.

Ця еспанська книга уже зробила таку подорож, що оце, що вона їде зараз у Дагестан, їй здається малесенькою прогулянкою. Від Харкова до Дербенту тисяча шістсот з гаком кілометрів. А еспанська книга ще пам'ятає, як вона їхала з Буенос-Айресу в Харків. З Буенос-Айресу до Ріо-де-Ханейро 1135 морських міль — переложивши це на метричні міри книга дізналася, що це є 2079 кілометрів. Від Ріо-де-Ханейро до Созсемптона в Англії 5034 морських миль — проклинаючи зостатніми словами морські милі і інші допотопні міри довжини, книга знайшла, що вона пропливла 9229 кілометрів, а всього від Буенос-Айресу до Созсемптона одинадцять тисяч триста вісім кілометрів.

У Созсемптоні почалися для книги нові математичні труднощі. Справа в тому, що відстань від Лондона до Берліна англійці вже ніяким робом не хочуть обчисляти в морських милях, а обчисляють у милях статутних. Від Лондона до Берліна еспанська книга мандрувала 616 статутних миль і, утопившись у математику, вона вирахувала, що це буде 985 кілометрів. Далі від Берліна до Ленінграду вона проїхала — проклятий збіг! — 983 статутні милі, а на людську міру 1573 кілометри. Тільки в Ленінграді еспанська книга зідхнула вільно й повно і, остаточно перейшовши на метричні міри, проїхала потягом до Харкова тисячу триста вісімдесят один кілометр, ні разу не зморгнувши оком.

Всього ж на кілометри зробила книга від вулиці Рівас у Буенос-Айресі до будинку «Слово» в Харкові пустякову подорож у п'ятнадцять тисяч двісті сорок сім кілометрів, після чого проїхатися в Дербент більше скидалося на ранішню прогулянку, ніж на серйозну екскурсію.

V

Коли читач таким способом сповнився належної поваги до далекомандрівної книги і до її землемірних та моремірних вправ, я можу відрекомендувати її читачеві. Зветься вона «Ля Кампанья дель Хенераль Булеле» і написав її невідомий ні вам, ні мені Люїс Рейзіг в Арґентіні.

Написавши цю книгу й підождавши належний час, поки її видруковано в буенос-айреській друкарні, Люїс Рейзіг, бувши не лише арґентінським гумористом, але й одночасно людиною широкого реклямного розмаху, запакував один екземпляр у сірий папір, надписав на ньому: «Ostap Visnia Ukraina» — одіслав на пошту. Не зважаючи на деяку недостатню детальність адреси, книга оллрайт приїхала в Москву, де на ній адресу уточнили, написавши: «Харьков, Остапу Вишне». Під цим довізом книга й потрапила адресатові до рук, а адресат люб'язно дозволив мені взяти її на прочитання.

Але прочитати її було не легко. Еспанська мова, хоч і легша від інших, але теж хоче, щоб її попереду вивчено. Отож я можу поділитися з читачем тільки невеличким уламком тексту з початку книги, який мені пощастило розібрати. «Ля Кампанья дель Хенераль Булеле» значить, як кожен може сам догадатись: «Кампанія генерала Булеле». Далі на титулці авторовою Люїс Рейзіговою рукою було: «Як була одна війна, що почалася за звоювання петролю і скінчилася закладенням цирку для бою биків». Це я прочитав і переложив.

Я упорався якнебудь ще з першою сторінкою, де з'ясувалося, що медама і дочки «хенераля» Булеле «не мають у чому ходити» і хенераль береться вигадувати, як би підробити грошей. Для цього хенераль Булеле їде...

— Вечірнє сонце несподівано й делікатно усміхнулося в вагоні. Була станція і невідома людська душа, блукаючи між рейок, прагнула, бачити Петрусенка.

— Петрусенко!—зазовно лунав голос.—Петрусенко-о!—повторював голос тоскно і безнадійно «—!—!» раптом додавав той самий голос тверезо і посутнє. — Петрусенко-о-о-о-о —!—.—!—.—!—.,— мотивував невідомий голос. Потяг рушив, а самітна душа, блукаючи між рейок, крізь стукіт і стогін вагонів невгамонно прагнула Петрусенка.

VI

Виряджаючи в Дагестан експедицію в справі дослідження того, як проходить колективізація серед населення і зокрема серед українців Дегестану, редакція зібрала всіх учасників експедиції: фотокореспондента, літератор-етюдиста, економіста, мисливця, адміністратора і язикознавця (які всі об'єднувалися щасливо в моїй особі) і висловила побажання, щоб матеріял з вагонних розмов був використаний експедицією в її роботах.

Згадавши про це, я підсів до ясноблакитної тітки і, щоб розбити лід, запропонував, що я здійму з горішньої полиці її чемодан.

Отже це не можна вважати за добрий спосіб зажити довір'я в людини. Я пригадую, як, їхавши на полювання в максимі, я пропонував старенькій бабусі, що я придивлятимусь за її вузликом, убільшки з півкіла яблук. І от бабуся, що до того часу довірливо розпитувалась у мене про всякі речі, раптом схопилася і, притискаючи вузлика до серця, відійшла в коридор — там вона і простояла, аж поки я не вийшов з вагону. Але ясноблакитна тітка не злякалася і спитала, що воно тепер з нами буде, що все так дорого й для чого заварили оту саму індустріялізацію — хоча тітка була не проти радянської влади. — Всьо ето я понімаю, — сказала тітка.

Не буду доліґати читачеві тим, як я аґітував ясноблакитну тітку, закручуючи уявлювану кучеряву сократівську бороду і підперши кулаком носа, щоб дати йому форму

кирпато-сократичну. І той читач, з яким мені не нудно балакати, хоча б краєм ока свого добачає, в якій добі ми живемо і що про нас скаже історія, не зважаючи на всі наші помилки, на огріхи і на деяке запаморочення від успіхів. Той же читач, що ідеї реґулюються тільки тим, що він сьогодні жер на сніданок, і тим, що йому розповідає кума коло чаю — той читач чужий душі моїй. Може й корисно було б побалакати і з ним також, а тоді написати побутовий роман з болотного життя, але мені враз бере нудьга і дуже хочеться спати.

VII

Найбільше зацікавило мене в тітчиній арґументації те, що, мовляв, робітництво наше малокультурне і до індустріялізації не підготоване. Робітництво, обстоювала тітка свою тезу, не почуває відповідальности за машину і за якість роботи. І у відповідь на те я розповів тітці факт, з якого інші мого пера птахи зробили б новелю на сто п'ятдесяї карбованців, а я, заїдений баглаями, подаю його як факт, голий, мов п'ятнадцять копійок.

В однім місті, саме коло того завулку, що ковбасою котиться вниз повз вітрини з штанями й капелюхами, у час до нас куди ближчий, ніж потоп і навіть прем'єра «Мікадо», стояла цинкографія — і в цинкографії пахло сірчанкою, ціянкалієм та іншими хемічними фіялками. Один хлопець робочого чесного роду працював у тій цинкографії. Був то хлопець здатний на прочуд, швидкий на розум і на доброго, на не абиякого мав вийти цинкографа. Від усіх найшвидше перейшов він науку і вже працював коло німецької на тонесенькому склі сітки, яка німецька сітка коштувала небагатій нашій державі ні багато, ні мало раунд шістсот марок у золотій валюті.

Хутко й нестримно працював юнак і одного дня він розбив німецьку сітку на шістсот марок у золотій валюті. У ту саму мить він пішов до майстра і показав йому скалки німецької сітки. Цієї ночі він не спав, не спав також і другої і третьої ночі.

Минув рік і учень виріс на робітника цинкографії. Він працював швидко і точно, він роздивився до найменших деталів усе приладдя і нова німецька сітка на шістсот марок у золотій валюті в його руках була, як дитина в міцній і певній колисці. Він уявляв собі, що б це було, коли б він знову розбив ту сітку! Його б не розстріляли й навіть не посадили б, можливо, що його навіть не викинули б з цинкографії. Йому довелося б тільки сплачувати рік або два вартість сітки на шістсот марок у золотій валюті. Але як він міг би далі жити? Йому не давали б пройти з тією сіткою, його зняли б з цієї роботи, яку він так полюбив, яку він так спритно, від усіх найкраще робив. Та він і сам зроду не наважився б підійти до цієї роботи, коли б розбив сітку вдруге. Пропали б п'ять років науки, в художника б одібрали фарби, в музики одняли б скрипку. Він ввесь спалахнув кров'ю й стиснув пальці — щось хруснуло — він побачив, що надушив лінійку й сітка взялася жахливою розколиною.

Він оглянувся навколо. В майстерні нікого не було — він навшпиньках підійшов до шахви з хемікаліями, дістав флякон із ціянкалієм, висипав у рота, налив у шклянку води й випив зараз.

— Але це був кваліфікований робітник праці, — сказав я, — артист і може якийнебудь вартовий на заводі не від того, щоб винести з півдесятка гайок на грузила для сітей. — Але ні, — сказала ясноблакитна тітка. Є й сторожі, що оце так само, як ви кажете. У нас сторож, — а був він випивши, — заснув коло баку з мазутом, крана ж він чогось одвернув. Коли він прокинувся вранці під палючим сонцем Даґестану, то побачив, що витекло сотень з дві відер мазуту. Він привернув крана, умився і пішов до брата. «Дай рушницю», — сказав він братові. Трохи здивувався брат. — Але зараз принесеш? — і сторож узяв рушницю, одійшовши на ступнів сто від хати; було рано і нікого не було на вулиці. Далі він сів долі на солонцюватий ґрунт — побоявся, що застудиться, ба ні, земля тепла і зняв з правої ноги чув'яка.

VIII

Сторож застрелився під палючим сонцем Даґестану Здивована ясноблакитна тітка зчулася, що саме доводить те, проти чого сперечалася. Вечір запав за гори, що немов шерег барсуків чимчикували вздовж залізниці. Кондуктор дав світ і барсуки зникли — тільки щось сопло й сичало в темних вікнах вагону. Скошені сном подорожні лягали на нумеровані полиці — і з людей робилися двозначними числами.

І я загнав у підголів'я клунка, поклав понад стінкою рушничку і став міркувати, хто саме з пасажирів вкраде мою фотокамеру, чоботи й, не при ночі сказати, рушничку.

Можливо, що це зробить причепурений, розгладжений і випрасований суб'єкт у максліндерівських штанях, з проділем посередині, з вусами щіткою і в пенсне квадратиками. Я завжди був проти пенсне з квадратиками — хоча тепер рогові окуляри змагаються з тим пенсне по всіх пунктах. Людей, що носили в сімнадцятому році пенсне квадратиками, можна було розстрілювати, не питаючись документів, без великих шансів на помилку. Такі люди, якщо не скінчили кадетського корпусу, то в усякім разі були не лівіші від кадетів.

Втім, не маючи достатнього досвіду в злодюжних справах (ставши дорослою людиною, я крав рідко і несистематично), я все ж таки вагався. Могло бути, що на мої речі націляв саме не пенсненосець, а той моторний, чорнявий чоловічок з прудкими очима, що приходив півгодини тому в наше купе, роздивлявся на мій клунок і спитав, хто я і куди їду і чиї то речі. Я був холодно відповів йому, що їду до Таганрогу, де в мене є тітка вперших, але за речі злякався.

А може, міркував я, засинаючи, оця сама ясноблакитна тітка й покраде мої речі, викинувши їх, скажімо, в Ростові через вікно якомусь партнерові. Можлива річ, що всі ті розмови про політику є тільки декорація, тільки театральне оформлення реальної справи. Але цю думку я нагнав геть, ледве вона встигла народитися.

Ніхто не ґарантований від такого штибу думок. Людина легко може уявляти собі абсолютно неможливі речі, як от,

приміром, качку завбільшки за корову, з рогами, з ратицями і без крил. Їдучи з батьком у вагоні, ви легко можете собі уявити, що то батько спер вашого клунка, правда, ви негайно цю думку наганяєте і виявляється, що клунок просто запхано під лаву, щоб не заважав. Про вас розповіли якусь брудну плітку — реєструючи в розумі своїм усіх, хто міг це робити, ви реєструєте й найкращого золотого друга — тільки ви одразу ж викидаєте його з того реєстру. Ніхто не ґарантований від такого сорту думок.

Тим більше, що вони подекуди справджуються. А в усякім разі краще тих думок не висловлювати. Є люди, що викладають отакі думки на стіл і вважають, що вони «завжди кажуть правду», або «констатують факти». Насправді ж вони частенько просто поливають вас помиями. Дуже важливо акуратно і сміливо додумати думку до кінця. Сократ казав, що від цього походять усі цноти й доблесті. За це я не поручаюся, але ручуся, що від цього походить душевна рівновага, без якої не можна збудувати не лише соціялізм, а й просто альґебраїчне рівнання з одним невідомим.

Додумавши свою мисль до кінця, я вирішив, що ніхто моїх речей не скраде — тим паче, що я триматимусь за ремінь від рушниці. Таким способом постановивши, я міг спати. Ліхтар одкрив шлакову гору, його товариші-ліхтарі побігли вперед і закрили завод — невідомий завод уночі. Я заснув і мені приснився сон про життя Гая Сергійовича Шайби.

ШАЙБА

Димніші домни в присмерку палючім
Доми дивніші на горі вечірній.
І кавпери стоять, мов капітани,
Над естокадами, зіпершись на обручі
Повітродувних труб і в рупори покірні
Скликають газ:
Цео!
Цео!
Цео!

Це образи, це одгуки це од світання
Веде завод за води неминучі
За дюни шлакові, де домни-дромадери
Бредуть крізь ночі, крізь кошмари мідні.
В неімовірним сном загружені печери.

Гай Сергійович Шайба сміявся. Ще зроду свого він не сміявся так. Не срібні дзвоники вибігали й котилися по небу між хмар, не срібні квіти сміху засівали землю між трав — ні! — грубі крики гуркотіли з його грудей, захлинаючись, спиняючи один одного, шибаючи один одного в спину, вони виринали з його веселих грудей. Уперше зроду свого сміявся Гай Сергійович Шайба.

Гай Сергійович Шайба сотав руками, ніби намотуючи на них усе мереживо довколишнього і соняшного світу. Він викидав ногами, ніби знов скидаючи з себе довколишнє соняшне мереживо світу. Він летів уперед, виміряючи ширник просторів, в одну невимірну невмирущу мить облітав навколо світу і знов на тім самім місці. Гай Сергійович сміявся на руках у своєї матері.

Невідомо з чого саме сміявся Гай Сергійович Шайба, випинаючись і випростуючись з рук своєї матері. Бо перед ним саме стояв завод.

Через весь день працювавши, зайшов завод у вечір. Через увесь день палавши, зайшло над завод сонце. На той час сонце ще циркулювало над Російською Імперією в її Малоросійській частині. Серед білі піскуваті баранці хмар сонце виливало з себе розплавлений чавун. Далі воно байдуже перекинулося за крейдяні гори і завод засвітився своїм світлом.

Немов троє марсіян, на триногих стативах стояли три домни і коло них, як п'ять круглих куль, стреміли п'ятеро кавперів. Колінкуватий удав газоочистих труб сповивав тіло доменного цеху. Три градирні, мов жирні черниці, крапали слізьми в содові озера під собою.

Весь же завод був, як ялинка. Кругом горіли свічі. Безліччю вогнів горів невикористаний газ — це було свічі. Під темною брамою заводу виходили сумні, чорні, закурені, за-

димлені люди. Смішного не було нічого — і все ж таки Гай Сергійович реготався, як ніколи в своїм короткім житті.

Навпаки, мати його плакала. Бо Сергія Шайбу мали одвести на станцію двоє жандарів. Жандарі — це люди в синіх мундирах з білими шнурками, в блискучих шеврових чоботях, добре виголені й чистенькі. Жандарі настирно закликали Сергія Шайбу прогулятись на станцію — а з станції в Сибір. Сергій же Шайба дуже не хотів розлучатися з молодою жінкою і з симпатичним Гаєм Сергійовичем Шайбою. Гаєві Сергійовичу Шайбі здавалося, що блискучі сині жандарі дуже смішно граються з Сергієм Шайбою, сіпаючи його за руки, зв'язуючи добрим англійським поясом. Отже він роззявив рота і сміявсь так, як зроду ще не сміявся. Найбільше його смішила невідповідність між зусиллями жандарів і стремлінням Сергія Шайби. Вони сіпали його назад, а він рвався наперед, ніби силкуючись узяти Гая Сергійовича на руки — а після цього він мав клацати пальцями і всякою іншою манірою постачати Гаєві Сергійовичу інтелектуальну розвагу.

Нарешті, жандарі сіпнули Сергія Шайбу так, що товариш Сергій Шайба упав на спину. Це вже було так смішно, що не можна цього собі уявити, не бачивши. Гай Сергійович зовсім захлинався від сміху. Руками, ногами, головою, всім пружним розкішним тільцем він летів до батька, що так прекрасно смішив його і сміявся, сміявся, сміявся.

* * *

І раптом свист несамовитий:
В смертельнім цеху труби клепані тремтять — реве залізо,
Рве хуга фурми,
Сопла дико виють,
Гудуть залізні ферми естокад.
І на пісочок у дитячі форми
Кошмарний хобот обережно лізе.

То молочком чавунним напуває
Спітніла домна свої любі діти.

Сопе й парує
Черево таємне
Ще повне плоду і не спочиває
Бездомна мати ще дітей родити.

У легку мжичку Гай Сергійович Шайба ішов поважний і замислений. У жмені він добре мав царську копійку і лініями життя, смерти й щастя відчував на копійці орла і кінного дядю з дрюком, который дядя з невідомих причин звався решкою. На ту царську копійку мама радила його купити дві царські цукерки — коли б почистити таку цукерку від паперу, вона скидалася на канатну вагонетку — тільки замість крейди в ній було павидло — солодкий дьоготь цукеркової вагонетки.

Гай Сергійович Шайба свої плекав думки щодо царської копійки. Влучно кинута об стіну коксового цеху, ця копійка могла породити другу копійку, абож загинути сама в цупких лапах Кроня.

З погляду Гая Сергійовича Шайби, так само як і з погляду інших його віку пролетарів, Кронь, син майстра, був герой. Передо всім, Кронь був на голову, на велику незграбну банькувату голову. вищий від інших. Він був старший віком і батько його був старший ранґом. Його батько був дослужився до майстра силою хитрої механіки, яка звалася на заводі — бути за нічного сторожа. Кронів батько, прагнучи командних гір в індустрії, оженився з дівчиною, що викликала естетичне почуття в головного інженера. Могутній порив до краси зблизив серце інженера і Кроневого батька — Кронів батько став майстром нічної зміни, для невідповідальних робіт і заслужив на назву «нічного сторожа». Вночі майстер Кронь не бував удома, з чим охоче мирився його друг інженер.

Отже син майстра Кронь був герой. Він вищого був походження, був вищий на зріст, був дужчий і мав багато копійок. Окрім того, він мав чимало монет на дві, три й п'ять копійок, як і належиться сливе дорослій людині. Син майстра Кронь був сливе доросла людина. Подекуди він замикався сам у кльозеті і за півгодини виходив звідти з ще

товщими, ще червонішими губами і з розпаленими, заспаними очима.

Але найбільше дивувало інших тої ж епохи пролетарів те, що Кронь завжди вигравав. Він міг програти вісім, десять, одинадцять копійок, але наприкінці все одно, вигравав усі гроші назад і забирав при цьому чимало прибутку.

Це саме і обмірковував Гай Сергійович Шайба, затискуючи в руці царську копійку на дві царські цукерки ринковою вартістю. Шахрувати не було як — суворі вікодавні правила гри не давали ніякої змоги шахрувати. І все ж таки, ні разу не було, щоб Кронь, кінець-кінцем, програв.

В цей день Гай Сергійович Шайба уперше встановив, що дрібний капітал безсилий боротися з великим капіталом. Не карбованець народжується з копійок, вирішив він, а карбованець ковтає копійки. Економіча боротьба між карбованцем і копійкою — нерівна боротьба. Чи є яканебудь боротьба окроме економічної? подумав Гай Сергійович Шайба і підійшов до кутка коксового цеху — а там уже дзвеніли копійки об стіну.

Уже бій ущухав. На розтуленій долоні Кронь уже мав цілу конічну купу пролетарських копійок. У цю саму мить хтось з товаришів програв останню копійку. «Клади сюди!» скомандував Кронь, і остання копійка зникла в горі акумуляції капіталу. Гай Сергійович Шайба болюче відчував у своїй руці, лініями життя, смерти і щастя мідний еквівалент двох царських цукерок. Він розтулив долоню. Дзень! мала полетіти копійка і розчинитися в Кроневім багатстві.

Але копійка не полетіла. Гай Сергієвич Шайба одійшов од стінки і акуратно поклав копійку на витягнуту Кроневу долоню. Кронь остовпів, а Гай Сергійович Шайба звернувся до товаришів з короткою промовою.

«Товариші!» сказав Гай Сергієвич Шайба. «Для чого боротися економічно. Все одно його карбованці ззідять мою копійку. Спробуймо боротися інакше. Пролетарі всіх країн єднайтеся».

Гай Сергієвич Шайба розмахнувся і вдарив знизу по Кроневій руці. Вгору бризнув фонтан копійок і вони розсипались у коксовому штибі. Бій був довший, ніж на те спо-

дівався Кронь. Від першого ж штурхана Гай Сергійович Шайба одлетів до стінки і притулився до неї спиною.

Попереду в нього над усе панувало враження, ніби ввесь Кронь обріс болючими кістками зібганих кулаків. Ніби він, Гай Сергійович Шайба, голіруч мусив бити вугілля, що засипають у коксову піч. Кронь був, як дреднот, — усе м'яке і живе десь сховалося, наче його не було. Довгими залізними ударами Кронь націляв між Гаєві ребра і Гай ледве управлявся підставляти руки.

Надзвичайні райдужні потойбічні ляндшафти побачив Гай Сергійович Шайба. З чорної оксамитної темряви викотилось зелене світозоре мерехтливе гало, ніби молоде листя всіх весен всесвіту спливлося, споїлося в одній щасливій кулі. Але щастя було недовге і куля розлетілася на мільярд зелених зернин, а темрява з чорної зробилася оксамитнофіялкова. Зелені зерна зникли і оксамитофіялкова хмара набрякла фіолетовими берегами. Вона надималася чимраз дужче і крізь неї просвічував захід сонця. Жовтогаряче проміння пропалило хмару і Гай побачив свято соняшного заходу. Це була така рубінова оркестра кармінів, краплаків, оранжевих охр, киноварів і пурпурів, що око не могло витримати її і осліпло.

В ту ж мить Гай Сергійович Шайба забув про око. Тепер йому здавалося, що обличчя йому тихо опустилося в миску з теплою, теплою водою. Напруження губ і зубів ураз розпустилося в заспокойливому теплому морі. Море пливло по лицю, по шиї і втішно охолоджувало гарячу сорочку. Це другий Кронів удар розкраяв йому стиснуті губи.

З глибокою щирістю і серйозністю, з розміреною спокійною увагою Гай Сергійович Шайба опустив непотрібні руки. Переможний Кронь насунув на нього, добираючи місця, щоб завдати останній удар. Він бовванів величезний і розкарячений, немов огидний допотопний рак, затуляючи Гаєві завод. Коротким ударом, вклавши в нього всю свою любов і майстерність, Гай Сергійович Шайба влучив ногою Кроневі в те місце, за яке Кронь мав звичку триматися руками. На хвилину Кронь застиг, потім хитнувся і впав навзнав одкриваючи перед Гаєм коксовий цех.

Вражене око й досі коливалось по зеленозолотих океанах, уперше побачених у недовгім житті. Але й видюще око вперше в недовгім житті побачило коксовий цех.

Як ґренадири на наївній лубковій картині, витяглась в диму, вогні й крови батарея коксових печей. Як гарматний ґніт над одною горіла свіча і от вона поволі звелася вгору і одкрилось вогненне серце коксового ґренадира. Палаючи, серце нахилилося вперед і розпукло посередині, як жахлива рубана рана. Хитнувся споєнь і вогонь почав падати вниз. Колосальними коцюбами двоє вигрібали кокс і дві жінки з шланґ поливали його сльозами. Хмарами радився дим і сповивав мовчазний шерег ще цілих ґренадирів. Сичала вода в вогні, нагорі горіла свіча. Шкварчав, загасав і чорнішав кокс коло самих ніг відважних жінок, що воювали з коксом, бо чоловіки воювали з німцями. Була війна і коло коксового цеху виріс новий, бензольний завод.

Великий інженер, знаменитий професор, патріотичний учений будував цей завод, щоб христолюбиве воїнство білого царя могло стріляти в німців набоями незгіршими від німецьких. На той завод нікого не пускали. І тепер на варті перед ним стояв дядя з широкою бородою і з хрестом на кашкеті, а з дядею балакав якийсь чоловік. Цей чоловік повернувся до місця орлянки і глянув на нього орлячим оком.

Гай Сергійович Шайба знов повернувся на землю. На купі метало-блискуватого коксу, немов убитий шуліка, лежав Кронь — навколо метушилися хлопці, збираючи монету.

З великою серйозністю й деяким жалем Гай Сергійович Шайба споглядав бойовище. Йому не шкода була Кроня і йому не смішна була ефектна поза Кроневого тіла, але творчою хлоп'ячею душею своєю він не полюбляв деструкції. Ненависть не ночувала ще ні одної ночі в його душі. Він стояв серйозний і замислений. Зненацька йому здалося, що Кронь ожив і знов бовванів перед ним, немов огидний допотопний рак, куди більший, куди дужчий, куди старіший, куди п'яніший Кронь. Гай Сергійович Шайба хотів звести руки, щоб ще раз подоліти Кроня, і не міг. Руки

йому стягав добрий англійський ремінь. Перед ним стояв батько-Кронь, «нічний сторож», друг естетного інженера. Хлопці розлетілись, мов липове клиння в столярнім цеху, а Кронь-син уже звівся на ноги і націляв здоровенним шматком коксу в ціле око Гая Сергійовича Шайби. Кронь-батько обома руками тримав пояса навколо невеликого тіла Гая Сергійовича Шайби. Він зробив останнє одчайне зусилля, щоб визволитись і застиг. На лиці йому мимоволі помалу розливалася усмішка.

Його вразила колосальна, монструозна невідповідність між його силою й силами його ворогів. Це було наче хтось пускав у хід весь ливарний цех, щоб одлити одного ґудзика для інженерових штанів, ґудзика, що загинув в естетичному екстазі. Це було наче мартен загружали новими плугами, букерами, снопов'язалками і сівалками для того, щоб одлити сталеву англійську шпильку замість того таки в естетному екстазі загиблого ґудзика. Гай Сергійович Шайба відчув, що кумеднішої ситуації він за недовгого свого життя ще не управився спостерігати.

Затулина на коксовій печі затулилась і піч змокла і змовкла. Навпаки, рот Гая Сергійовича Шайби розтягся до самих вух — розкрився, як діяфрагма, і утопив Кронів, бензольний цех і ті, що навколо стояли, ляндшафти в мужньому здоровому сміхові.

* * *

Ах, життя моє дороге,
Хто мені дав тебе, тепле й сильне!
Бігти берегом, бігти геть,
Бігти блискучою вогкою рінню.

Занести руку з-за хмар,
Занести за небесну спину.
Розмах. В удар.
Тіло, голову, душу вкинути.
Ах, життя моє, кругле, як м'яч,
Пружне й палюче, як любов.

Падай. Злітай. Смійся. Плач.
Цілуй дужче, знов і знов.

До кінця цілуй. До зубів.
До холодного цілуй поту.
Так ніхто тебе не любив,
Не пив слину з крепкого рота.

Ах, життя моє, кругле, як м'яч,
Ти з яких зірвалось шкивів?
Душі мене! Кров'ю моєю піяч!
Так ніхто тебе не любив.

Коли інші комуністи одступили з Червоною армією. Гай Сергійович Шайба зостався в заводі — до скорого побачення.

Другого дня потяглися дорогою підводи. Бурі сумні мужики везли закурених солдатів — навхрест кашкету в них була біла стрічка — це й були денікінці. Вони були стомлені, ввічливі й просили молока, за молоко вони не платили. З ними було багато офіцерів, офіцери були стомлені, злі й вимагали м'яса й за м'ясо вони не платили.

Третього ж дня виявилося, що всі вони куроцапи. Кожен солдат виходив з кватирі діставати курку—й дістав. Вони ж були яйцехвати — кожен солдат увечорі збивав собі ґоґельмоґель. Вони ж були вошопруди — кожен солдат увечорі скидав штани й бив нужу.

Гай Сергійович Шайба—до скорого побачення!—працював коло другої домни за каталя. Він навалював повну козу руди — це було п'ятдесят два пуди — й котив козу до домни. Була станція — децимальна вага. Коза котилася по чавунних плитах. Подекуди Гай Сергійович Шайба вибирався на естокаду й допомагав викидати руду з вагонів. З естокади він оглядав денікінські панцерники і оцінював денікінські позиції. Він заранше складав плян повстання.

Після роботи Гай Сергійович Шайба приходив додому й скидав сорочку. Поки він на дворі мив своє залізне тіло з цинкованого тазу, мати різала хліб. Гай Сергійович Шайба споліскував цинкований таз чистою водою і ніс

у хату. Поки він обтирався, мати насипала йому в той самий таз кулешу і Гай Сергійович Шайба задумливо виїдав повний таз.

Потім він одягав чисту сорочку, штани з кльошем і підперізувався добрим ременем. Закурював цигарку і легкою елеґантною ходою йшов до Тасі.

Як Гай Сергійович Шайба був найкращий хлопець, так Тася була найкраща дівчина. Вони були, як передня пара в балеті, як дві найкращі книги в бібліотеці, як соняшний день і зоряна ніч.

Розмаїтоколірні мільйони леґенд написано в книгах про кохання і всі ті леґенди в належний час і в нормальному порядку пережив Гай Сергійович Шайба. Він спиняв свій погляд на весняних хмарах і це не здавалось йому недоцільним марнуванням дорогоцінного часу. Він читав з Тасею Енґельса — і це здавалося йому пропаґандою марксизму. Він показував Тасі, як він може котити дві кози одразу — і це вони розглядали як фізичну вправу. Він ходив гуляти по третій поперечній вулиці і випадково стрівав Тасю, а після цього зовсім природно було, що вони йшли гуляти вдвох. Потім з математичною точністю було встановлено, що вони створені один для одного в цілому світі. Далі з'ясувалося, що хмари, Енґельс і кози стали нецікаві, і хмари, і Енґельс, і кози в колосальному розмірі знайшлися в їхніх тілах, а крім того, в тих тілах одкрилися зовсім небувалі поняття, краєвиди, нові слова, філософські обрії, поперечні вулиці і фізкультурні вправи.

Тепер Гай Сергійович Шайба ішов дуже замислений. Після завтра мало бути повстання і він тепер ходив з Тасею, щоб не викликати на себе підозри. Він так замислився, що й не побачив по той бік елеґантного гусарського корнета в синьому доломані з жовтим шитвом і в червоних бриджах. За те ж корнета побачила Тася і зовсім трошки, непомітно сама для себе, скосила очі потойбіч вулиці життя. Довівши Тасю до садка, Гай Сергійович Шайба спішно попрощав її — завтра вони не побачаться, хібащо позавтра ввечорі — і хай іде додому. Гай Сергійович Шайба оглянувся навколо і зник у кущах жовтої акації.

Зникнувши з очей, Гай Сергійович Шайба згадав, що не розповів їй, як часто вони бачитимуться за скільки днів, як вони житимуть просто вкупі. Це можна, звичайно, розповісти й потім, але слід розповідати одразу — така любов! — не рушиться від вулканового вибуху, але завалюється від малої шпаринки.

О! вранці, коли Гай Сергійович Шайба, через усю ніч радившися з товаришами, ішов на роботу, він побачив: Тася балакала з якимсь корнетом — і це був Кронь.

О! звичайно, Гай Сергійович Шайба не міг мати заздрощів — Кронь не був того вартий. Він міг би, взявши по Кроневі в кожну руку, навчати ще десяток Кронів політичної економії, фізики, хемії й механіки. Йому довелося б довго стукати Кроневою головою об Кроневу голову, щоб забити в ті голови основні підвалини наукового світорозуміння. Щождо синього доломану і червоних штанів, то ця красива картина обтягла фізичні дані, на які жаль було дивитись Гаєві Сергійовичу Шайбі. Тася, можна за це ручитися, одною рукою управилася б задушити ці фізичні дані.

Гай Сергійович Шайба катав по чавунній підлозі руду і мало не всміхався, але не настав ще час всміхатися. Бо коли Гай Сергійович Шайба повісив бляху на цвяшок, до нього підійшов старий Кронь, «нічний сторож» і покликав його в контору. В конторі було порожньо і товариші всі вже повиходили з заводу. Сутеніло і в контору увійшов Кронь з чотирма солдатами. Сутеніло і корнет Кронь повів Гая Сергійовича під стінку повітродувки розстрілювати — завтра мало бути повстання — це з'ясував корнет Кронь за допомогою нічного сторожа, старого Кроня.

Коло першого кавпера Гай Сергійович Шайба, що йшов попереду всіх, обміркував, як можна втекти у лісі газоочистних труб і кавперів. Отже він зігнувся — і в ту ж мить старий Кронь оперезав його поверх рук ременем. Солдатські руки підхопили ремінь і затягли його на спині Гая Сергійовича Шайби.

Як пахне газок! Як шерестить під ногами кокус! І раптом дикучий несамовитий свист запав у вуха, як ватою прочи-

щаючи слух, лоскочучи тіло, зашиваючись під шкіру — випуск чавуна. Чавун! Чавун!

Гай Сергійович Шайба зрозумів, що він помре, як майстер ливарного цеху, старий майстер вагранник. Був голод і робітники одливали сковороди, чавунки, робили запалки й міняли на хліб. Але він, старий майстер, щодня ні на мить не спізнившися, приходив у цех, роздивлявся на чавунні цурпалки і командував коло вагранки. Він був знаменитий майстер, це про нього зложилась леґенда з одливкою. Ще давно, перед війною, його звільнено з заводу за неблагонадійність. Цех став — одливка не виходила. Інженери, майстри і директор заводу прийшли в цех і наглядали за формами, за чавуном, за температурою, за шихтою. Одна одливка за другою провалювалась. Цех став — і на завтра знову з уклонами й чемними словами покликано майстра.

Крізь дикучий несамовитий свист громадської війни, через голод і холод старий майстер стояв над вагранкою. Кінець-кінцем, жінка його не стерпіла і стала віддаватись солдатам за мірку картоплі. Але старий майстер не знав і не хотів знати про це. Щоранку він приходив у цех, роздивлявся цурпалки чавуну, бракував, визначав шихту і командував над вагранкою.

І от, одного дня випало так, що в цеху ніхто не схотів робити. Він сам вибрав чавун, сам загрузив шихту і став угорі над вічком. Коли ж чавун був готовий, він кинувся вниз у вогненне молоко.

Недовго стояли робітники, як закостеніли. Треба було поховати старого майстра. Вони зробили з дощок і глини форму людського тіла, підвели ківш, взяли чавун і одлили чавунного майстра. Коли прохололо чавунне тіло, вони одвезли його на цвинтар і поставили на могилі.

— Гай Сергійович Шайба отямивсь крізь дикучий несамовитий свист, коли випускали чавун. Свист умер, а він усе ще був живий.

— По краснозадому мерзавцу пааль...

Десь, з-поза далеких меж ґазового запаху і шересту коксового, зародився голос Кроня. Високі тополі за заводським муром вросли в огнене вікно неба. Голос Кронів умер,

а Гай Сергійович Шайба все ще був живий. Завтра має бути повстання, а він через химерний, ідіотський випадок має умерти сьогодні. Невідповідність була така разюча, така неймовірна, що Гай Сергійович Шайба не витримав. Він стиха засміявся, стоячи коло стіни повітродувки. Було поночі — хто сміє сміятись — схопився Кронь і кинувся повертати до себе солдатів, вдивляючись їм у зуби. Але їм зуби не сміялись, а цокотіли — од свічок ходором ходили колосальні тіні по землі.

— По краснозадому мерзавцу пааль...—затремтів Кронів голос. Солдати повернулися до стінки. Пахло газом і шерестів кокус під чобітьми. Коло стінки вже нікого не було.

* * *

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю чи впаду?
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Скільки днів любилося з ночами,
Пропадало вранці у вікні.
Скільки птиць летіло над полями,
Не верталося до мене уві сні.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав.
Наче гасне деревляний дзвоник
Наче спить і падає вода.

Я іду по рейці і хитаюсь
Чи дійду до віку, чи впаду.
Ліс слинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Гай Сергійович Шайба сидів на коні. Це було теж любиме тіло — бочкувате, гаряче й послушливе. Варт було трохи стиснути його ногами і воно бралося гайдати ритмічно Гая Сергійовича Шайбу. Варт було трохи натягти

вуздечку і тіло починало капризно вигравати дрібним вимахом. Варт було вколоти тіло і воно одривалось од землі й летіло над шляхом, а земля робилася морем і бралася хвилями — долів! горів! долів! горів! — перекочувались, вандрували хвилі.

Напередодні, наступаючи з великою помпезністю, з кіннотою, гарматою й піхотою, денікінці вибили роту Гая Сергійовича Шайби зі станції Конотоп. Власне, Гай Сергійович Шайба був би тримався на шляху за тополями коло станції проти кінноти, гармати й піхоти, коли б з панцерника не влучили в лівий фланг стрілецької лінії й не положили б одинадцять рядком у рівчаку над шляхом. Гай Сергійович Шайба одступив, а денікінські гусари ринулися на одинадцять мертвих і постягали з них сорочки, пояси й чоботи.

Коли стемніло, Гай Сергійович Шайба взяв з собою аґітпропа і вони поїхали вдвох у роз'їзд. Аґітпроп у Гая Сергійовича Шайби був з акторів і дрейфив. Обіруч чорної дороги росли темні декорації кущів, просто попереду на переїзді була денікінська застава. У кущах щось шаруділо — вітер наввипередки з зайцями — і аґітпроп остаточно ліг у дрейф. Він почав аґітувати й пропаґувати ідею, що далі їхати нема для чого. «Підождіть тут» — сказав Гай Сергійович Шайба. — «Друже Аркадію, не говоріть так красиво, вас ніхто не чує». Аґітпроп став, а Гай Сергійович Шайба поїхав далі. І от, він почув тихий виплеск копит по дорозі. Той виплеск голоснішав, але віддалявся, частішав, але тікав геть. То аґітпроп, не перенісши темних кущів при дорозі, галопом подався додому. Та не було тихо — інші копита сплеснули попереду, вони тихішали, але наближалися, рідшали, але були вже на голос від нього. «Какова полка?» — кричав тенорок — немужній, прокурений, пропитий, авторитетний, переляканий тенорок. Гай Сергійович Шайба не відповідав і їхав поволі вперед. У прокатнім цеху було куди небезпечніше — треба було стрибати між смертельних штаб, що вистрибували, як блискавки, з допель-дуо, снувались коло ніг, зоставляли півсантиметра безпечного місця. Денікінці почали стріляти —

вночі, з коней! Це було вже зовсім смішно. Може статися, що Гай Сергійович Шайба стиха розсміявся вночі, бо після німої хвилини денікінці повернули коні й подалися назад.

За півгодини Гай Сергійович Шайба, уникаючи застав, як штаб, смуг і кутніх штанґ, провів роту на станцію Конотоп і з-поза станції, з тилу, почав стріляти. Ніякого вночі бою не було — не було ніякої небезпеки; куроцапи, яйцехвати і мордобої світ-заочі тікали через ріллю, через соняшники, через кущі, сіяли рушниці, погони й кокарди, а вранці Гай Сергійович Шайба вже наступав на них зі станції Конотопа обаполи залізничної колії. З лівого флангу, де були кущі, Гай Сергійович Шайба вивів свою кінноту верхи — це був аґітпроп і ще скілька душ на конях, забраних у станції, — од кущів праворуч лежала його стрілецька лінія. Сам він виїхав трохи за кущі й став. З шанобливої обережної дистанції стріляли денікінці.

Ясний теплий день. З гаю в міжвогневій зоні вихопився вовк і побіг удовж стрілецької лінії. Наляканий розмаїтими громами серед ясного дня, сірий чухрав, підібгавши хвоста, просто на станцію. Гай Сергійович Шайба мало не вискочив з стремен — бий, хлопці, вовка! — і мовчазна лінія, запалена мисливським шалом затріскотіла навперейми аж до кінця по той бік колії.

Ясний, світлий день. Як хилило сонце на сон! Як склипував теплий вітер вії. Як перед заплющеними очима маршировати незчисленні неспані ночі, сипалися темні села — і в селах було сіно, був хліб, було молоко — не було тільки сну! Варт було сісти до столу й покласти на руки голову, як прокидалися воші. Вошей було стільки, скільки є на світі секунд, — одні були швидкі й яскрявіші, другі ситі й сонниві.

Ночі, ночі й ночі. Ночі повні нужі — ні спати, ні бити нужу. Незліченні села, що простяглись аж туди, до заводу. На заводі зараз яйцехвати уже вивозили варстати, псували мартени, забирали електромотори. Незліченні, безсонні, по вінця повні нужею й думками села.

Гай Сергійович Шайба розплющив очі. Просто перед ним у соняшниках двигонило якесь невелике повісмо людей.

Аґітпроп і інша кавалерія позлазили з коней і щось гукали до нього, Гая Сергійовича Шайби.

Гай Сергійович Шайба глибоко зідхнув, розстібнув штани й взявся бити воші. Насамперед, він вигріб їх кілька жмень і висипав долі. Потім він почав нищити їх поодинці. З лютою ненавистю він душив темні безсонні ночі, силкуючись почути між пальцями соковите чвакання ворогів. Але нічого не було чути — пролинула блискавична черга вистрілів і перед ногами коня виприснуло п'ять фонтанів куряви. Гай Сергійович Шайба подивився перед собою в соняшники. Десь з правої руки, ярком, денікінці підвезли кулемета, випустили по ньому чергу і кулемет застрайкував.

Це вже скидалося на дротовий варстат прокатного цеху. З-від дротових пальців мало хто виходив на пенсію цілий — дріт перепалював ноги і перетинав тіло з кулеметною швидкістю. Варт було йому засотатись і запутлятись на одну сему частину секунди, як уже з цеху виносили майбутнього шарманщика, абож продавця газет та журналів. Гай Сергійович Шайба колись стояв біля останнього варстата перед мотовилом, де дріт пролітав сім метрів на секунду. Дріт запутлявся навколо нього, коли він зирнув угору на поперечну станину. Він саме успів схопитися за штанґу й підлетіти вгору, а вогненне коло закрутилося гадюкою долі.

Отже, Гай Сергійович Шайба поважав кулемет. Шрапнель, ударні й рушниці, він вважав за театральну стрілянину для слабонервових, але кулемет у компетентних руках — машина ділова! Гай Сергійович Шайба з деякою поспішністю упорядкував штани. Бризнула в кур друга черга з кулемета і він знову застопорив. Бризнула третя черга уже в порожнє місце — понад кущами вів свого коня Гай Сергійович Шайба і кінь шкутильгав на праву передню. Кожен конів крок крапав кров'ю. «Давай сюди кулемета — інтеліґенти, не управляються коло свого—мало каші їли»,— і Гай Сергійович Шайба за дві хвилини скосив соняшники, кулемета й добровільних реставраторів російської імперії.

В цей ясний, теплий день денікінців покотили на південь. З хутора Михайлівського прийшли ешельони латишів. Червоне козацтво доскочило вже до самого Харкова. Гай Сер-

гійович Шайба підійшов до соняшників і знайшов одного живого. Немужній, пропитий, прокурений, авторитетний, переляканий тенорок просив жити. Це був поручник Кронь, виплід естетичних поривань головного інженера. «Візьміть його, — можете позабирати речі, тільки англійський пояс мені, на спомин — але... щоб був живий — він мені ще придасться для вияснення на заводі...» Надвечір стих і теплий вітер, над станцією сіявся дощик, і Гай Сергійович Шайба спав, поклавши руки на стіл, а голову на руки.

Незчисленні пережиті села, темні хати, що їх ніколи більше не побачиш, журавлі над криницями, сховані кури співають на горищі. Незчисленні ночі крізь села, нужа без кінця і краю—і от станція. Покотом сплять червоні солдати, агітпром лежить на столі і вгруз носом у каламар— з кожним сопом з каламаря фонтаном присне чорнило — воші перебито, розчавлено з тріском, як вистріли — і Гай Сергієвич спав, поклавши голову на руки.

* * *

Ах, згляньтеся, благатимете ви
І поцілуєте бійцям запилені халяви
І кульбаба гойдатиме в траві
Без голови стебло — укошене в отаві.

Ах, згляньтеся. О, жаль! О, жаль! О, жаль!
Все віддамо — лиш подаруйте волю.
— Ю бет ай шел! погодиться коваль
І розстріляє вас на голфовому полі.

З машинами ж управимось сами,
Сами зробили — сами пустимо у хід.
— Машини радо нас послухають і ми
Новий обточимо і вишліхуємо світ.

Гай Сергійович Шайба підвів голову зі схрещених рук і глянув перед собою. Величезне море стола, немов парусами, усіяне було паперами. Це були малі торговельні бриґи з замовленням на залізні штаби, поштові фреґати з негай-

ними наказами, корвети з воєнізаційними намірами, театральні баржі, загружені мандрівними трупами, рибальські шкуни з оселедцями й судаками в маринаді для робітничої кооперації — це була неоглядна фльота паперових парусів, що припливла в порт завкомівського стола, над яким високо маячив Гай Сергійович Шайба.

Ще було півтемно, але вже набилося людей. Майстер другої домни зарізав шихту — в коксі процент попільности — в збирному цеху монтер Іллін пустив англійський стругальний варстат — спеціяльна комісія з спеціялістів дурно два місяці проїдалася коло того варстата — дайте мені довідку, що працював слюсарем другого розряду — як живеш, Шайбо, приходь сьогодні, буде що й до чого — котись, Гришко, не заважай, а то викину під три чорти за вікно — о третій годині повертається культбриґада з села, щоб була трибуна — оркестра — щоб сповістили по цехах — мітінґ — там же щоб доповідач про папу римського — як не буде трибуни за чверть на третю... словом, щоб, баста — літучу нараду про культкерівництво в електричному цеху — сідайте, браття, і нате вам десять хвилин — вигрібай факти — хто говорить — голова робкоопу? — Шайба! — коли ти будеш годувати робочих шрапнелем і возити хліб на м'ясних підводах, я тобі розкажу в деталях, куди ти завтра поїдеш і яким поїздом — убиральниця Кроніха Олена прохає заплатити за надурочне—виплатити!—твого чоловіка й сина я розстріляв тут на заводі — але ти, бабо, робітниця і працюєш чесно.

О! В механічному, в револьверному варстаті знайшли шабер між шестернями — братця, обміркуйте культкерівництво в електричному без мене — ша, козацтво, зараз повернуся — на кого думаєте? — ні, це не він — стривай, кого позавчора викинули по розкуркуленню — це той Іуда хотів змолоти револьверний — він сам себе змолов у кашу — нехай хоч зараз вішається — хто перший побачив шабер? — поклич його сюди — стій, це що, як ти ріжеш, чи тобі повилазило — таблиця в тебе є? — про справу з шабером сьогодні вночі о пів до дванадцятої наради — щоб був директор і громадяни інженери — здоров, Іллін, вітаю тебе

з стругальним, ти художник, но про тебе ніхто не знатиме — ніхто не влаштує виставку того, що ти повершив — і тебе не виберуть на академіка — ти помреш у своїй хаті — але ми тебе не забудемо — компресор скінчили збирати? — браття, нам пишуть, ніхто в Союзі не робить таких компресорів — і хоч би який цуцик гавкнув у газеті — дощик? — але мітинґ одкриваю — товариші, наша культбриґада повернулася з села — повстаньте гнані і голодні, пролетарі усіх країн — їздили робочі, культробітники, оркестра, пролетарський поет і так далі — в'їздили в хутори, виїздили з колгоспів — дядьки накидали три підводи ікон — возили бабів автом у зразкові колгоспи — виявили, як живуть люди, чи штемпелюють дітей, чи сплять по сорок душ під однією ковдрою — товаришу дядько, ваше слово — тільки не розвозьте плужанської лірики — кажіть просто і прямо, що бачили — виявляйте, чи були заскоки — повстаньте гнані і голодні — тепер товариші, я скажу. Ви пам'ятаєте, як ми робили на бельгійців. Як горіли свічки! Як пропадав газ! Як коксувальним вугіллям топили паровики. Як виганяли на вулицю з вовчим білетом за те, що читав Маркса. Як видавали двадцять п'ять рублів за одрізану дротом руку.

Товариші. Ми збудували новий електричний цех. Ми топимо штибом, товариші. Із шлаку ми робимо цеглу. Ми збудували нову повітродувку і вона йде у нас на газу, товариші.

Но, товариші, не електричний цех ми збудували. Не повітродувку ми поставили. Не нову домну ми пускаємо післязавтра, а старе бельгійське барахло розваляємо. Ми збудували нових людей. Ми поставили нову історію. Ми пускаємо в хід нове життя, товариші. Кому не цікаво, вийди геть. Товариші, ви підняли ваші чорні руки. Не опускайте їх, у ваших чорних руках ніжна доля всіх людей світу. Ви отці нового світу — не упустіть дитя — воно в ваших чорних руках. Товариші, я закриваю мітинґ — ні, ще про римську папу — вилазь з доповіддю, хто там — товариші, папа римський є головний римсько-католицький зверхпіп — но цікавиться православними церквами з недавнього часу — саме чогось тоді, коли в нас пущено всі шкиви, коли ми

повертаємо життя, коли ми двигонули вперед — повстаньте гнані і голодні — хто за? — учасникам культбриґади зібратися о дванадцятій годині ночі в клюбі для звіту — не спали шість діб — не поспиш ще й сьогодні — на завтра звільняю на день від роботи — одіспиш за все — диктую, стукай відповідь силікаттрестові — де мій чоловік, поїхав у колгосп і досі немає, де ви діли мого чоловіка, що я довіку сама спатиму? — все одно не вийду, подай сюди мого чоловіка.

Гай Сергійович Шайба вийшов з-за столу і підійшов до баби. — Листа послали, но людина не ангол і не може весь вік спати з однією бабою — якщо не вернеться, то з міліцією його тягти не будемо. Гай Сергійович Шайба бабу поцілував дружньо, повернув за плечі і вона уже була за дверима — що тобі, жінко? — навіщо ти сюди притягла пацана — чи ти повернешся колись додому, чоловіче, третій день спиш на столі в завкомі — завтра в обід може прийду, наготуй мені цинковий таз помитись — одпливай додому, нема коли — до силікаттресту — у відповідь на нашого листа, сповіщаємо — що тобі, пацан — пояса? — на тобі пояс, грайся, но тільки тікай додому — пацан узяв — о! це був добрий англійський пояс.

— Товариші, — сказав небавом по цьому Гай Сергійович Шайба. Часу в нас небагато — і в тижні ми знайшли п'ять день, а в п'ятирічці ми дозволяємо собі лише чотири роки, але все ж таки, ви маєте почекати п'ять хвилин, бо насупроти мого вікна, в їдальні я нап'юсь чаю.

Як вепер, блукавши по подолах Даґестану і дійшовши горяного струменя, заллявшись потом, як градирня, як звір, він пив чай. Гарячою парою прикро промивався потужний котел його тіла — аж у кінчиках пальців, здригаючись болючою насолодою, він пив чай, шклянку за шклянкою, розплавлюючи зглялгі жмути нескінчених думок, розпарюючи затужавілу шкаралущу невдоволених питань. На мить він поклав голову на руки і в ту ж мить він став під трансмісією механічного цеху.

Мов океанський пароплав, механічний цех плив в Електриду. Кожний атом цегляної підлоги просякав дрібний

двигіт невидимих хвиль, що на них гойдавсь механічний цех. Сичали ремені, з шкива—на шкив—і з циркулем добрий шкіпер стояв над покопирсаною мапою земного валу — розміряючи пильно кругосвітну подорож валу — під ногами не було землі, він стояв над трюмом — звідти йшов таємничий двигіт.

Як, маятник, міряв час брус на стругальнім варстаті— вперед — назад — вперед — назад і кучерявою піною завивалась стружка в минуле, у чадну чагар перевойованих воєн, у давненезні доводи старої історії, у липучий літопис князів, королів, кошових, в десятитисячолітню костогризу людей, у смерть полотняних спантеличених смердів, у загибіль незнаних, незаписаних героїв, у те, як пилипи й лакузи скакали в гречку і вистрибували з конопель міністрами й великими воєводами.

А навколо сверещали свердла. Серед мила й без мила, не вмер Данило, болячка задавила, вони вдушувались у деталі великого мотора майбутности. Вони готували простір для свіжих лав юних болтів, нових бойців. Для нових нарізані віків в математичному факультеті револьверного варстата вони увійдуть у товщ сталевої маси — і кожен з них свою стріне гайку, прошиє її і з нею з'єднається навіки.

Аж от Гай Сергійович Шайба відчув, що він — фрез. Витвір тисячолітніх математичних зусиль темних геніїв підсвіту, він гіперболічний і блискучий вийшов на поверхню і в металевих верствах людства, в сталі, в залізі, в чавуні, в дуплинах, в жуках окалин, у перегартованій плівці, у потяжнім феррумі, в ванадії, молібдені і манґані прорізає парадоксальну, але ясну й круглу лінію до вселюдського щастя. Фрез фрезів, він сам нарізав фрези, полегшуючи роботу майбутнім вікам. Википілий в тиглі самогарт, він сталеву вів лінію ні на мікрон праворуч, ні на мікрон ліворуч.

Важку, мов болт, голову він звів зі зхрещених рук. Мов тать, підкрався дощ і заходив по дахові дитячими пальцями. Круглими скляними іскрами дощ цілував вікно — і от дощ утік у кущі—перед Гаєм Сергійовичем Шайбою стояв пацан

і плакав круглими, літніми краплями. Об добрий англійський пояс, пристібуючи батька до стільця, об застібку, він порізав пальця і палець теж заплакав круглою краплею крови. — Стривай! — сказав Гай Сергійович Шайба і, взявши пацана навколінь, став видушувати з пучки кров, боляче на одну мить, а далі буде краще — він з острахом дивився на пацанове обличчя. Але пацан уже задивився на пучку, як з обріїв, з ярів пальцевої шкурки нове зіходило ще кривавіше сонце. Гай Сергійович Шайба зовсім збентежився, але давив дужче і глянув у вічі. Сльози висихали йому на зацікавлених очах і рот розійшовся осонням сміху.

IX

Сонце встало над степами Докавказзя. Рушниці ніхто не вкрав; я на дозвіллі додумав мисль — про індустріялізацію.

Коли хто протягом тринадцяти років не вправився розчавпати, в яку епоху він живе, не спромігся глянути на нескінчену історію насильства, експлуатації і убивства, що зветься історією людства на землі, не посмів бачити початок небувалої ери, забув, що в муках народжується нове життя — то той, ясне діло, не бачить і потужної дитини першого віку нової історії — індустріялізації Радянського Краю.

Утересувавши носа в бутор будови, солодійно нюхаючи кал, покинутий під тином мулярами, ремствуючи на сміття, що десь згори сиплеться йому за комір, він не бачить, що над його головою винісся поверх за поверхом ґрандіозної конструкції. Як чисто було раніше навколо його ями, яка трава росла на берегах її, як тихо було, плаче він — і не підведе голови. Мир праху його — ніхто не кине в нього камінь — його заб'є цеглина з тринадцятого поверху, упавши на його бідну голову. Раніше від того племени загинуть його герої, що з ям прокопали ходи під конструкцію; їх видушать разом й коридори їхні завалять бутором і грузом.

Вчора в Донбасі посіяне сонце зійшло сьогодні над Докавказзям. Завтра воно зійде над Даґестаном. Потяг пливе степами Докавказзя. Проходить батько — провідник і інфор-

мує мене, що потяг спізнюється на одну годину двадцять хвилин. Мені шкода однієї години і цих двадцять хвилин і мене живий бере жаль, що мене все ж таки вночі, в темряві обікрадено на одну годину й двадцять хвилин. За цей час я, можливо, взнав би про Даґестан дуже багато, може саме цього мені не вистачить на те, щоб схопити якийсь останній, остаточний штрих, і подорож моя буде неповна.

Але поміркувавши трохи, я спостерігаю, що ухилився від громадських інтересів, замкнувся в індивідуалістичну шкаралупу і проґавив інтереси своїх сяброподорожніх. Я спізнююся на 1 годину 20 хвилин! Ясноблакитна тітка спізнюється на 1 годину 20 хвилин (її не шкода, вона все одно запізнилася на півдесятка років проти нашої епохи), суб'єкт у максліндерівських штанях спізнився на 1 годину 20 хвилин, суб'єкт з прудкими очима запізнився (попри всій прудкості своїх очей) на 1 годину 20 хвилин, сім командирів запізнилися на 7 годин 7 × 20 хвилин, сто дев'яносто чотири пасажири спізнилися на 194 години 194 × 20 хвилин. Це вже не година, а п'ятиденки й декади пасажирогодин і пасажиродвадцятьхвилин.

Спізнившися на одну годину і двадцять хвилин особисто, я не маю змоги (попри наших темпах) обчисляти всю втрату часу, що її спричинив пасажирам швидкий потяг нумер два. Але я привертаю увагу читача, що без сумніву візьметься вирахувати цю втрату, на той факт, що це не жарт, а справжня втрата.

Феодально-буржуазний математик Малінін і Буренін, що його твори я вивчав у гімназії, цього, до речі, не розумів. Він був учений порядку індивідуалістичного і поряд із задачами, де пропонувалося змішати п'ять «цибиків» небесно-китайського чаю з п'ятьма гарнцями небеснопопівської манної крупи і продавати цю суміш з явною невигідністю для шлунку й для кишені покупця по три карбованці й п'ятдесят копійок за фунт, Малінін і Буренін висував ще таку мілітаристичну по формі проблему:

— Один солдат проходить одну верству за п'ятнадцать хвилин. За який час одну, верству пройдуть сто солдатів?

Рішіть цю проблему, улюблений читачу. Коли ви, приєд-

нуючись до Малініна й Буреніна, скажете, що сто солдатів пройдуть одну верству за ті самі п'ятнадцять хвилин, то ви, як і цей буржуазний учений, захрясли по самі вуха в індивідуалістичному болоті. Дозвольте витягти вас з болота. Правда, сто солдатів не просто пройдуть оту одну версту за двадцять п'ять годин — це була б гулліверова математика.

Але сто солдатів насправді пройдуть одну версту за тисячу п'ятсот чоловікохвилин. Вся біда Малініна й Буреніна в тому, що цей реакційний математик не добачав у солдаті людини; йому здавалося, що витрачено (з погляду його високородія пана поручника) всіх тільки п'ятнадцять хвилин.

Отож затямте це собі і не спізнюйтесь на збори. Коли на вас чекали п'ятдесят товаришів і ви спізнилися на двадцять хвилин, то ви вкрали не двадцять хвилин, а одну тисячу чоловікохвилин — інакше сказати, ви розтратили чималу суму грошей.

Ви пригадуєте, що коли ми проїздили Донбас, на однім з перонів невідомий законодавець накреслив постанову:

ГУЛЯТЬ НА ПЕРОНІ ВОСПЕЩАЕТЬСЯ
ШТРАФ ТРИ РУБЛЯ

Я під'їздив до станції «Прохладная». Інакша станція — інакші закони. Прохладний Лікург вигадав інший закон:

ПЛЕВАТЬ НА ПЕРОНІ ВОСПРЕЩАЕТСЯ
ШТРАФ ТРИ РУБЛЯ

Отже в донбасівській станції не можна гуляти, а в докавказькій станції не можна плювати. Навпаки, в донбасівській станції — логічно, очевидно, можна плювати. а на докавказькій станції можна, цілком безпечно, гуляти. Я тільки но замислився про те, що розуміння культурности в докавказького станційного зевса, очевидно, було вище від такого ж розуміння в донбасівського станційного зевса, але глянув у вікно і в душу мою проник сумнів.

Коло таблиці з законом стояла конічна плювачка у метр увишки, з тієї баскої невгамовної породи, яку в нас приковують до стовпів ланцюгами, щоб не втекла. Коло плювачки перебувала свіжа купа того, про віщо перо моє ніколи, повік не насміє нічого написати. Перед усім цим ляндшафтом стояв громадянин з непляцкартного вагону і указуючи пальцем на ввесь комбінат, чітко промовив:

— Плювать ніззя, а... можна.

X

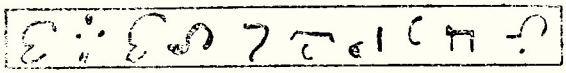

Невже ви цього не розумієте? Це значить: «Не можна плювати. Штраф 3 карбованці». Тепер це на кожній станції. Обрії зникли — праворуч затулило їх передгір'я, укріте снігом і рідким лісом. Ліворуч зимовий степ — снігу нема — прив'яла жовта трава, тепло, як у нас ранньої осени. Це перегін Терек-Гудермес. На станціях продають хліб — довгі сусульки — півметра удовшки. Це чурек. Люди, не зважаючи на те, що чимдалі стає все тепліше, носять чимраз вищі й волохатіші шапки. З подзьобаних підборідь рідкі, як ліс на покопирсанім підгір'ї, ростуть чорні й руді бороди. Сухі талії підперезані башликами. На ногах кавказькі мокасини. Народ цей балакає більше між собою і язиком неіндоевропейським — це тюрки: ногайці, тюркмени й татари.

Починаються ті місця, що їх індустріялізація переводитиме одразу на три щаблі вище — місця мулл, калиму, натурального господарства і інших доісторичних категорій.

Це не значить, що ці народи некультурні. В них є своя старовинна, складна культура. Пролетаризуючись, скажемо, бакинські татари, одразу стають прекрасними робітниками: це звичні до тонкої, складної роботи люди. Та все ж таки це інший світ і інакша культура. Наближається Даґестан. Десь між нами і цею старовинною культурою прикра проходить грань. Ще довго треба боротися за те, щоб грань ту спиляли рашпилем.

Близько Махач-Кала. Зовсім стає тепло. На калюжах зелена, жива твань — це третього лютого, коли в Харкові хрищенські морози. Контури гір стають гостріші. Потяг теплу здіймає куряву.

Зима, що схожа на нашу пізню осінь, коли пожовкли очерета й опало листя з дубів. Горби ліворуч стали вже гори—це даґестанське передгір'я.

Праворуч появляється Каспій. Серце б'ється, побачивши його, так само, як близько кожного моря, не зважаючи, серце, на те, що з Каспія немає виходу в океан. Людський організм, хоча б і вивчений географії в гімназії, не цікавиться виходом в океан. Серце б'ється, коли очі бачать бирюзову, вузку смугу в вечірньому вікні вагону. О, колосальна калюжо! О, гігантська солона ванно! О, зелений акваріуме з десятипудовими рибками! О, просторе плянктонів, нектонів і бентосів! О, безмежне мокре місце! О, море!

Є інші на світі — сірі — моря: холодна Балтика, що викинула на береги пісок, на якому дід мій садовив картоплю і сіяв овес, свинцювате Нордзее, замерзлі зимою Зунд Категат і Скагеррак. Є інші міста коло тих морей, буржуазні статетичні емпорії, самовпевнені й ситі, що крізь дощовий сон почувають, як ворушиться море коло добрих дамб, підточуючи їх, і як двигтить пролетаріят, готуючи гибіль емпоріям.

То город дощ — холодний і зелений,
Над морем, що під парусом туману
Щодня лаштується його покинути навіки,
Прощає й робить істеричні сцени:
Мов Емі Робсарт Сквайру Тресильяну,
Б'ючись об приступці ґранітного фонтану,
Солону слину ллє на вохкі черевики

По вінця повний кави і какао,
Мов пароплав батавський, дихає й парує,
Що на Руан записаний у книги,
Дощами змитий ясно і яскраво

То город — дощ бульвари пришвартує,
Коло церков, і ратуш Рукосуї
Заметушаться, вигружаючи релігії.

То город — дощ під парусом туману
Захований від сонця і від вітру,
В холодній непозбуваній розпуці,
Проценти вираховує старанно,
Фантоматичне обчисляє мито
По день химерний, що навіки витре
Його з реєстру східних революцій.

Та це зовсім інакше море. Оце й зараз, у лютому місяці воно блакитняво-зелене. Перед вікном виростають ґранітні загорожі гавані, шкуни й пароплави гойдаються в затишку, мартини пливуть у теплім вечорі, а вздовж берега, мов безконечний ремінь невидомої прозорої машини, чорною безкраєю смугою взад і вперед снують качки. То гоголі, черниці, сиваки й крижні спочивають на каспійськім курорті після довгих мандрів у Росії, Німеччині, Норвегії.

На жаль, більшій частині читачів не заб'ється серце, почувши про гоголів, черниць, сиваків і крижнів. «Як ви можете вбивати безневинних пташок?» запитували в мене, розуміючи під безневинними пташками качок усякого пера.

Коли б я був крижнем і в дурній голові крижневій моїй були б законилися абстрактні міркування про долю й ролю крижневого народу на цій зеленій землі, то може я управився б знайти якусь загальнокрижневу мету для всіх моїх співкрижнів і очевидно гостро протестував би проти стріляння в крижнів п'ятим нумером шроту, таке бо стріляння подекуди шкодить крижневому організмові, ба навіть самому життю крижневому.

Та що й я сам не крижень і читачі мої не крижні й не крижачки, то питання це нерозумне. Крижень існує для того, щоб його вбито, засмажено й ззідено. Причина цьому та, що випадково на землі всі організаційні функції перебувають у руках людей, а не крижнів. Так само ми не будемо сподіватись на те, що блощиці, комарі й морква колись знайдуть якусь самоціль для свого існування.

Апотез крижня, найвеличніший момент його життя це той, коли в нього влучив центр заряду й він шкереберть гупає у воду. Для цього він жив, викльовувався з яйця,

дзьобав носом ряску, вчився літати, жирував на хлібних полях, нагулював мускули й засвоїв правило на ніч кудись летіти, летіти бездумно, підштовхуваний диким солодким інстинктом — мотати крилами і в чистім повітрі вечірнім умерти. Той крижень, що вмер від подагри, чи апендициту й зогнив в очеретах, не виконав свого призначення і не гідний славного імени крижня.

Місто Махач-Кала, раніше називане Петровськ, — бо Петро І, воювавши із персами, тут зробив був свій плацдарм, має стільки тисяч мешканців, займає стільки квадратових гектарів і зареєстровує стільки випадків малярії пересічно на кожне літо. Потяг стоїть на станції Махач-Кала двадцять хвилин, отже я не управився б збігати до міста, порахувати населення, виміряти гектари й зробити діягнозу малярикам, а наводити дані з книжок нечесно та й немає рації — все одно читач не запам'ятає.

Не буду, отже, повідомляти читача, що в Махач-Кала живе тридцять дві тисячі душ, що є порт із двома молами, північним та південним, що є «чимало двоповерхових будинків», курорт, лікарня з родильним відділом, готель із назвою «Не рыдай» і ощадкаси. Скажу тільки що це колись російське місто тепер столиця Даґестану і назване ім'ям даґестанського революціонера Махач-Дахаєва. «Кала», значить, «фортеця», що ясно вже із назви «Сухум-Кала» на чорноморськім узбережжі.

Швидко за Махач-Кала, проминувши Доґогні, станція Дербент.

XI

Коли я приїхав у Дербент, я дізнався, що утопла велика шаланда з цукром. Шаланду тягли буксиром у Персію. В ній було ні багато, ні мало — сімдесят вагонів цукру. В газетах написано, що сорок вагонів пощастило врятувати. Не легко уявити собі, як можна врятувати цукор з солоної води. Але очевидно, що хоча перси менш робитимуть шербету і рахат-лукуму, то риба у Каспійському морі, безперечно, буде колись солодша — як марципан. Очевидно та-

кож, що коли в Дербенті не вистачатиме цукру в церобкоопі, то можна буде пити чай з рибою.

З науки ми знаємо, що в Каспійському морі така солона вода саме через те, що там багато оселедців. Коли аллах пошле ще два десятки штормів на той час, як везтимуть шалянди з цукром, то треба думати, що саме Каспійське море з найсолонішого стане найсолодше.

Дербент—слово перське і значить воно—«двері на замку». Зветься воно так з таких пустякових причин: коли народи ішли з Азії в Европу через Закавказзя, то в них було дві головні путі: путь перша через гори, і путь друга рівненькою долиною Дагестанською понад морем. І тільки в одному місці коло Дербенту гори підходять так близько до берега, що, побудувавши пару високих мурів, якийсь винахідливий народець почав стригти переселенців, беручи з них мито, а коли переселенців було не дуже багато, то й продаючи їх гуртом і вроздріб на тяглову силу.

Цим інтересним місцем, свого часу, зацікавились перси і теж настригли чимало багатств. Далі ним зацікавився Петро І і, в свою чергу, пробував сісти коло пирога.

І тепер ті дві стіни стоять колосальні й цілі перед станцією Дербент, тільки для залізниці в них пробито дірку.

Сьогодні Дербентів двоє: один залізничо-кооперативно-російсько-українсько-еврейський унизу і один азіятський Дербент на горі. Немає потреби перелічувати всі народи, що живуть в азіятській частині Дербенту, бо все одно, не запам'ятаєте. Назви тих народів і їхні мови знає тільки академік Марр і обіцяє навіть прочитати з допомогою цих знаннів етруські написи. Покищо, він їх не прочитав.

До останнього часу «европейці» жили в Дербенті на принципі екстериторіяльности, ніхто з цих не хотів вивчати тюркську мову, ніхто з них ніколи не заглядав в азіятський Дербент, а зустрівшися сам-на-сам далеко від міста, мисливці «европейські» і азіятські, без довгих церемоній, стріляли одне в одного круглими кулями (бо жаканівська куля, на думку тамтешніх мисливців, при цілком достатній силі бою, не дає потрібної точности).

Все це тепер швидко і радикально міняється. На зборах

учителів дербентської округи головував молодий тюрк, хлопець літ на вісімнадцять, голова профосвіти, і хоча учителі й учительки арійської крови трохи кривилися, слухаючи його дефективну російську мову, але він головував і він давав лінію.

Ще й досі в Дербенті радянських шкіл дванадцять, а духовних шкіл вісім, а дуже недавно всі школи були духовні.

Ще й досі величезна більшість «европейського» населення дивляться на стародавні нації Даґестану згори, вважає їх за дикунів і, по змозі, не має з ними ніяких діл. Коли торік учинили курси тюркської мови, то курси ті усохли за браком слухачів. Найпередовіша частина нетубільного населення — пролетарі, партійці і комсомольці, або самі тюрки з походження, або давно вже вивчилися тюркської мови, маса ж службовців, залізничників і прикажчиків і досі вважають себе за вищу расу.

Переходячи од головної площі міста вгору, подорожній переступає межу Европи і Азії. Уже на головній площі його вражає довженний ряд обірваних чистильників, що постукують щітками об скрині і через цілий довгий гарячий день терпеливо чекають на клієнтуру.

Приблизно раз на день на площі з'являється такий самий обірваний пацан, що, якимось способом, розжився мідного п'ятака. На чистильній біржі зчиняється неймовірний ажіотаж. Пацани стукотять щітками, а тоді просто кидають свої місця, оточують щасливого капіталіста і навперейми переконують його вичистити його подерті чув'яки. Пацан старанно обдивляється інструменти кожного з них, сторговується за три копійки і представник ощасливленої фірми береться до роботи. Почистивши чув'яки, пацан сідає тут же на тротуарі і робота завмирає на цілий довгий літній день. Тільки повз ряд пацанів минають жінки з колосальними амфорами на спинах, ті амфори перев'язані ганчіркою і гойдаються на плечах. Тільки по де-не-де проїде дуже товстий мулла з довженною бородою на дуже малім ішакові.

В обід дербентський селянин, чи наймит, чи залізничний чорнороб en masse іде у їдальню робкоопу пити чай.

Селянином, чи наймитом, чи залізничним чорноробом у Дербенті зветься романтична фігура у подертому бешметі з колосальною баранячою шапкою на голові, у гостроносих чув'яках і з довженним кинджалом при поясі. Ці довгоносі лицарі, немов мокрі, скуйовджені шуліки, обсідають величезну залю їдальні і мовчки сидять, очікуючи, поки руська ханум принесе їм чай. На стінах висять ексотичні плякати:

ПОСЕТИТЕЛИ, ЗАВОДЯЩИЕ ЗДЕСЬ
БРАНЬ, ПЕСНИ, ПЛЯСКУ, БУДУТ
НЕМЕДЛЕННО УДАЛЯЕМЫ

Ця ексотична література існує хіба для матросів і для приїжджих туристів. Дербентські азіяти не відчувають ніякої потреби в цьому плякаті. Вікова стародавня чемність і витриманість не дозволяє їм навіть голосно балакати у кафе, а паче битися чи танцювати. Крім того, ніхто з них не вміє читати по-російському.

Отже і другий плякат:

ВОСПРЕЩАЕТСЯ
ПОДАЧА ПИВА НЕТРЕЗВЫМ ПОСЕТИТЕЛЯМ

писаний не про них, бо вони мусулмани і алькоголю не вживають (принаймні на людях).

І третій плякат:

ПРОСЯТ
ПОСЕТИТЕЛЕЙ ВЕСТИ СЕБЯ ПРИЛИЧНО

так само, існує виключно для «культурних европейців», бо, звичайно ж ні в одному европейському кафе люди не поводяться так стримано, ввічливо і тихо, як у їдальні робкоопу в Дербенті на межі Европи і Азії.

XII

Ці мужні, добірно виховані, стримані, обірвані джентлмени — страшенна, злиденна біднота. Багато хто з них тільки половину року їсть кукурудзяний чурек, а друга половина годується, переважно, чистою водою з криниці і надіями на майбутній урожай кукурудзи. Навіть овечий сир, відомий у нас, як бриндза і називаний у Даґестані пендир, настільки рідко буває на столі в цих джентлменів, що серед европейського населення Дербенту склалася зворушлива леґенда про одного дуже високого перса і про один дуже невеличкий шматок пендирю.

Одного дня, коли було народнє свято, і коли мулли їли прекрасний шашлик з бідацьких баранів, а й запивали той шашлик добрим вином так, щоб не видно було людям, один високий перс вирішив з нагоди божественного свята почастувати себе пендирем. З кілка він зняв довженну чурекову сусульку, один кінець її взяв у рот, а на другий край на цілий метр відстані від свого носа, поклав шматок пендирю убільшки з волоський горіх.

«Кушай, о душе моя, чурек»,—сказав сам до себе високий перс. «Чурек скушав, пендир дам, чурек не скушав, пендир не дам».

Дуже довго, каже леґенда, їв перс свій чурек. Не тому він їв його довго, що це був чурек у метр завдовшки, і не тому що йому не хотілося їсти, бо перс, як і всякий азіятський джентлмен, завжди голодний, а тільки тому він їв той чурек дуже довго, що хотів якомога більше відтягти ту блаженну хвилину, коли рот його долізе до шматочка пендиря з волоський горіх убільшки.

Кінець-кінцем, чурек розтанув, як роса на сонці, як розтавали вороги перського народу перед могутніми стінами Дербенту. І зовсім близько, коло самого носа свого, високий перс побачив білий, соковитий, пахущий шматок пендирю у волоський горіх завбільшки.

«Бідна, ошукана, душе моя», сказав перс. «Чурек скушав, пендир не дам».

Кому це смішно, нехай сміється. Кому здається, що ця

анекдота характеризує перську скупість, нехай засудить її, сидячи коло столу, на якому стоїть і парує котлета де-воляй з горошком. Про мене, ця леґенда була б неможлива, коли б у Даґестані вистачало на всіх людей пендирю. Англійці дуже полюбляють анекдоти про шотляндську скупість. Голодні шотляндці не мають ніяких підстав заперечувати цим анекдотам. Коли домініони остаточно одмовляються годувати Англію дешевим продуктом тільки за те, що в Англії ще показують публіці короля, то треба думати, невдовзі повстануть численні леґенди про скупість представників англійської нації. Той, хто читає газети, знає, що цей час уже наближається. Пора готувати анекдоти.

XIII

Щоб добитися до розмаїтих сіл, аулів і селищ Даґестанської полонини, треба їхати на паротязі. Коли вам ніколи не доводилось їздити таким способом, коли ви вмієте пересуватись тільки, сидячи в вагоні, де звідусіль закрито і зима проникає лише крізь вентилятори, коли ви ні разу в довгім житті своїм не їздили на паротязі, ви не знаєте, що таке зимова подорож.

У тисяча дев'ятсот двадцятому році, бувши в Полтаві професором всяких наук, секретарем розмаїтих факультетів і завідателем многовзірних відділів, мені довелося пережити дуже голодну і дуже холодну зиму. У маленькому, не на мій ріст пошитиму, кожусі я мандрував через усе місто і приходив на місця своїх різноманітних робіт зовсім заскнілий од морозу. Та все ж таки мені видавали фунт хліба на три дні, у мене був кашкет, черевики, штани і згаданий, не на мій ріст пошитий, короткий кожух.

І от, переходячи мостом, я замислювався над долею ворон, що сиділи на обмерзлих вербах край дороги. Я уявляв собі, що й мені отак довелося б ночувати зимою у вісімнадцятиградусний мороз, обіймаючи голими ногами обмерзлу гилку придорожньої верби. Картина була настільки морозна, що мені одразу ставало тепло в моїй одежі.

Приблизно так, як почуває себе та ворона, що спить

зимою у голім гіллі задубілої верби, почуває себе пасажир зимового паротягу. Одна нога йому підстрибує на паротязі, друга витанцьовує на тендері, а у вершкову щілину, між тендером і паротягом вдирається, оскаженіла зима, з диким воєм намагаючись заморозити найбільш делікатні частини вашого тіла. Вона ж сиплеться на вас зверху, вона ж, просякаючи крізь бокові щілини, заморожує по черзі то вухо, то палець, то ніс, а від машини пашить жахлива спека і тіло під кожухом обливається потом. Коли ви встаєте на маленькій станції, одна нога затерпла вище од коліна, на другій замерзли пальці і ви довго стоїте нерухомо, наче ворона, що оце тільки переночувала на дереві.

Але дачних потягів у Даґестані не заведено, і хто хоче побачити Даґестан не тільки з вікна готелю, має проситися на паротяг.

Із вищесказаного можна легко зрозуміти, як живеться на світі машиністові і його помічникові. У десятиградусний мороз при десятибальному вітрі, який вітер через рух паротягу стає практично тридцятибальним, машиніст мало не спирається лівим боком на величезну піч, а правим боком висувається на мороз і вітер. Ті два вікна, що пробиті спереду паротяга, виконують, головним чином, естетичні функції — дивитися крізь них не можна — літом їх запорошує пилом, а зимою затягує парою. Щіток, що автоматично протирали б ці вікна, ми ще не вигадали. Отже машиніст протягом дванадцяти годин пече одну половину свого тіла і заморожує другу.

Коли потяг спиняється на підхваті, з тендера долинає меланхолійний запах баранячого сала і людського, давно не митого тіла. Виявляється, що на тендері теж є пасажири. Та що вони, азіяти, не мають знайомств із залізничним персоналом, то вони просто їдуть під вітром і морозом на нафтовому тендері. На станції у вечернім присмерку вони злазять з тендера і йдуть голодувати далі в гори.

Але й на паротязі мало хто поїде підстібуваний самою етнографічною цікавістю. Для того, щоб людина покинула хату і влізла зимою на паротяг, окрім наукових інтересів, потрібні ще інші, потужніші стимули. Ті четверо машиністів,

що були зі мною на протязі, всі були мисливці і їхали до перестанку Папас полювати на вепра.

Існує декілька теорій, що пояснюють цю найсолодшу, найбожевільнішу страсть, що колинебудь пересувала людей по величезних просторах землі. Серед широкої публіки найбільше поширена гіпотеза, що мисливська страсть є первісний людський інстинкт, що зберігся з напівзвірячих часів, інстинкт, подібний до того, що примушує нас любити жінок, їсти хліб з маслом і ходити в кіно. У згоді з цією теорією банкір, що будує собі віллу коло Голлівуда, підлягає тому самому інстинктові домовитости, що й галка, яка будує собі гніздо в комині. У згоді з цією теорією Морґан збирає мільйони, підштовхуваний тим самим почуттям, яке керує сорокою, коли вона несе в своє гніздо нікльований ґудзик від штанів. З цієї ж теорії виходить, що дама, яка пошила собі найкоротшу в світі спідницю, переживає такий саме тріюмф, як мавпа, що має найдовший в усьому лісі хвіст.

На мій погляд, ця теорія попри всій своїй стародавності і високій науковості все ж таки, не може пояснити всі факти. Вона, наприклад, не пояснює, чому мисливець, убивши зайця, не реве диким голосом, не роздирає йому зубами горлянку і не смокче його гарячу кров.

Друга теорія розглядає мисливську страсть у зовсім інакшому аспекті. Представники цієї (турґенєвської) школи, навпаки, розглядають мисливство як акт, що ушляхетнює людську натуру, наближає її до матері-природи, породжує в душі найніжніші, найделікатніші почуття і, взагалі, веде мисливця простою дорогою із чобітьми і патронташем у лоно святих великомучеників. Убиваючи тисячі бекасів, перепелів і куріпок, мисливець поволі стає чимраз кращою, чимраз добрішою, чимраз моральнішою людиною.

Не зважаючи на всю дику абсурдність цієї теорії, вона й досі дуже в ходу серед мисливців так само, як перша теорія в ходу в їхніх жінок. Вище я вже викладав свій погляд на призначення дичини на цьому світі. Дичина, безперечно, існує для того, щоб бути вбитою так само, як яблуко існує для того, щоб бути з'їденим — це, звичайно, не значить, що вбивши качку або з'ївши яблуко, чоловік

стає одразу Буддою, чи святим Миколою-угодником. Ні мораль, ні дикунські інстинкти не мають нічого спільного з полюванням. Полювання, безперечно, є психічна хороба. Це своєрідне божевілля, яке має ту особливість, що ні один хорий не хоче від нього вилікуватись.

Мені доводилося багато і сильно переживати. Я бачив, як кулеметом скошувало півтора десятки людей, я знав шалену пристрасть гри, я бродив весною по вулицях, як баран, переживаючи неймовірну, небувалу ще в світі любов. Більше того, я бачив, як коло привокзальної пивної один п'яний протягом двадцяти двох хвилин бив другого по пиці, я тікав від смерти, що гналася за мною по п'ятах і я читав вірші Шульги-Шульженка. Але ні одна з цих сенсацій не давала і десятої частини тих почувань, що їх дає звичайне і зневажене від філософів мисливство.

Можливо, що сила мисливської страсти, почасти, базується на ідеї переслідування. Коли в американськім фільмі публіка, втамовуючи подих, стежить за тим, як герой стрибає з вікна в автомобіль, з автомобіля на трамвайний дах, з трамвайного даху на аероплян і з аероплану ринає у глиб Караїбського моря, то ця публіка переживає ідею переслідування. Справді, ні один мисливець не буде стріляти в качку, що мирно сидить на воді серед озера, весело вилущує ряску і дбайливо прудить носом воші в своєму пір'ячку. Ні один мисливець не уб'є зайця, що, сівши на задні лапки, розглядає незнайомого дядю з довгим залізним дрюком. Та коли ця качка зі скорістю сорок метрів на секунду, зі свистом розтинає повітря над головою і в невимірно коротку мить зникне з очей навіки, то мисливець хапається за рушницю, щоб її наздогнати.

Я не беру на себе сміливости цілком повно і вичерпно визначати головну пружину цього найдужчого, найсолодшого з божевіль. Але для мене безперечно, що мисливство має багато спільного з творчістю. З-посеред безмежного впливу нібито однакових невизначених, буденних фактів творець вихоплює один, підіймає його високо над своєю головою і примушує вигравати на сонці всіма кольорами райдуги. Точніше сказати, творець примушує людей уперше

в їхнім житті побачити те, що вони бачать щодня й що кожної хвилини. Він конкретизує, розцвічує, створює річ, що досі була для людей лише цифрою в безконечнім числі життьєвого потоку.

Вам ніколи не доводилось бачити дикої качки — не тієї обідраної, нашпикованої салом істоти, яку подають в ресторані, і не того висохлого, скуйовдженого пудала, що стоїть під склом у музеї, а справжньої, ще живої, дикої качки. Перед мисливцем на обрії з'являється малесенький чорний хрестик. Немов друкарський знак, він пересувається на розгорнутім аркуші неба. Ще секунда, і він перейде на другу сторінку абстрактний, чорний і нецікавий, як одна із точок у величезній, повній яскравих слів книзі природи. Ще мить, і цей чорненький ікс навіки щезне з вашої свідомости, не залишивши в ній ані найменшого сліду. Короткий постріл, і з небесних полів, перевертаючись, щомить виростаючи з неймовірною швидкістю, окрашуючись усіма кольорами, вирощуючи розкішні крила, потужну голову, жовтозелений ніс і жовтогарячі лапи, на землю падає крижень, і мисливець бере його в руки, відчуваючи м'яке, тепле, небувале тіло.

За цю мить чоловік їде зимою на паротязі, цілі дні ходить, не помічаючи ран на ногах, по дві доби не їсть і по три доби не спить, переживає муки, що їх у кожнім виробництві охорона праці визнала б за середньовічну інквізицію — за цю коротку, за цю творчу мить, коли з точки народжується птиця.

XIV

Отже, всі п'ять пасажирів паротягу вилізли глибокої ночі вузькою залізною драбинкою і спинилися на станції Папас.

Станція Папас поділяється на дві нерівні частини.. По вузькому коридорі без єдиного вікна, що виходить дверима просто в морозну ніч, очікують потягу пасажири. В у три рази просторішій кімнаті, поклавши голову на стіл, спить дежурний по станції, сам. І це не через те, що він не хоче пускати до себе людей — п'ятеро мисливців просто пішли до його кімнати і розташувалися долі — це через те,

що народ у коридорі не люди, а татари. Вони сплять один на одному у коридорі коло віників і помійниць і коридор повний того меланхолійного, кислого запаху, у якому почувається то бараняча шкіра, то кислий людський піт.

Як сказано, п'ятеро мисливців, а були вони машиністи і залізничники, розташувалися в офіціяльній кімнаті дежурного по станції.

«Вепра», сказав Приходько, «треба бити круглою кулею». Круглою ж кулею б'ють також і татарина, бо жакан, хоч і летить далеко, але точно не влучає. Досить маленької билинки, чи тоненького сучка, щоб той жакан пішов на півсажня вправо, або вліво».

«Дрохву ж, навпаки, б'ють шротом і дуже треба брати вперед. Торік коло Араблинської не було нікого, хто не вбив ви, бодай із півдесятка дрохов. Здорові дрохви, але худі».

«За той сезон, що був, я убив тридцять чотири вепри, але свинятини ми їмо мало — набридло. Я продав їх на базарі — сімейство одяглося, купили ми трельяж, а це шукаю грамофона».

Приходько поклав собі під голову сумку і ліг долі.

«Знаєте що, братця», сказав машиніст Лисун, «тепер весь кабан по кущах, а то й просто лежать сучі сини у траві. Ми з Косенком ганяли хохітов, то один вискочів пудів на дванадцять і побіг у лісок. Я й біг йому навперейми і управився вистрелити, тільки кулі не було, то і він пішов, падлюка, далі».

«Но все ж таки, я його дробом зачепив. Із його капало, як з кабана. Верстов ішов, по сліду, із п'ять, но так і не взяв».

Машиніст Лисун поклав під голову сумку і ліг долі. Ще скілька душ розповідали про вепрів, про дрохов, про гусей і навіть про качок. Тоді всі поснули, а за півгодини знову схопилися й пішли на передгір'я.

Солонцюватою пустелею, хиляючись від сну, хлюпаючи по воді, плутаючися ногами в бур'янах, один за одним, низкою ми йшли на передгір'я. Було зовсім темно, стежки не було видно і люди ішли, як п'яні. Зненацька, вся компанія

чогось хитнулася вправо і так пройшли з півкілометра. Потім так само стихійно повернулася назад і пройшла з півкілометра ліворуч. Тоді знову хитнулися вправо і коли край неба уже сірів, так само несподівано знайшли стежку.

Серед рівної, солонцюватої пустелі йшла стежка і раптом піднялася вгору ступнів на сто, наче східцями. Далі знову було рівно. Росли рідкі кущі ожини, оддалік чорніли ліски — це була полонина передгір'я. Коло другого лісочку Приходько послав двох із собаками наганяти вепра, а решту розставив на виходах з гаю коло рівчака, за яким починався другий гай. «Будемо гаювати», сказав він, і показав на маленький кущик — це було моє місце.

Ще їхавши до Дагестану, я дізнався, що у полюванні на вепра є деякі незручності. Свині і гуртові кабани од мисливця тікають, хоча б і поранені. Але одинець-вепр поранений, навпаки, починає ганятись за собаками і мисливцями. У пащі такого вепра єсть ікла сантиметрів на тридцять-сорок удовшки, гострі, як бритва, і загнуті вгору. Цими самими іклами досвідчений одинець розпорює животи собакам і людям з блискавичною швидкістю. Так само мені розповідали, що, поранивши одинця, треба якнайшвидше вибиратися на дерево, або коли дерева немає, то лягати ниць на землю, оберігаючи живіт від операції.

Я оглянувся навколо. Дерев не було, хіба такі, що на їх безпечно могла б сидіти тільки птиця не більша від сороки. Щождо лягання на землю, то Приходько мене цілком заспокоїв. «Можете не лягати» сказав він, «бо коли по ваших ребрах і голові потанцює п'ятнадцятипудовий одинець, то од вас все одно нічого не зостанеться, хоч ви й збережете живіт. Єдиний спосіб — це добре влучити. Коли ви почуєте, як кабан ламає гілля перед вами в лісочку, націляйте на шум, а коли висуне носа — бийте в ніс. Влучите саме куди треба, під передне плече. А покищо, скидайте торбу, покуріть і влаштуйтеся якнайзручніше, бо влучати треба добре».

Є люди лоскотні і єсть люди, що не бояться, коли їх лоскочуть. Я ніколи не боявся лоскоту аж до тої хвилини, коли сів за кущем і собаки не завели своєї знаменитої пісні

за пів кілометра од мене в гаю. Я відчув, що страшенно боюся, щоб мене не полоскотало у живіт. Не то, щоб я впав у дрейф: для мене зоставався завше один дуже простий вихід — зовсім не стріляти. Але я твердо вирішив, що стрілятиму. Попробував рукою коліна, коліна не тремтіли й не вгиналися, витяг цигарку, цигарка не стрибала в роті і легко і спокійно запалилася від першого ж сірника.

Але з животом робилося щось незвичайне — лоскотало так, неначе в одежі було повно вошей. Я вирішив, що так не годиться, не поспішаючи, притулив рушницю до куща, і почав розтирати живіт, і враз перестало лоскотати. Та коли я покинув робити масаж і знову став на коліно з рушницею в руках, по животі знову щось заплазувало.

Я так і не встиг вирішити, яка була причина цього химерного явища, бо собаки завели вище, заскавчали, заплакали, заскімлили і в гайовім ріжку народився хруст, наче чагарником проходив трактор. Ще секунда, і з рогу вискочив вепер, який мені здався в ту мить дуже великим, і проскочив між Приходьком і чорнявим орменом, що стояв праворуч від нього. Вони обоє схопилися на ноги і націлились. Собаки йшли у вепра на хвості, і він кидався то до Приходька то до ормена так, що ні той, ні другий не могли стріляти. Нарешті, він стрибнув у другий гай, вони вистрілили навздогін, та було вже пізно і вепер утік.

Згодом, мені пояснили, що це було порося пудів на троє вагою, але, все ж таки, він був вищий у плечах від здоровенної овчарки. Решта свиней, п'ять штук, що були в гаї, утекли коло одного з нумерів, який був настільки необачний, що зійшов з свого місця і тільки здаля побачив, як вони, задравши хвости, чухрали на Каякент.

Того дня все ж таки, убито одного підсвинка, пудів на три з половиною, що лежав з трома іншими просто в траві. Так міцно спала ця молодь, що і собаки, і люди пройшли повз них, не збудивши їх. І тільки коли ормен, останній з усього походу, випадково спинився на тім місці, один підсвинок схопився на ноги в трьох кроках від нього і дивився йому просто в вічі. Ормен вистрелив, підсвинок упав, з трави вискочило ще троє і втекли в гай. Того ж таки дня

у кущах над єриком ганяли одинця, але той був занадто хитрий і на стрільців не вийшов. Коли вся публіка порозходилася, щоб убити по зайцю, я зостався коло підсвинка і почав його розглядати. Я поставив його на задні ноги і морда його вип'ялась над мою голову. Він весь поріс шорстким рудуватим волоссям. Під губою йому ледве позначалися ікла — як на свій здоровенний ріст він важив дуже мало. Це був дикий мускулястий звір, в йому не було ні унції зайвого жиру. Він так скидався на безформну свійську свиню, як жирний замредактор одної з газет, скидається на нормальну людину. Плечі йому були на цілу четверть вищі від заду, передні ноги потужні й вузлуваті. Він був побудований за тим же принципом, що лев, або бізон — вся енерґія концентрувалася спереду коло голови, шиї й передніх ніг.

Його обсмалили й оббілували під час відпочинку і поділили на пайки. Я їв його м'ясо. Воно таке, як м'ясо свійської свині. В ньому є тільки якийсь невловимий нюанс, що ушляхетнює смак, нюанс не більший, ніж той, що відрізняє мисливця від звичайної сірої людини.

На цій полонині поміж Каякентом і Дербентом щороку вбивають силенну-силу вепрів. Влітку вепри живуть у горах і тільки зимою холод і голод виганяють їх на ситу, хоча й небезпечну полонину. Під час гаювання ми бачили двох татар із собаками — татари не їдять кабанячого м'яса, а б'ють вепрів, щоб ті не псували город та й тому, що з них добрий буває прибуток. На базарі в Дербенті м'ясо дикого вепра коштує стільки ж, скільки свійська свинятина.

Ті двоє татар підходили до нас і в нас були дуже привітні і люб'язні балачки. Татар було двоє, нас було шестеро й балачки тільки й могли бути люб'язні й привітні.

XV

Як у Польщі, в Арґентіні, в Бразілії, Канаді, в Австралії, так само є українці в Даґестані. Навіть у путівникові «Даґестан — страна здоров'я» указується певне число українців у кожному місті і в кожному кантоні Даґестану. Число,

указане в путівникові, звичаєм, буває невелике, бо поза межами України за українців вважається тільки людей у вишиваних сорочках, з довгими вусами і з тупими фізіономіями, що вживають у розмові, головним чином, слово «позаяк». Але, крім цих оригіналів, у Даґестані є цілі села і цілі кущі сіл з українським селянським населенням.

Машиніст Лисун, машиніст Косенко і я, сіли на паротяг, що йшов на південь у Баку. На станції Араблинській ми вилізли — був гарячий зимовий день, сніг весело станув і сонце пекло, як у нас восени. Перейшовши річку Рубас, ми пішли в гори. Ми йшли високим берегом провалля, де протікав Рубас. На коліні провалля гніздився аул; покрученою гірською доріжкою біг верхівець у чорній бурці з рушницею за плечима. Це не був ні воїн, ні мисливець, ні, навіть, князь. Просто з якогось гірського далекого аулу звичайний собі чоловік їхав у своїх справах у Дербент.

Ми обійшли коліно і пішли вгору праворуч. Провалля ставало каменясте. Табун камінних голубів крутився над скелями; обірваний пацан, вискочив з аулу і гукав нам, показуючи на голубів. Але нам треба було йти ще далеко і ми покинули долину Рубаса.

Півколом лягло камінне кладовище, але на надгробках не було хрестів, написи були чудною стародавньою мовою і писані не тюркським альфавитом.

«Це єврейське кладовище», сказав Лисун, «он той аул далі — то гірські євреї».

Гірські євреї, інакше вони звуться тати, — це дуже цікава нація. Балакають вони чистісінькою старо-єврейською мовою, якою ніхто в світі не балакає, окроме них. Вірою своєю вони мусулмани, а з походження невідомо хто, тільки, в усякому разі, не євреї і не тюрки.

Коли ми проходили повз аул, ідучи на українське селище Хач-мамзель, я хотів збити голуба. Але Лисун схопив мене за руку. «Коло єврейського аулу не стріляй», сказав він, «євреї народ сурйозний, і після вистрілу доведеться тікати верст за п'ять».

Гірські євреї розводять виноград і роблять вино, якого самі не п'ють, бо вони правовірні мусулмани. У бурдюках,

а то й у барилах, вони одвозять вино у Дербент і там міські євреї, люди, що балакають, переважно, тюркською мовою і додержуються єврейської віри, продають це вино у підвалах.

Міські даґестанські євреї теж народ серйозний. Уповноважений Плодовинспілки, що приїхав у Дербент реґулювати винну торгівлю й позамикав підвали, ходить у місті Дербенті обачно. Вночі він, взагалі, ходить тільки взад і вперед по своїй хаті, удень же їздить на спеціяльному візникові, а поруч з ним сидить дядя з револьвером. Цей уповноважений чоловік молодий, сильний і в бувальцях бувалий. У нього навіть вистачило сміливости пройти зо мною надвечір два квартали по вулиці пішки. Коли він отак, взагалі, береженеться, то на це мають бути дуже реальні і дуже конкретні причини. Уже коло десятка євреїв виноторговців в різні часи і з різних нагод запропонували йому, що вони його заріжуть, як тільки він покаже носа на вулицю.

Отже, як бачите, і міські даґестанські євреї народ цілком серйозний і діловитий. Дехто з них, не зважаючи на те, що підвали запечатані, і далі торгують вином, впускаючи вас тими самими дверима, на яких висить печать. Яким способом це робиться, я так і не дізнався, знаю тільки, що вдень вина купити не можна, а ввечорі це дуже легко.

Перейшовши повз гірський єврейський аул, ми ввійшли в степове українське село. Ідучи по довгій вулиці, де обіруч стояли українські хати, не можна було повірити, що ми піднялися вже метрів на двісті над рівнем Каспійського моря. Дід надзвичайно українського вигляду лагодив у дворі борону. Не даґестанським варіянтом російської мови, а чистим, м'яким українським язиком дід, не поспішаючи, пояснив, як нам пройти до Миколиної хати.

Сонце давно вже розтопило весь сніг, вітер висушив землю і здіймав куряву. І мені здалося, що ми ідемо Бахтином у Змійові до Дінця. Ті самі білі, рожеві, блакитні хати, ті самі чорними віконцями облямовані вікна, ті самі очеретяні дахи, такі самі діди і баби з монгольськими обличчями і така сама татарська назва селища. Ми підійшли до Миколиної хати. Самого Миколи не було вдома — він

поїхав у Дербент. Нас зустрів чорнявий пацан Грицько, хлопець літ на дев'ять, у кубанці і з ножем. Він провів нас у хату. Стара бабуся, жовта, товста, малярійна й водянкувата, приймала нас у хаті і посадовила на скрині. Це була полтавчанка. Аматори полтавської мови, української милозвучности і славнозвісного жіночого «л» могли б годинами пасти вуха коло цієї бабусі. На полу лежала хазяйка, теж хвора на малярію, і коло неї вовтузилося мале дівча.

Ми сіли і помовчали трохи, як є український звичай. Я крадькома роздивлявся хату. Її можна було б в оцю хвилину перенести у Зміїв і вона не справила б ні на кого ніякого враження.

Правда, богів не було — селище Хач-мамзель є колектив та й взагалі у цій країні тисячі народів, тисячі мов і гисячі релігій, боги можливо саме через свою різноманітність і многовзірність не користуються такою пошаною, як у наших селах. У сусідній чистій хаті лежала купа прядива і така сама купа овечої вовни.

«Ну як», сказав машиніст Лисун, «будемо, значить, гуртом землю робити». Баби не одповіли нічого. Видно було, що вони зберігали ворожий невтралітет до ідеї колективу. «Що ж», — сказав далі Лисун, «коли косовиця, то й діди наші з одного казана їли і з одної чарки горілку пили. Мабуть, що не погано буде і землю гуртом орати».

«Так то косовиця, а то землю орати», сказала хазяйка. «Косити гуртом тільки й треба, а як з землею, то ми ще не знаємо, як воно буде».

«А чи є у вас такі, що без права голосу?» запитав я. «Як вони?» «Є й такі», одповіла хазяйка, «і вони в колективі».

Поки бабуся накривала на стіл і прошкандибала з хлібом і солоними огірками, ми з Лисуном розпитували у хазяйки, чи є у них на селищі багаті люди і чому їх прийнято до колективу. За багатого у селищі Хач-мамзель вважається того, хто посадовив виноградник не менше, як чотири роки тому, бо землі у всіх було нарівно — це селище уже радянського походження і склалося з недобитків великих сіл даґестанських, поруйнованих білими та грузинськими меншовиками під час громадянської війни.

Отже й люди там з усяких земель України і землю ділилося між ними нарівно. Куркулі тільки но почали народжуватись на ґрунті виноградарства і це народження припинив колектив. Власне, з такого винограднику, що посаджений вже чотири року тому, має чималий прибуток і його ні в якому разі не можна вважати за середняка.

Коли бабуся принесла хліб і огірки, Лисун почав моргати оком на здогад вина. Миколин виноградник був ще молодий, отже бабуся послала пацана до Івана і пацан приніс дві четверті вина. Можна було б добути й крашанок, і масла, і м'яса — сказав пацан, але в Івана весілля і там усе поїдять самі. Дочку Іван видав заміж, записав у загсі, оце три дні гулятимуть, а тоді ще поїдуть у Дербент вінчатися.

Коли Лисун розлив вино по коновках, то бабуся почала згадувати допотопну Полтавщину шістдесятих років минулого сторіччя, а хазяйка жалілася на малярію і на свого рідного брата завідателя кооперативу. Після другої коновки хазяйка прямо почала шкодувати, що її брата своєчасно не розстріляно. Здається, що він не хотів видати їй матерії поза чергою, а собі взяв і навіть дочці своїй набрав на спідницю.

Ще жалілися вони на вовків. Передучора вовки порізали ні мало, ні багато, чотирнадцятеро коней і це саме перед оранкою.

Лисун вилив рештки вина у пляшку і ми зайшли ще до Чапура. Чапур по-татарському, значить, рябий. І справді, це був чоловік із сильно подзьобаним віспою обличчям. Волосся йому було шорстке і щіткувате, як у вепра, як вепер, він дивився маленькими злими очима і був знаменитий мисливець.

Оце він сидів на ослінчику і лагодив чобіт.

Його три дні як випустили з тюрми і він був у добрім настрою. У тюрмі він просидів рік за те, що не вбив татарина, а тільки одстрелив йому руку і то у своїм дворі при численних свідках. Коли б він цього татарина був убив сам-на-сам, як і тих шість душ, кого вже поїли шакали в усяких місцях гірської полонини, то йому не довелося б сидіти в тюрмі.

Імовірно, що рябий Чапур не заживеться на цьому світі. Чи за рік, чи за два сам-на-сам з ним зустрівшися у лісі, якийсь татарин управиться вистрелити швидше від його і від Чапура залишаться тільки дванадцять шевських цвяхів.

Ми вийшли з селища Хач-мамзель і подались дорогою на солонці. Я не беруся судити про національний антагонізм у Даґестані. Ті півсотні народів, що там живуть, ворогують між собою, ворогують із містами, ворогують із заможними тюрками, що забрали плідну полонину, ворогують із залізничниками, ворогують із своїми муллами і, не проживши там десять років і не ззівши з ними десять пудів соли, дуже не легко сказати, як там треба вирішити національне питання. Ясно одне, що там у Даґестані національне питання тісно зв'язане з вирішенням усіх чисто економічних і соціяльних проблем: воно виринає на найнесподіваніших місцях і місцевим керівникам подекуди доводиться найхимерніших добирати способів для його вирішення.

XVI

Вранці другого дня стало ще тепліше. Ні одної хмарки не було на небі і година була така ясна і заспокійлива, що кілька душ дербентців і з ними і Феська-хуліган взяли рибальську шалянду і виїхали в море.

Ясної, теплої години мені нічого було робити в степу і я зостався вдома. Хазяїн мій добрячий, кругловидий гігант роздобув вина і поточилася бесіда на всякі місцеві теми.

І залізничник хазяїн, і жінка його, людина справедлива й розумна — рідкі люди серед некультурних «европейців» Дербенту, все ж таки, сильно нападалися на тюрків, на гірські племена Даґестану. Я так і не добрав, за що вони на їх сердились, і мені здається, що це був просто вплив тієї самої проклятущої культуртреґерської традиції, що панує в усіх залізничних висілках уздовж Каспійського узберіжжя.

Бо вони обоє погодилися, що тюрки ввічливі і виховані, що горяни гостинні і віддають усе своє, хоч би й чужому чоловікові, що вони поселяють гостя у найкращій своїй хаті, в якій самі не живуть. Можливо, що в їхніх міркуваннях

деяку ролю відогравало і те, що татари і горяни не православні і не вміють балакати російською мовою, а найпевніше, що це все ж таки була стародавня традиція.

Об одинадцятій годині знявся вітер і я вирішив їхати, але перед тим, як іти до машиніста Лисуна, я постановив поїхати на косу і глянути, чи не летять з моря качки. Поки я встиг дійти до площі, вітер був уже такий, що не хотілося йти пішки по березі. Падав сніг і вітром його несло вздовж вулиці. Я умовився з візником і ми поїхали.

Не встигли ми добитися до стіни, як вітер виріс до такої сили, що візник-горянин почав сіпатись на своєму сідалі, а за стіною кінь став. Уже нічого не було видно за морозною хмарою снігу і візник начисто одмовився їхати далі. Я пробував пояснити йому, що в такому разі він залишиться без гонорару, але він до того промерз і натерпівся, що з радістю одмовився від карбованця і нагнав коня назад у місто.

Отже, я пішов сам. Мороз був невеликий, може градусів з п'ятнадцять, чи коло того, але вітер дув такий, що йти було дуже смішно. Треба було нахиляти голову, як нахиляє голову бик, націлюючись у тореадора. Та й то дуже важко було пересувати ногами. Крізь снігову завісу видко було, як над морем коло самого берега метушилися качки, шукаючи захисту від шторму. І раптом я побачив уже зовсім комічну річ. Паралельно до берега проти вітру, летів крижень — і стояв на місці, ніби повис у повітрі, підважений на ниточку. Я спробував підбігти і одразу перегнав крижня. Крижень помітив мій маневр, взяв укіс і знову наздогнав мене. Так ми бігли голова в голову з крижнем аж до того місця, де за великим каменем сидів татарчук, що колись подарував мені сірники і марно силкувався убити качку, стріляючи проти урагану.

Я сів поруч з ним, але ми більше сміялися, ніж стріляли. Вистріл не доходив до птиці, зате море доходило до нас і разів з двоє вище колін залляло нас дуже холодною водою. Ми вже налагодилися йти геть, коли татарчук підвівся і показав рукою на море.

В трьох стах метрах від берега під одним клівером, мов

пущене ядро з гармати, ішла шалянда і в ній борсалися три чорні, засуджені на смерть, фігури. Це був Феська-хуліган із колеґами. Зі скорістю кур'єрського потягу вони пролетіли повз нас, проскочили Дербент і зникли в сніговій хмарі. Я подивився на годинника. Другого дня я дізнався, що вони загинули через десять хвилин після того, як ми їх бачили з татарчуком. Загибіль Феськи-хулігана справила на дербентців дуже приємне враження. Казали, що ніхто не міг з ним упоратись, аж поки йому не прийшла щаслива думка ясної години поїздити шаляндою в морі. Нас ще раз залляло водою, на цей раз мало не до пояса, і ми пішли кожен у свій бік, ніжно потиснувши один одному руки.

Йшовши до машиніста Лисуна, я думав про люб'язного татарчука і мені стало дуже шкода, що я, вивчавши всякі язики, не управився вивчитись тюркської мови, щоб підійти ближче до цього мужнього, спокійного народу. Один з моїх друзів, поет і ґеограф, навчив мене поважати і любити малі нації. Дехто з наших письменників дуже ображаються, коли на них не звертають увагу в Москві. Але послухайте, що вони самі говорять про Білорусь і спитайте в їх, що вони знають про малі нації. Понайбільше, в них немає ніяких підстав ображатись. Щождо обивательської маси, хоча б і міста Харкова, то з її поглядів на цю справу можна було б довго і весело сміятись, коли б більше не хотілося плакати.

Той самий мій товариш, географ і поет, якось їхав трамваєм у місті Харкові, поспішаючи на вокзал. Коло його на лаві сиділа літня вже циганка і на руках у неї була дитина, світліша од неї на колір. Навпроти на лаві сиділа одна тітка із тієї категорії, що домішують у молоко крейду й вапно, а потім продають його на Благовіщенськім базарі, дбаючи здоров'ям пролетарських дитинчат. Поруч з тією тіткою сиділа друга у шовковому капелюсі і в інтеліґентних черевиках.

Помалу, в міру того, як трамвай посувався Свердловською вулицею, у тітчиній душі страшний закрався сумнів, дивлячися на дитинча, що ніжно горнулося до циганки, хоча й було дещо світліше од неї на колір.

«Чудно», сказала тітка молочної категорії, «циганка чорна, дитина біла».

«І правда, чудно, знаєте», одповіла тітка в інтеліґентних черевиках. «Кажуть, що тепер стали вчащатися такі випадки, що циганки крадуть дітей».

Тітки побалакали між себе ще хвилин зо дві і прийшли до висновку, що цього діла так покинути не можна, а доведеться, мабуть, звернутися до міліціонера. На сусідній лаві знайшовся ще один йолоп у сірім костюмі, що підтвердив тітчині сумніви і теж висловився за те, щоб викликати міліціонера для консультації.

Слухаючи тих розмов, циганка засовалась на місці і почала шукати очима дверей, передбачаючи ночівлю в районі і дуже довгі й непотрібні пояснення.

«Сидіть, жінко», суворо сказав товариш, «і їдьте спокійно куди вам треба. Ніхто не посміє вас зачепити». Далі він звернувся до молочної тітки. «Я думаю, громадянко», сказав він ще суворішим голосом, «що вам не можна їхати в цьому вагоні. У мене сильне підозріння, що у вас сифіліс і що я можу від вас заразитись. Чи не буде краще викликати міліціонера і з'ясувати цю неприємну справу, бо коли у вас насправді сифіліс у першій стадії, в чому я тепер вже майже переконаний, ви можете заразити всіх сусідів. Ви самі не уявляєте собі, які це матиме жахливі наслідки».

«А ви, громадянко», сказав він далі, звертаючись до тітки у шовковім капелюсі, «ви, громадянко, щось украли і сховали крадену річ у ваш ридикюль. Я звідсіля бачу цю річ крізь шкіру вашого ридикюлю і я переконаний, що ця річ крадена. Я пропоную спинити вагон і викликати міліціонера. Він зможе з певністю встановити, кого ви обікрали і куди ви везете крадені речі».

Тітки вилупили очі і замовкли. Тоді у розмову встряв йолоп у сірому костюмі. «Дозвольте, громадянине», сказав він «циганка»...

«Циганка їде з дитиною у своїх справах», грубо обірвав його товариш, «і ніякий ідіот, хоча б він тричі був у сірому костюмі і в три рази інтеліґентніших черевиках, не має ані найменшого права до неї чіплятись».

Мені дуже сподобалося, як мій товариш, поет і географ, обійшовся з хамовитими тітками і з йолопом у сірому костюмі. Не то, щоб я сам не міг вигадати подібної речі, але найпотрібніші слова завше з'являються до мене через п'ять хвилин після того, як вони були мені потрібні. Та тепер, міркував я, я вже не забуду цієї лекції і коли мені доведеться стрітися з тюрками, я не тільки не стрілятиму в них, а, навпаки, буду їм як друг і брат. Ми з машиністом Лисуном поїдемо у Берікей і там, безперечно, стрінемось не один раз із тюрками.

XVII

«Татарські овчарки», сказав машиніст Лисун, «це дуже великі і дуже підходящі собаки. Коли вони самі, без хазяїна, побачать чужака, хоча б за верству від кутану, то, будь покійний, — гавкатимуть вони недовго, але той чужак недовго житиме на світі.

«Коли тобі трапиться таке, то довго не думай, а лягай плацма на землю. Перед цим добре буває ще гукнути страшним голосом: «Ури!» Тоді собаки не візьмуться негайно рвати тебе на клоччя, а почекають, поки прийде хазяїн. Але і не думай од їх одстрілятися, чи може ще й одбитися ціпком. Це собаки серйозні, голодні і їх у кожному кутані буває штук двадцять п'ять-тридцять».

За горою, коло круглого озера, що береги його вчорашній шторм укрив снігом, ми сіли в ямки і чекали, що пошле аллах. Десь далеко від моря заґелґотіли гуси. «Зникни», сказав Лисун і я зник у ямі.

Гуси ґелґотіли у ранішньому небі, але третій наш супутник, машиніст Косенко, обмотав вуха рушником і нічого не чув. Він ішов просто туди, звідки кричали птахи. Скільки ми йоему не гукали, але він так і не повернувся і коли гуси вилетили над озером, вони не сіли, а, покрутившися трохи для пристойности, полетіли на інші озера, коло яких не було машиністів з обмотаними вухами. Робити було нічого. Ми з Лисуном убили ще по парі лопоносів, підождали, поки їх підігнало вітром до берега, почепили їх у тороки і пішли пошукати хохітов. Незабаром Косенко зігнав величезний

табун хохітов, штук на триста. Як срібна сітка, у чистім повітрі став табун над озером і перейшов далі в степ. Лисун наздогнав Косенка і вони пішли ліворуч ждати хохітов, а мені випало наганяти на них табун. Отже, я пішов правим боком озера і вийшов у степ, що поріс бур'янами і сохлим чагарником.

Хохітва — птиця тої самої породи, що й дрохва, тільки куди менша. Пізньої осени їх сила збивається в даґестанськім степу і коли морози не дуже по них ударяють, вони зостаються там через цілу зиму. Просто убити хохітву не можна — не підпустить. Побачивши чоловіка з рушницею, хохітва ще кроків за триста здіймається вгору і всім табуном летить за якийсь кілометр від того місця. Наївна людина, що думає до них підповзти на вистріл, може повзти на животі цілу зиму і так і не доповзти на потрібну дистанцію.

Особливо спокушає недосвідченого мисливця той факт, що навіть величезні табуни хохітви не тікають далеко від нього, а сідають просто перед його очима, іноді не більше, як за півкілометра.

Але великою компанією можна добре на них пополювати. Коли частина мисливців самовіддано згодиться гнати хохітву в якийсь бік, то тим, хто засяде в засідці, добра буває пожива. Та дуже мало хто погоджується на нецікаву ролю нагінної собаки тим більше, що щасливі власники двох чи трьох хохітов, звичаєм, забувають поділитися здобиччю з партнером. Вони тільки пропонують, що другим разом буде їхня черга наганяти хохітву, покищо кладуть дичину в свою торбу.

Мені чимало довелося йти. Я пройшов уже кілометрів з двоє, переді мною заманячили якісь сірі, ніби прогнилі, стіжки, ноги стомилися плутатись у бур'янах, а хохітов все ще не було видко. Вони не могли провалитися крізь землю і я не бачив, щоб вони летіли. Значить, вони мусили бути десь тут, якщо тільки не втекли пішки попід бур'янами — хохітва бігає дуже швидко і не всякий пацан зможе її наздогнати, коли їй навіть не схочеться летіти.

Отже я покинув думати про хохітов і уявив собі зустріч

з двома прекрасними тюрками. Ми трохи постояли б серед степу, я б почастував їх цигарками і може ці люб'язні, гостинні люди запросили б мене до себе в саклю. Дорогою я міг би дізнатися від них про ті місця, де зайців, як насипано, вони могли б мені указати той самий кущ ожини, в якому завжди можна знайти шакала і може, навіть ми пішли б з ними на засіданку на вепра.

Вепра не так трудно вбити на засідці, там, де він п'є воду. Не влучити в таку десятипудову звірюгу, коли вона п'є воду, просто неможливо. За одним заходом я й пополював би і знищив би шкідника, який щоночі псує городи моїх гостинних хазяїв.

Поринувши в солодкі мрії, я й не помітив, що сірі прогнилі стіжки наблизились до мене і були тепер не далі, як на півкілометра. Десь сипло загавкав собака, потім другий. Мені здалося, що я маю згадати якусь неприємну річ, але в ту ж мить я забув про собак.

Просто переді мною, ступнів за п'ятдесят, у мальовничому безладді, розсипано було якесь чудне сіре каміння, кругляcте і конічне, якого я зроду не бачив у Даґестанських степах. Що це мало бути? Невже це був той самий табун, що так таємничо провалився крізь вогку од снігу землю.

Я ще раз глянув на каміння. Якщо це був колись табун птахів то він, очевидно, закам'янів тисячу років тому. З секунду я вагався, чи мені підійти глянути на чудне конічне каміння, а чи йти далі. Тоді я зробив крок у напрямі закам'янілого музею і в ту ж мить, без найменшого переходу, величезний табун знявся вгору і замерехтів у повітрі тисяччю срібних крил.

Я вистрелив двічі... одна, дві, три хохітви посипались на землю й стрибали між бур'янами. Я кинувся їх забирати і в цей момент мене знов опанував той самий туманний, прикро неприємний спомин. Підранені хохітви урозтіч тікали від мене і тепер я вже ясно чув близькі, сиплі голоси собак.

Коли я управився підібрати пару хохітов і, тримаючи їх за шийки, ловив третю, з-поза бур'янів виринуло із п'ятеро собак. Передні вже не гавкали, а просто поволі йшли до

мене. Чортова хохітва тікала прямо їм у зуби. Я вирішив, що з мене вистачить двох і все ще, тримаючи їх в руках — вони були живі, я не міг їх приторочити, почав помалу відступати.

Але я вже проходив у кожусі і важких чоботях кілометрів із двадцять та й взагалі, навіть голий і свіжий я, очевидно, не міг би втекти від собак по прямій лінії. Я сподівався, що вони просто одчепляться від мене, побачивши, що я не маю до них ворожих намірів.

Коли я оглянувсь назад, я побачив, що собаки йшли, не спиняючись, рівною лінією, ні один з них не гавкав і передній, здоровенний чорний пес, був уже у сорока ступнях від мене. Стало ясно, що по-доброму мені втекти не пощастить. Отже, я упустив хохітви і вони знову затанцювали коло мене в бур'янах, і вистрелив у чорного собаку третім номером. Собака заскавчав і подався геть, а я знову почав відступати.

Тепер, обміркував я, інші вже не підійдуть до мене ближче, ніж треба, і я зможу, без неприємностей, ушитися із своїми хохітвами.

Та коли я, уже дещо заспокоєний, за півхвилини знову оглянувся назад, собак було вже не п'ять, а штук із одинадцять. Тепер ні один з них не гавкав і вони йшли рівним півколом і уже перетяли мені дорогу у трьох напрямках. Я почав нервуватися. У мене вистачило б патронів на ввесь десяток, але я не збирався нищити татарських овчарок. Я дуже добре знав, що значить кожен собака для бідного татарина, що зимою вивів вівці пастися на степ.

Але собаки не відставали і чим далі, то все тіснішим півколом оточували мене. Я знову кинув хохітви і вистрелив у переднього собаку. Чи на цей раз було ближче, чи якраз краще влучив, тільки собака страшно завив і став качатися в бур'янах. Інші спинилися на мить, а тоді, ніби нічого не сталося, знову мовчки пішли на мене.

Я зовсім розхвилювався, остаточно покинув хохітви, насмикав у жменю патронів і приготувався перебити всіх собак до одного. У цю мить я побачив, що від прогнилих, сірих стіжків на мене швидко посувалися якісь три фігури. Мені

недовго довелося на них чекати. Це було троє тюрків: один з косою і двоє з ножами. Вони бігли так швидко, що я тільки управився закласти два набої з круглими кулями. Коли вони підбігли до лінії собак, я передрейфив до такої міри, що стратив всяку рівновагу і націлився в переднього з них.

«Стій», сказав я, «а то буду стріляти». Тюрки спинилися і, страшно схвильовані і розгнівані, щось гукали до мене.

Я вже забув чисто про свої хохітви і думав тільки про те, щоб врятувати свою шкуру. Отже я знову почав відступати і, перейшовши ступнів з тридцять, ще раз оглянувся назад, тримаючи рушницю в плечі. Підстібувані різноманітними почуваннями, легко одягнені й взуті в спортивні чув'яки, тюрки знов наздоганяли мене і були вже ближче, як за двадцять кроків.

Щось у мені тьохнуло і обірвалось. Я зрозумів, що так без кінця тривати не може, і що рано чи пізно мені доведеться вбити одного з тюрків і далі або мене з'їдять поночі шакали, або, коли я управлюся перебити їх усіх, мене судитимуть за потрійне вбивство.

Але дрейф мій дійшов такої міри, що я вже не міг думати. Я знову націлився в переднього і гукнув, щоб вони не рухались з місця. Вони стали. Стали поруч них і собаки. Але і я не міг далі відступати: коли б я повернувся до них спиною, я б уже може і не управився б своєчасно вистрілити.

Тепер я вже перестав і дрейфити. Стріляти, так стріляти. І я твердо вирішив, що нехай вже краще мене судять за потрійне вбивство, але я, все ж таки, постараюся краще сам вбити їх, ніж дати їм убити себе. Я стояв на місці і акуратно вицілив у живіт переднього татарина. Мій палець лежав не якнебудь, а вже торкався спуску. Коли б передній зробив один крок, я б, чи хотів би я цього, чи не хотів би, всадив би йому кулю в живіт.

У цю мить, як голос з раю, як небесну музику, я почув за собою голос. Це був машиніст Лисун; почувши вистріли, він прийшов мені на підмогу. Дуже спокійно, не поспішаючи, він підійшов і став поруч зі мною. Він тримав рушницю на

лікті, а в лівій руці у його були приготовані дві запасні кулі. Тюрки теж підійшли ближче і почалася розмова. Один молодий і один старий тюрк з ножами, не знали ні слова по-руському, але середнього віку дядько з симпатичним круглим обличчям, що вимахував косою, міг з нами балакати.

«Нащо б'єш собаку», сказав він. Я почав довго й гаряче пояснювати йому, що хоча мені дуже шкода його собак, але мені ще більше шкода себе. Коли я скінчив, тюрк коротко сказав.

«Ти вбив дві собаки».

Тепер вже встряв Лисун. Знову, зовсім спокійно і не поспішаючи, він пояснив тюркові, що я чоловік приїжджий, тамтешніх звичаїв не знаю і не хотів зробити нічого лихого. Він закидав тюркам, що ті, почувши собачий гавкіт, відразу не покликали собак. Тюрки заворушились. «Він казав — буду стрілять», сказав тюрк, показуючи на мене пальцем. «Ти будеш стрілять, я буду стрілять», з страстною енергією гукнув він. «Ти уб'єш, я уб'ю. Прийдуть інші — вас уб'ють».

Не менше, як годину, тривала ця драматична, хоч і безплідна розмова. Я пропонував тюркам приїхати в Дербент і здатися на суд владі. Я був готовий заплатити такий штраф, який на мене накладуть у Дербенті.

«Юр манат?» сказав тюрк. «Що мені юр манат! Собака нема? Другий собака нема?»

Я трошки злякався, почувши таку суму (юр манат — сто карбованців), але не став сперечатися. В крайньому разі можна було телеграфувати в Харків, щоб вислали гроші, але машиніст Лисун поставився до справи інакше і став доводити тюркам, що собака не коштує ста карбованців.

«Як не коштує!» знову сказав тюрк. «Собака не бий, краще брата бий. Без собака нема баранта. Без брата є баранта».

Так розмова безрезультатно і припинилась. Просто машиніст Лисун раптом повернувся геть, добив моїх хохітов, оддав їх мені і ми пішли. Тюрки ще трохи постояли і пішли й собі.

Коли ми одійшли з Лисуном на безпечну дистанцію, я відчув, що не можу далі йти. Напруження скінчилося — мені вгиналися коліна, все тіло охляло і я відчував негайну потребу лягти на землю і кричати. Але своєчасно я згадав про пляшку, що висіла при боці Лисуна, в яку ми вчора насипали три повні пляшки вина. Я не дочекався, поки Лисун здійме пляшку, притулив її до рота і пив, пив, пив на ходу, так, що Лисун злякався, що йому не залишиться.

Заспокоївшися і перекуривши по разу, ми згадали про Косенка. Ми вже давно дійшли до того місця, де була його засідка на хохітов, але Косенка не було, він зник, мов корова язиком злизала.

«Еге», сказав Лисун, «он де він!» Мало не на обрії нерухомо манячила чорна фігурка. Побачивши чим пахне, Косенко втік за дві версти від небезпечного місця.

Тільки тоді я зрозумів, що значить добрий товариш у біді. Коли б не було Лисуна, то Косенко, тим паче, не прийшов би на підмогу, а вже був би десь коло станції і сідав на паротяг. Щоб покарати Косенка, ми з Лисуном випили все чисто вино і ззіли всю ковбасу.

Коли ми пізніше наздогнали Косенка біля озера, він поводився так, ніби взяв цілком правильну й розумну лінію. «Що з ними балакати, з іродами. Так і так їхню маму!» сказав він. Нам нічого не зоставалося йому відказати.

XVIII

Нехай не подумає хто, що мені не було соромно, що я чинив у цьому випадкові, як самий зостатній хам і культуртреґер. Я справді почував і тепер почуваю теплу любов до малих націй і, зокрема, я дуже люблю й поважаю тюрків.

Проклята ганебна традиція обопільного вбивства затягла мене супроти моєї волі в свою орбіту. Коли ви все таки вважаєте, що я чинив неправильно, розкажіть мені в деталях, щоб ви були робили на моєму місті.

Насамперед, звичайно, скажете ви, не треба було підходити до кутану, до зимової загорожі для овець. Може, коли б на тому кутані була вивіска, хоча б і самою тюрксь-

кою мовою, я б не підійшов до нього. Але вивіски не було. Були якісь сірі, прогнилі стіжки — очеретяні дахи загорож.

— Уже з того факту, що хохітви підпустили вас на півсотні кроків, можна було догадатися, скажете ви, що тут справа не чиста, і добре подивитися навкруги. Я теж так думаю, і коли вам доведеться побачити на вистріл перед собою трьохсотголовий табун хохітов, ви, звичайно, не стрілятемете, а тихесенько підете геть.

— Нарешті, скажете ви, можна було згадати пораду машиніста Лисуна, сісти на землю і гукнути на весь голос: «ури!» бож собаки, привчені до того, щоб у таких випадках чужака одразу не рвати, а почекати, поки прийде хазяїн.

Але скажіть, яка у мене могла бути певність, що всі собаки цілком закінчили курс наук і що ні один з них, проти всяких правил, не схопив би мене за горлянку і не звалив на землю. Умовмося, що коли з вами трапиться така історія, то ви ні в якім разі не стрілятемете в собак, а сядете на землю і гукнете на весь голос: «ури!». Баста.

Правда, я мушу признатися, що моя любов до культури малих націй Кавказу покищо суто абстрактна і платонічна. Я ще не управився вивчити тюркської мови, але будьте певні, що, приїхавши вдруге у Даґестан, я хоч трохи, а балакатиму по-тюркськи.

Бо тюркська мова є інтернаціональний язик вісімдесяти трьох націй Даґестану. У західній смузі гірного Даґестану живе п'ятнадцять народів, а саме: аварці, андійці, каратинці, ахвахи, багулав, ідері, чемалал, хвашинці, дідоївці, капучинці, гунзал, батліхці, чеченці, лаки і арчинці. Більшість цих народів не має нічого спільного між собою, хоч історичним своїм походженням, хоч і мовою. Часто-густо можна побачити два сусідні аули, що населенці їх один одного не розуміють. Один аул «Арчи» балакає своєю власною мовою, яка більше ніде у Даґестані не вживається.

У цій смузі мало не всі балакають хоч трохи аварською мовою.

На південь, схід від басейну Койсу, живе вісім гірських племен: даргінці, кайтахці, кубачинці, табасаранці, агули, легіни, рутульці і цахурці.

У передгір'ї на узбережжі і в північній частині Даґестну від Річки Кума і аж до річки Гюльгаре-чай живуть кумики, негайці, тюрки, тати, гірські євреї, перси, чеченці, інгуші, туркмени, німці, росіяне і українці,

У передгір'ї й по всіх містах, по всіх більших аулах, люди розуміють азербайджанський варіянт тюркської мови.

Коли ви можете одразу запам'ятати назви всіх тих народів і не вагаючись сказати, які частини Даґестану вони населяють, то для вас ще є надія. Багато з тих народів не має своєї азбуки, отже й не мають шкіл своєю мовою. Донедавна навіть велика й славна лезгінська нація не мала своїх книжок. Спеціяльно для лезгінів вигадано азбуку і написано граматику.

На Україні є багато людей, що над усе полюбляють граматику й правопис. Без перебільшення можна сказати, щоб коли у цих людей відібрати можливість сперечатися на граматичні і правописні теми, вони б зачахли і усохли, як зелене дерево на каменястій скелі Даґестану.

На біду для цих цікавих людей, український правопис уже остаточно усталений і українська граматика, у загальних рисах вигадана тисячу літ тому (з явною метою зробити неприємність радторгслужбовцям), ніяких змін не потребує. Отже величезні запаси енергії зостаються невикористані і граматично-правописна снага марно гине в геніяльних головах.

Подумайте тільки, яке ґрандіозне поле для вашої діяльности є в Даґестані! Правда, лезгіни вже зробили азбуку і надрукували кілька сот книжок, але ту азбуку можна ще переробити і дуже легко розпочати нескінченні суперечки про особливості й хиби лезгінського правопису.

А що вже в якомунебудь аулі «Арчи», що мова його не трапляється більше ніде на світі, єсть де розгулятися. Які можна влаштувати диспути на тему про виїдене яйце! Скільки можна заснувати курсів арчизації, скільки грошей можна заробити шляхетним арчизаторам! Голова гуде і перо випадає з безсилих пальців.

На щастя, наших спеціялістів ще не закликано до Даґестану і мужні, стримані, мовчазні, маленькі нації скромно

й без галасу пристосовують до своїх потреб азбуки, видають книжки і помалу усувають мулл від шкільної справи. Отже, поспішайтеся. Ще скілька років, і всі правописні й граматичні питання будуть остаточно упорядковані і усталені в Даґестані. Доведеться їхати в Бразілію і мати діло з какаду.

Як бачите, в Даґестані є дуже багато націй і ще більше мов. Коли, покищо, на всіх не вистачає азбук, то це діло, яке ще можна направити, але біда в тому, що на вісімдесят три народи Даґестану припадає дуже мало землі. Власне кажучи, земля тільки й є, що у передгір'ї і у Каспійськім узбережжі. Половина ж даґестанської території це не земля, а самий ляндшафт: гори, провалля, скелі, гірські річки і інші речі, на які можна з приємністю дивитись, але на яких нічого не посієш. У гірних кантонах Даґестану на душу населення подекуди припадає від одної десятої до одної двадцять п'ятої гектара землі. Та ж земля, що є на полонині і край моря, належить в більшій половині «европейцям», а в меншій тюркським племенам. Інші ж півсотні націй сидять на гірних шпилях, як леґендарна сорока на колу.

Це не значить, що Даґестан має зостатися бідною країною і надалі, як і тепер, користуватися нашою допомогою. Даґестанові є що обміняти. Там знайдено великі поклади нафти, земляне вугілля, залізну, мідну, ртутну, сріблоолив'яну руду, сірку, цементні мерґелі, сурму, бісмут, нікель, манґан, арсен, сірчаний колчедан, золото, лупець, аспідний лупець, салітру, фосфорити, асфальт, алябастер, сіль камінну і ґлявберову сіль.

Покищо все це лежить у надрах землі, і над дорогоцінними металями пасеться баранта. Боровшися півстоліття проти царської Росії, Казі-Магомет і, особливо Шаміль, пробували одночасно піднести Даґестан на рівень культурної країни. Шаміль не тільки організував військо, навчав горян артилерії, тактики й стратегії, не тільки будував порохові заводи, не тільки добував сірку й салітру, не тільки сам карбував срібні гроші із срібла, що добувалося на своїх руднях, але й управлявся побудувати цілий ливарний

завод. Він добував залізну руду і виплавляв залізо, він добував мідну руду і виплавляв мідь. На своєму ливарному заводі у Чечні він одлив п'ятдесят гармат.

Він робив шосейні дороги і будував нові мости. Царське військо завойовувало не дику гірську країну, а, навпаки, дикі хами зруйнували молоду даґестанську культуру.

Тільки за радянської влади, точніше, з 1930 року починається відродження Даґестану. Перед війною валова продукція промисловости виносила вісім мільйонів карбованців. У 1928 році вона досягає вже цифри двадцять п'ять мільйонів карбованців, а за п'ятирічку ця цифра виросте в п'ять разів.

Зараз у Даґестані є п'ять тисяч індустріяльного робітництва. Та й те, значна частина робітників працює на консервних заводах. У кінці п'ятирічки Даґестан народить сотні тисяч пролетарів. Як це не чудно, а проблема кадрів не стоятиме дуже гостро в Даґестані. Народи східньої культури віками звикли до таких тонких делікатних робіт, до такого дбайливого поводження з інструментом, що вони, як свого часу японці, ставши коло машини, без ніяких труднощів опанують нову техніку і ще й вчитимуть цієї техніки нас, ситих, ледачих і недбалих. Азербайджанські тюрки складають прекрасні кадри індустріяльного робітництва. Цим тільки й можна пояснити те, що Шаміль управився будувати ливарні заводи, виплавляти метал, робити порох. Отже тільки цим можна пояснити й те, що купка горян півстоліття самотужки боролася проти російської імперії і подолано їх, все ж таки, не воєнною силою, а грішми, купивши за величезні гроші союзників Шамілевих.

XIX

Коли ви не можете запам'ятати назов усіх націй Даґестану, природних багатств, що ховаються в його надрах, цифрових даних, що я їх щедрою рукою подав у попередньому розділі, то я нічим не можу вам допомогти.

Я прошу тільки взяти на увагу, якої величезної праці треба було мені, щоб зібрати всі ці факти, дослідити їх

і подати вам в систематизованому вигляді і все це, за якінебудь вісім днів перебування в Даґестані.

Вже для того, щоб об'їздити всі кантони і ознайомитися з усіма вісімдесят трьома націями, деяким дослідникам треба було б витратити скілька років роботи.

Але моя праця не обмежилася самими етнографічними матеріялами. Перечитайте список покладів, що є в попередньому розділі, і прикиньте, скільки я мусив витратити праці на те, щоб точно встановити існування тих покладів у неприступних гірських кантонах Даґестану.

Але ще більше має здивувати вас те, що цю велетенську дослідчу роботу я успішно проробив не од'їжджаючи далі, як на п'ятдесят кілометрів від Дербенту.

Гадаю, що ніхто не має права гніватися на мене, коли я, навівши таку силенну-силу фактів, зібраних власним трудом і досвідом, тепер подам деякі цитати з книжок.

В 1932 році закінчиться будування Ґерґебільської електростанції на річці Кара-Койсу потужністю на десять тисяч кінських сил. Ця енерґія піде в міста Махач-Кала і Буйнакськ, а, крім того, її буде використано у сільських господарствах сусідніх кантонів.

У цю ж таки п'ятирічку почнуть будувати Сулакську електричну станцію. Багаті на воду ріки Даґестану Сулак і Самур притягали до себе увагу буржуазних капіталістів. Відомий Стюарт включив ріку Сулак у свою концесію для експлуатації білого вугілля на Кавказі.

Але так само, як у справі з Дніпрельстаном, задачу цю зможе рішити тільки радянська влада. Результати досліджень (1927/1928 року) показують, що використання водяної сили ріки Сулак і побудування гідростанції коло сіл Міятли і Ахатли розв'язують проблему електропостачання Грозного і Баку на десятки років і одкривають широкі перспективи для розвитку Даґестанської промисловости (гірничої, хемічної, нафтової і рибної), забезпечивши її дешевою енерґією. У другій п'ятирічці побудують першу частину сулакської електростанції. Проблема Сулака маштабом своїм перевищує навіть проблему Дніпрельстану. У скількох станціях на ріці Сулак можна мати потужність коло

нів мільйона кіловат і енерґію коло трьох мільярдів кіловат-годин. Тут повстане новий велетенський центр для електрохемії і електрометалюрґії.

З-посеред усіх обслідуваних рік Радянського Союзу, Сулак вперше обіймає місце глибиною і вузькістю своєї долини, близькістю її до залізниці (від 20 до 30 кілометрів) і добрих до неї шляхів. Сулак вирішає задачу одночасного постачання енерґії для Грозного і для Баку. Довжина передачи до Грозного буде 110 кілометрів і до Баку 450 кілометрів.

Міятлинська електростанція коштуватиме 29 мільйонів карбованців і Ахатлинська 23 мільйони карбованців. Кожна з них матиме потужність в 180 тисяч кінських сил.

Але це ще не все. Виноград, бавовна, риж, каспійська риба, нафта і метали, акуратно перелічені мною в попередньому розділі, допоможуть зробити Даґестан одною з найбагатших республік Союзу.

XX

Я почуваю, що мені пора вже вертатися на Україну. Інакше читач, запаморочений колосальною кількістю корисних інформацій і наукових фактів, покине читати мою книгу. Отже я ввічливенько дякую хазяїнові і хазяйці за те, що вони приймали мене як я є, в обірваній, засмальцованій куртці і в смердючих мисливських чоботях, збираю речі в рукзак і виходжу зимового вечора на вокзал.

На вокзалі я зустрічаю лезгіна Абаса — завідателя найбільшої книжкової крамниці в Дербенті. В Абаса вихідний день і він вирішив поїхати в Араблинську полювати на качки.

Коли я зайшов у вокзал, Абас балакав з хлопчиком років дванадцяти і в того хлопця в руках була рушниця на четверть вища від його голови.

Зустрінути горянина з рушницею на дорозі трохи небезпечно, бо в силу згаданої традиції він може вас застрелити. Але так само небезпечно дивитися на горянинову рушницю на вокзалі. Якщо ви будете дивитися на неї довго і любовно, то він може вам її подарувати.

Отже я став осторонь і замовив собі шклянку чаю, тільки здаля привітавшися з Абасом. Я вже допив чай до половини, коли я раптом побачив, що Абас з урочистим виразом на суворому обличчі іде до мене, ведучи за руку хлопця з рушницею. «Дивись!» сказав Абас, «це рушниця шамілівських часів. Сталь, з якої вона зроблена, викувана на нашім заводі. Золото і срібло, що їм карбоване було дуло і приклад, добуті на наших копальнях. А от і хазяїн рушниці. Йому тільки одинадцять років, але з нього добрий буде мисливець».

Він урочисто взяв рушницю з рук хлопця і передав мені. «Дивись, сміливо», сказав він, «я вже попередив товариша, що ти не можеш взяти від його подарунку».

Це була дійсно надзвичайна рушниця. Прекрасної роботи, довге гранчасте дуло було однаково пристосоване для того, щоб бити шротом птицю, або величезною ґранчастою кулею бити звіра й ворога. Золотом ішов по ній надзвичайний визерунок — у рослиннім орнаменті визирали химерні звірі і люди.

Але я не міг роздивлятися її довго. Непристойно довго тримати в руках чужу зброю. Я віддав хлопцеві рушницю і ми з Абасом вийшли на перон.

Після стількох подорожів у рвучких паротягах у цім теплім, темнім вагоні хилило на сон. Я одшукав свою полицю і влаштував свого рукзака так, щоб можна було покласти на нього голову. Потяг рушив і мені дуже хотілося спати, але я вирішив ще раз подивитися на даґестанські вогні.

Ліворуч від залізниці є шкляна гута «Даґогні». З-під землі виходить горючий газ і рухає завод, побудований на останніх принципах европейської техніки. Розкішне, найпершої якости, скло виробляють на цьому заводі — і це найдешевше скло в Радянському Союзі.

Той самий газ огріває робітничі кватирі, горить у ріжку над столом робітника, варить його суп і нагріває воду.

Яскравим разком зір, удесятеро світлішім за весь нічний Дербент, через усю ніч палають Даґогні.

ПОДОРОЖ ФІЛОСОФА ПІД КЕПОМ

I

О пів до шостої на харківськім вокзалі з'явилася фігура в пальті з армійського сукна, в великому кепі і з рукзаком через плече. Фігура промчалася коридорами і ввігнала в «залю для пасажирів першої і другої кляси».

Хоча це була фігура філософського порядку (у чім переконалися добре пасажири «першої і другої кляси», рятуючи свої мозолі і боки від фігуриного наступу), та все ж вона настільки поспішалася, що не замислилась над отим клясовим написом: «Пасажири першої і другої кляси». Знищено клясовий принцип у вагонах: є бо тільки м'які і тверді вагони на наших залізницях — та ба! На вокзалах є ще й перша, і друга, і третя кляса; і народ, що пахне дьогтем, махоркою і мазутом, знає, що перша й друга кляси не для нього зроблені — і йде спати долі в «третій» клясі.

Та не ці дива аналізував філософ з рукзаком у руці. Його цікавили дві справи: перша — як живуть євреї-хлібороби в степу, друга — як поставитися до людей, що обіцяють прийти у «залю першої і другої кляси» о пів до шостої ввечорі та принести з собою квитки і маршрути і гроші і, пообіцявши все оце, не приходять. У шість сорок євреї-хлібороби ще змагалися за право існування з людьми, що не додержують свого слова. У шість п'ятдесят євреї схитнулися і відступили, а в шість п'ятдесят п'ять у голові під великим кепом запанували цілком і безумовно ті люди, що умовляються прийти на вокзал у пів до шостої, а не приходять і в шість п'ятдесят п'ять.

Чоловік у великім кепі (це був я) рішуче насунув на лоб кепа, переклав рукзак з лівої у праву і подався до виходу. Він знайшов, нарешті, формулу для такої поведінки, як Архімед колись найшов формулу для обсягу твердих тіл. «Евріка», — сказав дід Архімед, і то були три склади. «А...» — сказав я, але то були три слова. В цей момент у вокзал укотилася група переляканих людей з жінками, дітьми, портфелями, мішками, чемоданами...

II

Не буду згадувати, як прощалися з дітьми і з подругами, як неслися в вагон твердого типу, як провідник не пускав у вагон, як частина зосталася на пероні, як ті, що поїхали, захопили з собою всі літери — і ті, що треба, і ті, що не треба; як дізнавалися, хто саме найбільше винуватий в усьому, як пішов дощ, як рушив потяг, як склали тексти телеграм і писали розписку, що її мав підписати аґент ОДПУ; не буду цього згадувати, бо все те давно розписано в дешевих гумористичних журналах, і автори того давно вже пропили свій гонорар, хто в себе вдома, а хто і в підвалі «Заря Востока» чи в Літературному Будинку.

Признаюся тільки, що люди ці були — змішана робітничо-письменницька делеґація до єврейських колоній у степовім краю. Спробую дати портрети декого з делеґатів.

Насамперед — я. Знявши кепа, пальто і уклавши рукзака на полицю, я показався здоровим хлопом літ тридцяти двох, з засмаглим обличчям і з люлькою в зубах. У лівій руці я тримав про всякий випадок бутерброд з сиром. Уважний читач помітить, що все це рихтовання зоставалося при мені увесь час через усеньку ту подорож, — зник тільки бутерброд з сиром, все ж інше залишилося, як було.

Моїм співбесідником був Ман. Ман — це єврейський письменник (а я письменник український). В усіх колоніях спершу гадали, що єврейський письменник — це я, а не той невеликий чоловік, з м'якою русою борідкою, з блакитними задумливими очима, з тихим музичним голосом і з паризькою французькою вимовою.

Ман — француз. Він десять років жив у Парижі і над усе поважає поезії Андре́ Шеньє. Крім того, він — єврейський письменник.

Здається, що ми були в «тамбурі». Французи називають tambour ом простий військовий барабан, у нас же так називається ота сама частина вагону, звідки легко пройти в убиральню і де «пасажирам під час руху потяга стояти забороняється». З нами був ще хлопець з бібкурсів — це був третій, а решта делеґації була у вагоні, де забороняється тільки «плювати, сорити, ламати попільниці, їздити без квитка, возити коней і тормозити потяг без достатніх причин», а стояти можна, скільки серце схоче.

Третім порушником залізничних правил був бібкурсант, а щоб коротше сказати — слухач Всеукраїнських Короткотермінових Курсів Бібліотечної Справи. Бібкурсант був комсомолець, поважав нову українську літературу і мав удосталь цигарок у коробку і ще цигарки в грудній кешені пальта, бож запас їсти не просить.

Падав дощ, і я пояснив бібкурсантові про українську літературу.

Я думаю, що після того була ніч і ми полягали спати. Крізь сін я чув диспут межи робітничою і письменницькою частиною делеґації. Падав дощ, і диспут був на ту тему, чи може єврей бути селянином, а селянин — євреєм. Крізь сон я чув, що Буценко підрахував, що євреї мають сто тисяч десятин землі, а коли б усі євреї були хлібороби, то мусили б посісти два мільйони двісті тисяч десятин землі.

Падав дощ, і я не дуже слухав того диспута. Нехай но не подумає читач, що нецікаво мені було те, для чого я їхав. Я допитливий філософ, я давно вже винайшов, що селянин — це не національність, а єврей — це не професія, і перевіряти своїх висновків у диспуті не збирався. Крізь сон я міркував, що я можу перевірити свої висновки там, де живуть селяни-євреї. Падав дощ, і я, мабуть, заснув.

III

Як швидко змінюється все в людському житті! Яке хвилинне й миттьомнуче це саме людське життя! Воїстину лише соняшні секунди всі наші століття й тисячоліття. І земля наша, кругла й зелена, що витворює час, пожираючи просторінь, сама не більше, як йон, що його пожирає китова паща зоряної безодні. Ми ж люди не то що комахи, а просто якісь вонючі мікроби на шкурі цього самого йону. Все минає, все з'являється умить і умить зникає: вчора ми були в Харкові, а сьогодні вранці ми вже в Олександрівському.

Мало того, ще нам треба пересідати на другий поїзд і їхати в Никопіль. І помчить нас поїзд зі швидкістю вісімнадцять верстов на годину у невідомии, незнаний, неуявний Никопіль. Не більше як по півгодини стоятиме він на маленьких станціях і все мчатиме нас вперед і вперед. «Ех, поїзд, птиця-поїзд! Хто тібє відумал?»

Я думаю, з цього ліричного пасажу видко, що я колись читав Гоголя і Ксав'є-де-Местра, та що й я колись під школою ночував і знаю, де яке слово прикласти годиться. Не можна нам, письменникам, без лірики і без космічного захоплення. У тім і сила письменникова, що, побачивши він одноконного ванька на вулиці, здіймає, сумирний, фетрового бриля і стиха, побожно каже: «Ех, тройка, птиця-тройка, хто тібє відумал, що летиш ти у міжплянетні простори! Не наче відумал тібє руськой мужик».

Та от з-за горбків виринуло щось чорне, швидко й діловито вилетіло за поворот і, як клин, увігнало в сонну і мокру станцію. На грудях паровозу—зоря. Невже ж це наш никопільський мотузяний, що плентається в П'ятихатки через Волноваху й Пологи? Ні, це потяг-металіст, і він летить у Дніпрельстан ущерть повний робочим молодняком. Вони висипали на перон, одшукали воду, розбуркали ранок жартом, свистом, посміхом, пострибали знову в вагони і щезли за обрієм.

Ми ж сіли в мотузяний, і допотопні шестиколісні роздовбані вагони, потюпали в Никопіль.

Дережіть мене, братця, а то я знов почну, що: «багато міст районових розкинулося по широкій Україні. Ех, міста районові, хто вас...»

IV

Вулиця Карла Маркса, вулиця Карла Лібкнехта, вулиця Рози Люксембурґ, вулиця 21 січня, вулиця 1 Травня, вулиця 25 Жовтня, вулиця Революції, вулиця Паризької Комуни, вулиця Фрідріха Енґельса, вулиця III Інтернаціоналу, вулиця Декабристів — от бліда й неповна картина вулиць Никополю.

Кажуть, що такі самі вулиці є і в інших містах України, але того не знаю. Чого не бачив, за те не казатиму.

На якійсь із тих вулиць, здається 21 січня, а може й Фрідріха Енґельса, стоїть білий будиночок на два поверхи. Це ЄКО; інакше по-руськи сказати: «Jewish Colonization Organisation», а ще інакше — Єврейська Колонізаційна Організація. Що воно таке, про те буде пізніше, а зараз дозвольте вам рекомендувати всю делеґацію.

Окроме мене і Мана і тих, що позоставалися в Харкові на вокзалі і в себе вдома, тут є представники від робочих. А робочі такі.

Уповноважений ЄКО, предрайвиконкому, карти, пляни, діяграми, цифрові дані, малюнки переселенських домів, усе кругом аж зіпріло. Тиков, Шава і Енко обсіли цей «матеріял» і почали запитувати і записувати. Уповноважений ЄКО держався довго, але втік. Предрайвиконкому держався довше, але, видимо, охляв і почав здавати. Карти, пляни і діяграми зробилися не такі елеґантні, як були, а якось зблякли і знепевніли.

А Енко сидів за столом і запитував, і записував.

Десь ізник і предрайвиконкому, а Енко інтересувався далі. Знов виринув уповноважений ЄКО, і знов Енко запитував і записував.

Спершу я ніяк не міг добрати, як це в одній людині може вміститися така купа запитань. Потім я почав думати, що ці запитання розплоджуються не в одній людині,

а в двадцятьох тисячах робітників Луганського заводу, що послали Енка запитувати й записувати.

Та признаюся, що я, кінець-кінцем, дослідив Енкову методу. Цей хитрий дядько запитував про все на світі по черзі, а, скінчивши всі можливі запитання, починав спочатку з першого. Далі, скінчивши знову увесь цикл, знову брався спочатку.

Здається, що ця ідея виникла одночасно і в інших, бо на п'ятому чи шостому циклі Енка перепинили і потягли обідати. Зате ж того, що вияснив Енко своєю циклічною методою, я вже тепер повік не забуду, хоч і нічого не записував. Він вияснив, що ЄКО — організація буржуазна, що витрачає вона проценти з капіталу, який заповідав був колись мільйонер такий барон Гірш, що існує договір з радянським урядом на допомогу євреям-колоністам, що кредитують їх по категоріях, що найвищий кредит виносить коло 1.700 карбованців на сім'ю, що в цей кредит увіходить хата, двоє коней, дві корови, мертвий інвентар, посівний матеріял, що в никопільському районі будують школи і будуватимуть бані, що озимина пропала, що колоністи три роки не платять податків, як і всякі колоністи в Радянськім Союзі, що євреї живуть з сусідніми селянами у ладу, а селяни сіл віддеглих ремствують, що був дощ, що ярина виправилася, що ховрашки їдять кукурудзу, що в кожній хаті є кімната, кухня і прибудовано стайню, що ураган зірвав солом'яні дахи і тепер роблять залізні, що вже час обідати і що пора вже йти.

Він вияснив усе це разів із шість, а то й сім. А наприкінці він вияснив ще одне: що ЄКО існує на принципі... самооплатности і що всі гроші повертаються назад, хоч воно починає брати назад тільки через п'ять років і бере тільки 3% на рік. Євреї-хлібороби повертають усе, що їм позичали.

V

Чи це гаразд — цікавився далі Енко, коли ми шукали через усе місто, де пообідати, — чи це гаразд, що предрайвику не розповів делеґації, як обідають приїжджі люди

в Никополі? Чи не треба було б предрайвикові повести оту делеґацію в таке місце, де обідають люди?

Чи дорого візьмуть за обід? — далі цікавився Енко, коли ми, кінець-кінцем, увійшли в їдальню. Чи ж добру подадуть їжу — цікавився він далі, коли ми сіли до столу. Чи й не треба делеґатам випити по одній? — ставив він запитання, коли вже замовлено було печеню. І чи скрізь вимерзла озимина, як у Никопільськім районі? — запитував він, коли на стіл поставили сіруватий хліб.

До речі, про озимину. Озимі хліба, окрім того, що годують людей білим хлібом і піддержують наш експортний балянс, годяться ще для того, щоб випробовувати всякої шерсти людей.

— На всім півдні України, на Донщині, на Кубані вимерзли озимі.

Слухайте тепер, що вам на це скажуть люди.

— Так, — скаже один, — це може відбитися на курсі червінця. Та ми гірші вже перебороли труднощі, переборемо й це.

Так сказав би представник Озету, кругленький, делікатний чоловічок, що оце одмовився від горілки і налив собі трішки пива.

— У нас вимерзли всі озимі на півдні.

— Так, — скаже другий, — нічого буде їсти хліборобові в степу. Він уже продав коня і корову.

Так сказав би робітник Шава, простий селянський чоловік, що скільки не робив на заводі, а зостався дядьком, добрим і скромним дядьком, представником Каменського заводу.

— На всім півдні вимерзли озимі.

— Так, — сказав би третій, — це дуже, дуже погано.

— І в нас у недорід люди їдять лободу; від цього хворіють і пухнуть діти.

Так сказав би великорос Тиков, робітник Дніпроперовського заводу. І взявся б за чарку, бо тяжкувато про таке балакати.

— Озимі вимерзли на всім півдні.

— Так! — сказав би Енко з Луганського заводу.

Цікаво, яких буде вжито заходів? Чи вдосталь є посівного матеріялу? Чи вивезуть нас ярові? Чи буде дощ і коли саме? Чи пройде дощ по всіх районах, а чи тільки по деяких? Чи досить однієї половинки на всіх, а чи треба брати дві половинки? Чи кладуть лимон у білоголівку, а чи не кладуть туди лимону?

— На всім півдні вимерзли озимі.

— Озимі, озимі, — скаже п'ятий. — Пробачте, будь ласка, що таке ці самі озимі, про які так багато говориться. Пробачте ще раз, бо я не дуже розуміюся на сільському господарстві. Озимі — це ті хліби, що їх косять зимою, чи не так я вас зрозумів? Чи, може, це ті хліби, що їх орють або сіють зимою? Цікаво також, чи це білі, чи чорні, чи питльовані хліби?

Коли ви почуєте таке, — а ви можете й таке почути, леле, не так уж рідко, як вам здається, — то знайте: перед вами людина, що її через якусь прикру помилку не встигли чи не управилися розстріляти під час громадянської війни. На превеликий жаль, тепер уже пізно. В кодексі і статті такої немає.

Ви можете тільки трішки придушити такого жевжика податковим пресом. Крім того, коли хочете посидіти тижнів з двоє за хуліганство, можете дати йому ляща, пхнути коліном, загнати його під стіл і побити об нього два чи три стільці. Але розстріляти його ви не можете.

VI

Двоє «Опелів» по десять сил, новенькі і блискучі, стиха туркотіли перед ґанком ЄКО. Всі вже сиділи на місцях. Тільки Енко затримався з якимось запитанням у конторі. З-посеред глядачів виділилася п'яна рудоголова постать і запропонувала, щоб барин дав п'ять копійок, явно звертаючися до Мана.

Хтось необачно відповів, що бар тепер немає. Тоді рудоголова постать вибухнула грозовою промовою. Елеґантно згадуючи матір і матерів матір що два слова, постать пояснила, що цей самий барин, який сидить в автомобілі,

посадив її в п'ятому році в тюрму за страйк, що цей же таки барин громив жидів, що тепер, не зважаючи на це, він не хоче дати трьох чи хоч двох, чи хоч однієї копійки робочому чоловікові. Постать гриміла і гуркотіла. У перекатах громової промови проблискували матір і дві копійки. Ман сіпнувся і схватив шофера за рукав. Постать гриміла, а Енко не з'являвся. Шофер повернув ключа — і Опель викотив на головну вулицю.

Хороша штука — такий новенький Опель, і м'яко в нім сидіти. Всяка мисль легко іде в голову і, схитнувшися злегка на ресорах, береться дрімати десь у задньому покої в голові; натомість же з'являється друга, щоб тим самим порядком упокоїтися на подушках.

— Чи багато риби в плавнях і в Дніпрі? — запитую я в голови КНС і члена президії райвику, що їде з нами в Опелі. — Як вам ловилося сей рік?

Голова КНС — сам товстий, чорний і гладкий, як Опель — дивиться трішки ніяково.

— Немає часу рибку ту ловити, — одповідає він, кінець-кінцем.

— Ну, а як качки на плавнях? Скільки цього року заполювали?

— Рідко доводиться, — необачно зітхнув голова і член президії.

Але хитрий філософ: і бачить він, що багато заполював качок голова і член президії, та, щоб не бентежити його, філософ змовкає.

Летять дороги. Одкривається вигін: по зеленій травиці пасуться корови в болотці. Здаля червоніють дахи. При дорозі низочка злиденних землянок.

— Оце тут живуть переселенці? — запитує Ман. Він повернувся до нас, очі широко розплющені, в очах — жах.

— Це чистопільські чабани. Вони орендують вигін, — одповідає голова, мисливець і рибалка. Ман, заспокоєний, відвернувся. Він ще не знає, що в таких самих землянках живе ще багато переселенців, і то не тільки літом, як чабани, а через рік і через люту зиму.

Вирисовується перший дім. На нім залізний червоний дах.

Кізякові стіни немазані. Вікон, рам і дверей нема. Бебехи лежать на землі, на плузі. Ні огорожі, ні городу, ні деревця. Коло дому вовтузяться діти. Але Ман не бачить. Всю його увагу забрав другий об'єкт. Уздовж дороги плентається неоковирна тупорила, скуйовджена істота. Ось вона спинилася і закопала писок у землю. Після цього вона двічі незадоволено хрокнула.

І враз цілий рій думок, леґенд з історії єврейського народу напливає в Опель, аж стає тісно. Вікові заборони і вікові забобони встають стіною перед автомобілем. Погане м'ясо!

— Перша єврейська свиня! — каже Ман.

«Перша єврейська свиня!»

VII

Перша єврейська свиня флегматично подивилася на Опель і подалася далі. Ми ж, навпаки, вилізли з Опеля і зосталися на місці. Навколо нас зібралося скільки душ євреїв, таких, що їх можна бачити по містечках Західньої України — у стоптаних черевиках, що колись були жовті і що колись були чорні, а тепер стали сірі, без галстуків, але з кнопкою там, де пристібується комірець, скуйовджені, неголені і зім'яті.

Це переселенці двадцять сьомого року. Як з-під ринви посипалися скарги, прохання — вони балакали швидко і скромно, як нелюби-діти з сердитим батьком — і всі хитали головами.

— Що ж, у них усе гаразд. Озимі вимерзли чисто, а вони сами не вимерзли, хоч топити було нічим, бо не заготували кирпичів. Городи оце садовлять, але городини немає, бо всю, яка й була, давно поїли. Хліба теж немає. Школи покищо теж немає. Бань покищо теж немає. Медпункту покищо не влаштовано.

Ми зайшли в дім. У високій, немазаній хаті стоїть шахва, переділяючи її на дві половини. Десь стоїть самовар, на самоварі чиїсь штани. Нема де ступити ногою — вовтузяться діти на купах одежі, мотуззя, подушок, горшків.

У цій хаті живе три сім'ї. Дух тяжкий.

— Як живете?

— Нічого живемо, тільки хліба немає, не вродило й сей рік. Зимою дуже було холодно, а топити нічим.

Коло однієї хати набилося людей уже на невеличкий мітинґ. Люди все такі ж самі. Тут же і наш брат — хохол Стеценко. Той дивиться певно і трохи гримає на інших. Його молодиця й зовсім кричить: «Криницю треба загородити. Ховрахів треба ловити — ось моя дівчина із десятеро вчора спіймала. Як ми самі будемо їх бити, з того діла не буде. Треба, щоб усі били. І щоб їм усе так дали, як євреям — то вони показали б, як треба хазяйнувати».

— Що їм дали, Стеценкам?

— Та дали: хату збудували під залізом, дали хід.

Стеценки зовсім забрали собі слово і ораторствують на всю губу. Євреї принишкли і стоять мовчки, як винуваті діти. Тільки подекуди хтось укине слово чи два, та враз замовкають, коли Стеценчиха повернеться в той бік. Стоять, як винуваті діти.

Опель загуркотів, і ми одпливали. Другий теж рушив був, але раптом став.

Що таке?

Нічого, все гаразд. Енко зчувся, що має щось запитати. Той Опель розтав у голубій далині край дороги. Ми впливли в другий присілок.

VIII

Та ж низка немазаних домів з кізяковими стінами. Та от дім зовсім інакший. Дах солом'яний, але даху того тільки половина. На другій половині соломи немає. Її зірвало ураганом.

Голова КНС, мисливець і рибалка, дивиться на присілок з байдужою зневагою.

Аж го! Коло однієї хати стоїть драбина і стіл; скільки бабів мажуть стіну.

— Хто це маже? — запитую я, — Євреї чи хохли?

— Наймають, — одповідає мисливець і рибалка. — Де вже їм!

І справді, одягнені ті баби, як селянки. Підходимо ближче: єврейки. Їх аж троє: машинерії і пристрою вистало б на три доми, але вони сами мажуть хату.

У цім присілку є школа. В хаті одного з євреїв стоїть дві лави уздовж усієї хатини, на стінах два льозунґи, два портрети, кілька плетених штучок з синього паперу (результати «ручної праці» школярів) і стінгазета.

Стінгазета двома мовами; єврейською і... як би ви думали? Скільки ні думайте, не відгадаєте зроду. Єврейською і... українською мовою.

Це і школа, і червоний куток, і парлямент. Ураз натовплюється повно народу. Говорять усі відразу, діти й дорослі, і дорослі не спиняють дітей. Спочатку пояснює все діло хлопчик літ дванадцяти. Він балакає певно і чітко. Старші слухають, пробуючи подекуди закинути слівце.

Але розмова перейшла з шкільних справ на дорослі. Хлопчик стерся. То один, то другий із старших пробує взяти собі слово. Нарешті, знаходиться промовець.

Це дівчина літ п'ятнадцяти чи шістнадцяти, комсомолка. Вона каже, як тяжко жити, як тяжко дітям учитися, як тяжко жінкам родити, як тяжко без хліба, без лікаря, без книги, як тяжко робити, як тяжко жити.

Всі мовчать, всі, як діти, слухають це дівча. Старі, ухвалюючи, кивають головами. Коли вона каже про жіночі хвороби, жінки зітхають, але ні одна стара і літня не насмілюється перебити ораторку. Видко, що чорнява дівчина стала на ці п'ятнадцять хвилин вождем цього дитячого народу, що, коли треба було б іти війною в цій хвилині, вона повела б за собою всю цю первісну юрбу малих, дорослих і старих дітей.

Із стайні, що коло хати, де стоїть один кінь і одне двоспальне ліжко, вилазить хлопець з ніжним, як у дівчини, голосом і заблуканими очима. Він сміливо встряває в розмову: у нього є своя ідея — покататися на автомобілі. Він просить уголос кожного з делеґатів, потім шофера. Його пробують спинити, але він править своє. Комсомолка розповідає, як довелося матері родити; він запевняє, всіх, що йому дуже, дуже хочеться проїхатися автомобілем.

Цілу годину ці двоє керували зборами, де дорослих було більше, як дітей. Коло дверей спинився старезний дід, що колись за свого єдинака сина подав супліку особисто цареві Ніколаю другому. Він став тоді був на коліна і тримав над головою «прошеніе». Ніколай спинився — і супліку взято з рук старого.

Цей самий одважний старий, одначе, мовчав і слухав, що казала комсомолка, а в належних місцях кивав жовтою головою.

Цілу годину оті двоє дітей керували зборами.

Не думаю, щоб існували на світі нації, де б діти могли керувати вічем дорослих людей. Навпаки, звичаєм, що старіші люди, то більше їх ціниться. Ходить поговір, що в Парижі навіть проститутки тим дорожчі, чим старші, і що зовсім стара проститутка становить, так би мовити, цінність у загально-паризькому маштабі. Правда, згадалося мені, є така порода птахів, що про неї говориться в Брема. Живуть ці птахи в нетрах бразілійських лісів, а також у лляносах і пампасах. У цих птахів дорослі екземпляри дуже скоро втрачають працездатність і займаються тільки тим, що пурхають межи ліян і цвірінькають на всякі голоси. Молоді ж пташенята цієї породи добувають корм і годують своїх батьків. На колір ці птиці зелені з фіолетовим хвостом.

Але то птиці, а це були живі і робучі люди, що працювали, добуваючи в поті лиця свого хліб, і то не символічний, а самий справжнісінький хліб. Та, щоб признатися щиро, і птиць тих я сам вигадав. Немає і птиць таких, а паче людей.

Я почуваю, що ті ідеалісти, хто вважають літературу за підручник хорошого тону і морального поступування. присікаються до мене з запитанням, як я сам, філософ під кепом, задивляюся на описуваний мною факт. «Чи це добре, чи це зле?» — запитують ці люди з властивою їм оригінальністю мислення.

— Не знаю, — одповідаю я, — чи це добре, чи це зле і чи відповідає це «ідеалам істини, добра і красоти», як мовляв колись один липовий професор з катедри Державної

Книгозбірні після лекції липового філософа театру Євреїнова. Ідеали істини, добра і красоти мене не цікавлять. Можу тільки поінформувати зацікавлених ідеалістів, що це явище тимчасове, і що попризвичаївшися євреї до хліборобського життя, незгірше від нас оперують формулою:

— Дєті, тіше!

IX

Цей хлопчик, що так хотів покататися на автомобілі, не зовсім нормальний. Денікінці застрелили його матір при ньому, і він з того часу став трохи не в собі. Шофер дозволив йому сісти в авто, і ми випливли з присілку. Ман сидів коло шофера; вони балакали по-французьки. Шофер той десять років жив у Франції, залишившися з проданими Франції російськими полками, а далі його тягали по всяких етранжер-леґіонах, і аж у двадцять четвертім році він потрапив назад. Це могутній добродушний дядько з довгими рудими вусами.

У другім присілку є й землянки. Першу землянку недавній переселенець найняв у старого (двадцять п'ятого року) жителя і платить йому за це десять карбованців на місяць. Коло низенького входу в землянку ставма стоїть вертикальна вивіска з лискучим чоботом і дамським лаковим черевичком. Коли зібралася коло дверей уся його сім'я, вони затулили собою і вивіску, і землянку; численну бідолаха мав родину.

Але й старі (двадцять п'ятого року) переселенці як коли живуть у землянках. От землянка такого хазяїна. У нього добрий город, землянка довга й тепла, всередині чисто, його дочка боса, але в блакитній сукенці варить щось на печі, і сам він виглядає уже як добрий, солідний хазяїн. Цього літа він усе ж таки переселиться в дім.

У цім селищі є вже чимало добрих хазяїв. Один з господарчих міркувань навіть оженився з українкою, — розповідають робітники, що становлять нову хату. Вона ж, ця українка, каже, що живеться їй, як у бога за пазухою: чоловік тихий, не б'є, не п'є і в гречку не скакає.

Іншої найманої праці, окроме будівельної, на селищах немає. Добре чи погано, а все роблять сами.

Я бачив, як роблять на землі недавні переселенці. Дівчата в міській одежі, в панчохах і пантуфлях, по кістку закопуючися в курну, порухлу землю, сапають город. Туфлі порвалися, крізь панчохи світить тіло. Але вони ще не навчилися роззуватися. Вони стоять на вгороді серед картоплиння такі самі, які ходили по вулицях західньо-вкраїнського містечка, тільки трішки неоковирніші і куди більше обсмалені сонцем.

На переселенцеві зефірова сорочка. Комірця немає, але блищить брондзовий ґудзик. Він підперезаний жовтим поясом з тою чудною, решітчатою застібкою, з якою тепер, наперекір усякій логіці, робляться всі фасонні пояси. Він держить за оброть коня. Довгі носи його модних черевиків закопалися в куряву. Трудно уявити собі більш неймовірну, більш театральну фігуру, ніж такий переселенець.

Кажуть, що якийсь ормен, прийшовши в зоологічний сад, дуже довго дивився там на жирафу, на її довгу шию, на її строкату шкіру, на її тонкі ноги. Він дуже довго дивився на жирафу і, кінець-кінцем, недовірливо захитав головою.

— Цього не може бути, — сказав він рішуче. — Цього не може бути! — повторив він і сердито вийшов з саду.

Цей самий ормен, про мене, є глибоко символічна фігура. «Цього не може бути», доповідав він Люї XVI перед самою великою Французькою Революцією. «Цього не може бути», сказав він одного вечора в Версалі і, взявши рушницю, пішов воювати Комуну. «Цього не може бути», — просторікував він у Комітеті Спасіння Батьківщини і Революції, — «щоб можна було поставити соціяльну піраміду догори ногами на вістря!»

— Цього не може бути, — пояснює він, сидячи в вагоні дачного поїзду, дамам, що торгують на базарі редькою і молоком, — щоб євреї могли орати землю. Вони здаватимуть землю в оренду, а сами торгуватимуть. Єврей не може не торгувати.

Я хвалив би цього ормена, якби він просто не вірив у чудеса, чи просто не йняв би віри своїм очам. На цьому

недовір'ї, відома річ, побудовано всю атомістичну систему, а також перевірку того, з ким гуляє ваша жінка, коли вона каже, що іде до подруги.

Та вся біда в тому, що він вірить у диво, хоча б це було те диво, що в сучки дівер. Вся біда його в тому, що він охоче вірить у те, що вже було (або чого не було). Він тільки не хоче вірити в те, що буде. Улюблена його граматична категорія — це плюсквамперфект.

Не знаю, чи є в єврейській мові плюсквамперфект, але в школі вісімнадцятого селища панував, коли ми приїхали в теє селище, цілковитий футурум. Школу цю — вона міститься в одній кімнаті — наймають батьки в одного з поселенців, і за це вони платять йому сім карбованців на місяць. У школі чотири групи. Наросвіта посилала вчителя на дві групи, але багато було охочих учитися, і вчитель організував ще дві групи. Наросвіта також дала вчителеві по два підручники з кожної науки. І з цим дуалізмом учитель теж не погодився і якось схитрував роздобути по чотири підручники для кожної науки. Платять учителеві два рази протягом півріччя.

Проти такого дуалізму учитель боротися вже не вправився. Одержує він з розрахунку сорока чотирьох карбованців на місяць, а з тих тридцять два карбованці посилає своїй сім'ї. Таким чином він проживає в місяць рівно стільки ж карбованців, скільки було апостолів, чи скільки не було апостолів.

За цю апостольську пайку він навчає дітей усіх належних наук та, окрім того, єврейської й української мови. Він дуже добре говорить і по-українськи.

Про українську мову на єврейських хуторах ще буде пізніше: тепер скажу тільки, що між собою балакають євреї по-українськи, надто діти, а старші частіше по-єврейськи.

У цій школі (а вже смеркло) відбувся, як годиться, знову мітинґ. Поселенців (все старожитні осадчі року з двадцять п'ятого) набилося в хату десятків з двоє. Були й діти, але мовчали й нишком сиділи по кутках.

Розмова була вже не про медпункт чи допомогу поро-

діллям, чи про дахи та городи, а на зовсім інші теми точилася розмова. Разом була про «шкоду».

«Що робити з тими, хто випускає худобу на посіви?»

Складали списки, і тих, що випускали худобу, посаджено на п'ять діб під замок. Тих, що на цім піймалися вперше, посаджено на дві доби.

Виступало двоє дядьків-євреїв. Один — уповноважений присілку, що складав списки на шкідників. Другий — з тих, що «піймалися уперше». Ішла мова про кару, про загрози, про те, що корова сама одв'язалася, про те, чи має корова достатнє поняття в справах сільського господарства, і чи має достатнє в цих справах поняття сам власник корови. Оратори сперечалися, а Енко, користуючися замішанням, запитував і записував.

Говорили промовці російською мовою, щоб могла їх розуміти делеґація, а надто голова КНС, мисливець і рибалка, бо з делеґатів тільки один Тиков не все розумів по-українськи.

Нема чого й говорити, що ця російська мова була того ґатунку, що взивається в підручниках «лохвицько-одеським есперанто». З російських слів я занотував: «вопрос» (у нас уважають, що по-руськи всяка справа — «вопрос»), «на сегодняшній день» («на сегодняшній день озимі цієї зими пропали»), «создавшее положеніе», «плюс к етому», «почему я должен страдать», «спрашівається» і ще два-три вирази, що на їх підставі голова КНС, мисливець і рибалка, гадає що і євреї, і хохли у Никопільскім районі говорять російською мовою.

Ще швидко говорили осадчі і ще трішки перебаранчали один одному. Та на декому вже були свити й шапки, а вуса, схиляючися, затуляли голене підборіддя. Мовчали діти, мовчали жінки. І розмова була вже не про медпункти, а про «шкоду», про найуразливішу точку мужицького серця. Тому й хвилювалися дядьки, переступаючи з ноги на ногу і поправляючи шапки і натрушуючи махорку в паперовий ріжок. Тому й мовчали жінки і нишком сиділи діти.

X

Хороша штука — такий, хоч і десятисильний, Опель, коли смеркло і коли до Никополю двадцять верстов із деяким гаком. Перед колесом затанцювало щось, пурхаючи вправо і вліво, як дідстрелена птиця, щось строкате і шпакувате і вмить, отямившися, перекотилось на ріллю.

Це найстаріший земельний колоніст — земляний заєць. Він утік і знову обіруч Опеля заплазували ховрашки, ховаючися в дірочки на толоці.

Ховрашок — не абияка персона в степу. За нього можна послухати не менше, як за вимерзлу озимину. Він живе на цілині, а в крайньому разі на толоці, але їсть переважно кукурудзу і буряки. Є такі місця, де він чисто виїв усю кукурудзу, і там пересівають просо. Його виливають водою, і доводиться як коли то й виливати відер із двадцять води, щоб вигнати одного ховрашка з його дірки. Виливши, треба ще його забити. Його викопують з землі і довгенько доводиться копати. Його труять усякою хемією і недешево та хемія стає. Він не дуже псує хліба і колись тихомирно жив у цілині лятифундій Фальц-Фейна. Та коли розорали цілину, він під давлінням такої політики пристосувався жити на толоці і обідати на кукурудзі.

Але вже смеркло, і ховрашків не видко. Та вночі в них і не установлено працювати. Вони сплять. Тепер видко тільки дорогу, засвічену двома ліхтарями Опеля. Рівчаки і горбки, перед якими рука хапається за ручкове гальмо, стають чорні і грізні. Рука хапає гальмо. Опель задержується, підкрадається до чорної смуги на світложовтім стрижні догори, завмирає — і враз легко і м'яко перепливає чорну оману. Рука одпускає гальмо — і Опель знову виноситься на чистий фарватер. Знову чорний зловісний зиб, знову Опель завмирає і знову легко і чисто перепливає оману.

Із сотні нічних рівчаків більша половина — це світляні ефекти, і враз переживаєш страх, напруження уваги, гальмуєш — і раптом стає спокійно й тепло.

Існує леґенда про те, як давно колись, у сиву минувшину,

ще перед світовою війною, один веселий бурш вертався з Берліну в Потсдам (чи інше якесь місце, чого за давністю установити не можна). Був цей бурш трішки напідпитку і вертався він по тополевій алеї вночі, а по тій тополевій алеї він щодня ходив у Берлін на лекції за кілометрів десять чи дванадцять.

І от ступивши він скілька кроків по тій алеї, побачив перед собою акуратний на-свіжо викопаний рівчачок. Дещо здивувався студент, але бадьоро перестрибнув через рівчак і пішов далі — по рівній дорозі. Тільки ж не довго йому довелося йти по гладкому. За кроків дескілько він знову побачив рівчак.

Дуже здивувався студент і, бувши німецьким буршем, замислився про те, як невтомно дбає міське урядування і вдень і вночі копаючи рівчаки на користь державі і людям, у ній сущим. Але, замислившися, не став студент, бо вже було нерано, і, перестрибнувши через рівчак, бадьоро почимчикував далі, добрим згадуючи словом невсипні турботи начальства.

Та от за стільки ж кроків знову перед буршем з'явився рівчак. Думаю, що на цей раз уже не замислився і не здивувався добрий бурш, а просто стрибнув і пішов. По тому був рівчак четвертий і був рівчак п'ятий, і був рівчак шостий, і був рівчак сьомий, і бурш ішов і стрибав, стрибав і ішов аж до самісінького ранку.

Тільки коли свінуло, побачив добрий бурш, що рівчаків немає і не було рівчаків, а було то лише тіні високих тополь, що, немов університетські педелі під час урочистого іспиту, шпалерами вишикувалися понад дорогою.

«Корисно було б усе ж таки іноді не йняти віри своїм очам» — вирішив я, згадуючи тую леґенду. Скільки разів мусив стрибнути невдаха-бурш за те, що не розібрався попереду у відношенні нашого знаття до реальної дійсности.

Так міркуючи, я покинув ручку гальма і одхилився назад. Знову виросла глибока омана, але я сидів спокійно. Опель підійшов до чорної смуги — і враз усіх нас підкинуло на пів'ярда вгору. Шофер сам схопився за гальмо — і Опель прикро став.

Але став він на одну частку секунди; рука одпустила гальмо, і ми знову випливли на світлий рушник дороги. Перед нами заблимав Никопіль, виріс поворот, і насунули чорні куби домів.

Було холодно, як восени. Найприємніше було згадувати про чай.

Та згадка про чай так згадкою і зосталася.

Була ж Тройця, і никопільці наполягали на горілку. Отже чаю не знайшли. Ходили, балакали, наймали нумери, шукали убиральні і поснули. Чай був уже вночі — в готелі знайшовся самовар. Пили чай, ходили — балакали, знов ходили, знову балакали.

Перед тим, як заснути, я замислився про сифони. Сифон, відома річ, є машина, побудована по принципу Торрічеллі. Що це був за Торрічеллі, я на сонну голову не скажу — ручуся тільки, що якийсь італієць — але сифон — це машина не абияка. Згадайте тільки, яка від нього буває розвага дітям; содова вода в пляшках — це ніщо, це помиї проти сифону. Коли придушити його на потилицю, він, мов живий, сичить і ллє воду, зовсім як сичить, і ллє воду редактор провінціяльної газети, коли йому доводиться писати передову.

Пригадую, як я сам, підстібуваний жагою нових знань і філософічною допитливістю, придбав на всі свої двадцять копійок здоровезний сифон сельтерської води. Мені ніяк раніше не доводилося виливати уряд більше як одну шклянку тієї сельтерської води, за браком своїх власних грошей, і мені кортіло випити цілий сифон.

Перші дві шклянки я випив швидко і з великою приємністю, бо було тоді літо. Потім стало трохи важче, та я не здавався і пив далі.

Десь коло п'ятої шклянки я почав добирати, що непогано було б вийти на вулицю. Та ще в сифоні було чимало матеріялу. Я вихилив нашвидку ще дві шклянки і вийшов.

Що було далі — я того до пуття не пам'ятаю. Думаю, що було тяжко. Коли уявите собі, що вам у рота вставили клістирну дудочку, другий кінець якої утоплено в Атлантичнім океані, можна приблизно добрати, що я переживав

у ті хвилини, так необачно поринувши у філософські експерименти.

Мною керувала в тій історії необорна жага знання і досвіду. Енка з Луганського заводу, навпаки, підганяла ідея режиму економії. Коли траплялося, розповідав він, що на столі після вечері залишався невипитий сифон, він запитував у бесідників, чи не хоче ще якийсь козак сельтерської води.

І от бувало, що ні один козак не хотів більше сельтерської води. Тоді Енко, щоб дурно не пропали гроші, брав сифон і випускав з нього воду під стіл. Змальовувалася картина переїзду через Атлантичний океан. Вода сичить і заливає ноги. Навколо все ходить ходором, усе хитається, з'являються ознаки морської хвороби, пляшки летять зі столу, звідкілясь у каюту втанцьовує не зовсім тверезий стьюард і, одержавши гроші за віскі і соду, виводить пасажирів на буксирі.

Багато всяких подій зв'язано в історії людства з отим сифоном. Один мій шкільний товариш, кажуть, під час такого переїзду через океан у кавказькому підвалі, настирливо вимагав від сифона, щоб він лягав спати. Він благав його зрозуміти, що він, сифон, уже п'яний, як ніч, і що йому треба якнайшвидше іти спатки.

— Люди, — кричав він, — хіба ви не бачите, що сифон хоче спати! Скажіть йому хоч ви!

— Дивіться, і справді сифон хоче спати, — сказав хтось і, поклавши сифон на скатертину, укрив його ніжним листом салати. Я дуже стомився. «Цього не може бути» — хотів я сам собі сказати, згадавши цю історію з сонливим сифоном. «Сифон хоче спати! Сифон хоче спатоньки!.. Чудно!..»

Все таки це були дуже ніжні, теплі слова. Я пошукав у своїй пам'яті якогось авторитету. Переді мною величною ходою пройшли Платон, Ляpошфуко, маленький і скоцюрблений Кант, десь засивіла Марксова борода... але всі мовчали. Їхні авторитетні вуста були стиснуті й німі.

Раптом я згадав «Коротку граматику української мови», що не раз уже виручала мене там, де мовчали філософи.

Химерними шерегами вийшли в пам'ять голосівки і шелестівки... — Нема нічого над моркву, нема нічого над попову свиню, нема впину вдовиному сину, нема... нема... нема нічого милішого за сон!

Ось воно! «Нема нічого милішого за сон!» Нема нічого милішого за сон для всіх, для всього сущого. А значить, коли сифон хоче спати, то немає в цьому нічого поганого, нічого злочинного. Сифон хоче спати, ну, що ж — хай спить...

Тут я заснув сам.

XI

(Ми з Маном вирішили, що так їздити нам не годиться. Делеґація збиралася три дні об'їжджати Никопільський район, три дні — Криворізький, три дні ждати тих, що спізнилися, три дні — правий берег Інгульця, три дні — лівий берег Інгульця, три дні — кримські колонії..

Нам, людям неврастенічним і неврівноваженим, така система здалася за занадто систематичну. Ми поїхали вперед).

Ми розлучилися з шофером, що був у Франції, і з другим шофером, що не був у Франції. Ми розлучилися з Дніпром. Ми розлучилися з тихими безпорадними людьми, у яких скоро буде своя школа, своя баня, своя сільрада — і урожай; у яких скоро не буде модних черевиків, брондзових ґудзиків, зефірових сорочок і ховрашків. Ми розлучилися з Никополем, з його оригінальними вулицями, з його головою КНС, мисливцем і рибалкою.

Але мені не так легко розлучитися з Никополем.

Переді мною лежить одірване вічко від цигаркового коробка «Куба». На жаль, у мене немає вже цілого коробка і я не можу поінформувати вас, яка ціна тих цигарок у Союзі і, зокрема, яка ціна їх у Сибіру та в Туркестані.

Зате насподі цього вічка записані інші інтересні, ба навіть сенсаційні цифри. Никопільський район має вісімдесят тисяч населення, з них дванадцять тисяч живуть у самому Никополі; там коло тисячі членів партії і коло півтори тисячі комсомольців. Розміром цей район не менший від якої округи.

І от на весь той район із усіма його жителями, євреями-колоністами, німцями-колоністами, українцями і теж на все місто з його многовзірними вулицями приходиться всіх троє (троє!) міліціонерів.

Я уявляю собі, яка купа, яка злива запитань здіймається в голові читача: Хто одводить у район п'яних? Хто керує двірниками? Хто реґулює вуличний рух? Хто приносить повістки про виселення з кватирі? Хто викорінює бандитизм? Хто боронить ридикюлі від безпритульних? Хто порядкує в черзі перед дверима Моссукна? Хто, нарешті, допомагає провадити в життя постанови райвиконкому?

— Труднувато, — відповідає на деякі з цих запитань секретар райпарткому. — Буває, що нікому іти арештувати в судовій справі. Але, як бачите, живемо. Бандитизму немає, безчинства відбуваються в нормальному маштабі, радянська влада порядкує, як скрізь, і авторитетність її не менша, ніж денебудь.

Десь у Техасі чи в Західніх Штатах Америки є (чи була) така система. Поліції нема. Є один такий собі шериф. Цей шериф є вся виконавча влада. Він арештує, він веде слідство, він, здається, і реєструє шлюби та народження. Коли потреба, він мобілізує скілька душ фармерів і з ними верхи виїжджає чинити розправу.

Але той шериф мобілізує собі де схоче і коли схоче, два десятки куркулів, верхи на конях, з вінчестером при сідлі і з довгими ремінними лясо (є таки приладдя ловити за шию злочинців і бунтарів).

А в Нікопільськім районі не то що в куркулів, а й у незаможників немає ні ремінних лясо, ні вінчестерів (коли не рахувати доброї дубельтівки, а то і двох, голови КНС, мисливця і рибалки). Та й міліціонер — не шериф, а просто міліціонер.

Я не майстер славословити виконавчі органи радянської влади. Більше того, я ще перед усякими критичними кампаніями великим був прихильником усякої критики. Крім того, я добре знаю, що міліціонерів немає, головне, не через те, що їх не треба, а через те, що районовий бюджет нагадує те саме славнозвісне порося, що в Петрівку мерзло. До

того ж я і того навчений з книжок, що найлегше керувати не багнетом, а «тінню від багнета».

І все ж таки, згадуючи про трьох героїчних міліціонерів Никопільського району, а не можу не уявляти собі фізіономії тих знавців, що характеризують радянську державу як «поліцейську».

І ще признатися. Харківські житлокоопи, харківська електрифікація, ба навіть збори осередку товариства «Друзів Дітей» менше, про мене, символізують наближення до соціялізму, ніж три міліціонери вісімдесяттисячного Никопільського району.

Я дуже хотів зфотографувати кого-небудь з тих трьох мушкетерів, але мені на це не пощастило.

За довгих своїх мандрів я ні разу не бачив міліціонера.

XII

Одне тільки: у справі українізації в Никополі слабувато. Тобто місцеве начальство, мабуть, засвоїло в цій справі деякі тези, що в граматиці ідуть після речення: «нема над моркву», але тези ті, очевидно, занадто абстрактні.

Я вже казав десь про стінгазету двома мовами, про те, як переселенці, а надто їхні діти, говорять українською мовою, але це не заспокоїло мій допитливий розум. У день від'їзду з Никополя, рано-вранці я пішов швендяти по місту з офіціяльною метою розжитися платівок для камери.

«Все селянство говорить українською мовою, — міркував я, — мабуть що зате місто Никопіль говорить по-російськи, інакше звідки ж брав би свої відомості голова КНС, мисливець і рибалка».

З такими думками під кепом обслухав я шевців, кравців, «голярів», (а про мене, «парикмахерів»), хлопців, що чистять чоботи, дніпровських моряків, людей, що йшли на роботу в завод, і всякий люд, що ішов мені назустріч. Підслухав десь навіть і німців-колоністів.

І от, як не прикро це для мого німецького патріотизму, але навіть німці-колоністи балакали українською мовою, лише зрідка вкинувши дві-три німецьких фрази.

Щось треба робити. Треба спішно вимагати від усього населення знання історичної граматики української мови, старого і нового правопису, переказу віршів Івана Франка, відомостей з біографії св. Амвросія Метлинського і інших речей, що без них не може бути українцем ні один поїзний провідник і ні один офіціянт Нархарчу. Як цього не зробити в спішному порядкові, як не наполягати на граматику і правопис, то населення буде балакати по-українському, як і досі балакало. А спрощувати газетну мову не слід та й небезпечно: ще візьмуться читати українські газети. І побільше треба писати про те, що робиться в «Хіні». Світ не без добрих людей, а українська мова не без «хіни».

Знаю я, що Хіна — слово німецької вимови, не вчіть мене!

А по-англійськи читається воно «Чайна», як у нас на вивісках. Утворили назву «хінці» для того народу, що його хохли називають «китаями», можна незгірше втворити і від «Чайна» — «чайники». Просто і ясно.

Все це я знаю, але мені від того не легше. Кажуть, що коли один дурень закине в воду сокиру, то й десять розумних не витягнуть. Коли фізично-слабий, нервовий, засмиканий єврей може стати добрим хазяїном, то як здоровим дядькам сокири не витягти. Витягнуть, так я думаю.

XIII

Багато є в Харкові автобусів. Є Leyland'и, є Laurer'и, є й один довготелесий американець. Ходять і не знають, який у них є менший брат у Кривому Розі.

Був цей менший брат за царя Сибка простим грузовиком. Тепер же він став автобусом. Обшили його звідусіль диктом, поштрихували олійною жовтою фарбою скрізь, окроме дірок, дірки бо не то жовтою, а ніякою олійною фарбою не поштрихуєш, — і увійшов у нього кондуктор і став продавати квитки.

Межи гір руди, межи кам'яних огорож, над криворізькою річкою мчить криворізький автобус і спиняється лише тоді,

коли треба його спереду підкрутити ручкою. Підкрутять і поїдуть, підкрутять і поїдуть.

Отак воно приблизно і з українізацією в місті Никополі і з євреїзацією в єврейських колоніях. Не підкрутиш — не поїдеш.

Я почуваю, що про українізацію вже досить. І слово воно якесь чудне — щось на штиб італізації італійців або германізації німців. Я думаю, я краще розповів про євреїзацію.

І це, сказати б, слово чуднувате, не без того. Все ж таки доведеться поговорити й про це в належнім місці.

Отже тепер у делеґації зосталося двоє: Ман і я, і поїхали ми втрьох з аґрономом Аґро-Джойнту по криворізьких колонках, на екіпажі в дві конячих сили, упряжених у дишель.

Не те щоб Аґро-Джойнт не мав машини, як ЄКО. Є в Аґро-Джойнту дві машини Додж, та вони виїхали назустріч непоспішливій делеґації.

Аґро-Джойнт працює довше, ніж ЄКО, — це пожертви американських капіталістів. Але дають вони поселенцям приблизно той самий кредит, що й ЄКО, тільки беруть не три, а два проценти річні та ще садовлять поселенцям виноград. І доми вони попереду будували більші — дві кімнаті і все інше, а тепер перейшли на те, що й ЄКО.

Присілок «Полтавці», що складає третю частину об'єднаного селища «Ларине», можна здаля взяти за німецьку колонію. Доми акуратно вибілені, навколо огорожа з колючого дроту, понасаджувані зелені садки, виноградники.

Так — здаля, а зблизу таке селище теж можна почислити за німецьку колонію. На вікнах біленькі завіси, десь із хати дуже одгонить олійною фарбою — там фарбують дерев'яну підлогу. Сказати правду, не при Мані будь написано, і мова схожа. Німці - колоністи, леле, теж пересипають мову коли українським, а коли й російським словом. Германізація колоністів спішно потрібна, а граматика німецького поселенця ще куди цікавіша й екзотичніша, ніж граматика українського службовця.

Цей самий дядько, що дивиться просто в мій f : 4,5 анастигмат, трошки звощикує. Тим то він і фарбує свою під-

логу олійною фарбою. Виноградник його і картопля оллрайт — можна повчитися. У коня ребер не видко, а натомість видко, що його прип'явши, охайненько прикрили кожухом. Кінь, зважаючи на настирні поради американських фотожурналів, в анасигмат не дивиться та й чи знає він, що таке анасигмат? Він знає твердо, що він сам анахтема, це так. «У, боїсся, анахтемо!» — таке йому, очевидно, частенько доводиться чувати, бо добрий хазяїн і не любить, коли кінь сумнівається.

Двоє босоногих дівчат пололи буряки. Дівчата — полтавки, а євреї — полтавці найкращі хазяї. Пололи дівчата буряки не свої, а хазяйські, по карбованцю на день. Веселі то були й сильні дівчата; якби ще межи собою розмовляли по-єврейському, то нічого і не треба. Все ж таки вони могли і по-єврейському цвірінькати з достатньою швидкістю, так що я не управився все розбирати.

Ах, я охоче побалакав би довше з тими дівчатами. Вони так весело сапали отой чортів буряк, що можна було б подумати, ніби нічого немає кращого на світі, ніж сапати буряки по карбованцю на день. Я не вірю в селянські ідилії і в те, що хліборобська праця є найкраще, що є на світі. Воно й голодно і холодно і. сказати правду, трудно.

Але для невтрастеніка, що живе в житлокоопі в прекрасному місті Харкові і їсть хліб, видоюючи своє перо, є якийсь давній і чистий спокій у такій роботі. Муляє вона руки і ноги і дубить шкуру, але одсихають мозолі, натерті на нервах, а потім геть одсихають, мов здимніли, й самі нерви. Чом би й не жити просто, без нервів і без істерик.

— У-у, боїсся, анахтемо!

XIV

І школа в такій колонці інакша. У школі є театр. Нема чого описувати цей театр, бо для десятків мільйонів людей оце й є театр, справжній, нормальний театр, а не ті величезні кам'яні клуні, що будуються для вистав у великому місті і зсередини нагадують дешевий кондиторський торт, добре заправлений горохом і капустою.

А це театр майбутнього. Замість картонних декорацій — дві рами, обтягнуті полотном. Одна рама одчиняється — це двері. У другій рамі діра — це вікно. Крізь тонке полотно ясно видно весь закулісний побут. Коли перед такою рамою поставити стіл, а на нім миску, то це буде хата. Коли ж там поставити лаву і амвон, то це буде англійський парлямент. Коли зачинити (і не одчиняти) вікно і двері, то це буде садок або ліс.

За зиму в цім театрі, коли він, бувало, не служив школою, пройшло шість п'єс: дві єврейських і чотири українських. З сусідніх сіл збиралися дядьки і разом з поселенцями зітхали над долею Назара Стодолі в виконанні єврея-поселенця. А дехто з селян і сами грали в п'єсах.

Що ж, це й є справжній театр. У такому театрі можна ставити і Есхіла, і Софокла, і Шекспіра так, як їх треба ставити. Більше того: тільки цей театр буде завжди мати глядачів.

У цій же таки школі є бібліотека-передвижка. Вся та бібліотека уміщається в шаховці, завбільшки в мою грудну клітку. Є єврейські, українські і російські книжки. Українські книжки понайбільше з ярижками; в місті такі книжки називається «бібліографічна рідкість» і «на руки» читачам не видаються.

Та тут ці книжки бували на руках, бо замуслені і обшарпані так, що не годяться вже й оселедці загортати.

Поки Ман розмовляв з двома культ-євреями (вони ж і укррежисери), я балакав з малими школярками. «Значить, ви український письменник», — казали школярки і обступили мене колом. «Так», — сказав я і ясно бачив, що вони мене вважають коли не за Шевченка (бо без вусів і шапки), то принаймні за Нечуя-Левицького або Квітку-Основ'яненка.

— А як ваше прізвище? — спитало мене мале.

Моє прізвище! Як я міг би їм сказати своє прізвище, що наробило мені вже стільки лиха. Я давно знаю, що якби моє прізвище було Грицюк, то був би я знаменитий поет української землі.

Та читаючи читач моє норвезьке прізвище, хитає головою

і думає напевно. Норвежцям і іншим птицям німецького пера так і годиться писати тонкі й прекрасні вірші, думає читач; закордонний це товар і тільки українською мовою переложений. Каюся, з дурних гордощів не перемінив я фамілії свого батька на Остапчука або Якимчука і зоставсь невідомий українському читачеві на десятки років. Каюся теж: мало кланявся критикам і історикам літератури і мало книжок своїх посилав їм.

— Моє прізвище — Йогансен, — сказав я і пішов до бібліотекарів.

Ставлять вони п'єси, і густо ходить на них дивитися глядач. Одне пагано — часто забагато буває в п'єсах дієвих осіб. Не то щоб не знайшлося актора — всякий рад би грати в театрі, а ніде вмістити на сцені. Сцени малувато. А що як різати п'єси та об'єднувати по чотири ролі в одну?

Укррежисер і культ-єврей задумливо хитає головою: «Різали і об'єднували, та це робота не легка. Треба ж уміти самому компонувати сцени — так виходить». Він стояв і задумливо хитав головою.

З сусідньої хати несе смаженою олією. Учитель їстиме оладки. Він запрошує мене і Мана і, користуючися з присутности високовчених гостей, хоче дізнатися: чи скоро вже будуть і в нас машиною пускати дощ на ниви, коли треба, а то вже ярина щось жовкне.

З цього вчителя населення не задоволене. Хотять іншого. Кажуть, що він мало знає і погано вчить. Української мови він теж не може викладати, а вона є в програмі.

Трандулет на дві конячих сили дав газ. Ми сіли. Зайд гезінд!

XV

За кожною хатою в такій колонці є виноградник. Аґент Аґро-Джойнту запевняє, що цього року поселенці їстимуть свої виноград. Правда, своєї озимини вони не їстимуть цього року. Але дещо з озимища вже пересіяно просом і просапними.

Є на ці три селища і на околишніх скілька — експериментальне поле аґронома Мазо. На тім полі буває картопля

всіх сортів, німецьких і американських і всякі інші сорти, що про них належиться знати аґрономові Мазо.

Є також ставок мало не в кожному селищі і є мало не в кожному селищі малярія.

Двоє поважних супокійних дядьків розповідають про свої справи. Якби не ота гаспидська озимина, добре були б хазяйнували дядьки, старі бо вони осадчі, вже з двадцять шостого року. Був би їм і хліб готовий і городина на всяку селянського життя потребизну.

Один з дядьків «куркуль», а другий «комнезам з самісінького початку», бо був він раніше робітником з-від варстата, Вони солідно обмірковують між себе хліборобські справи.

«Комнезам» трішки скаржиться на «власть», бо йому, комнезамові, не додали посівного матеріялу. Він пояснює це, як водиться, особистими симпатіями сільрадної «власти». «Куркуль» більше жаліється на малярію.

Розмов про лінощі й труд, що становлять головну філософську доктрину справжніх куркулів, тут ще не чувати. Вони будуть у присілку «Нова Зоря».

XVI

Дорога до «Нової Зорі» — вже вечірня дорога, і шофер двошкапосилої машини починає казати, що вже пізно і назад вертатися йому буде моторошно, бо ми сядимо вночі в потяг, а він поїде до Кривого Рогу сам.

Аґро-Джойнт пропонує шоферові ночівлю в колонії і полову для шкап, підморгуючи нам оком. Але шофер не погоджується. Він має завтра везти когось на станцію з Кривого Рогу і ночувати в колонії не може.

Цей двошкапосилий шофер теж був колоністом, тільки з власної ініціятиви. Щось у його не пішло, і він узявся звощикувати та так і звощикує по сей день. Він клацає батогом.

Дорога, вечірня дорога до «Нової Зорі» така сама, як і всі дороги в колоніях. Посіви і ховрашки, ховрашки і посіви. За ярдів двадцять від дороги сидить якась скоцюрблена фігура.

Це дід, дуже старий дід в облізлім кожусі і з дрюком. Він сидить цілий день на засідках у кукурудзі. Для чого сидить дід увесь день на засідках у кукурудзі?

Дід довго длубається в кишенях і з скорістю десятьох дюймів на півгодини добуває ганчірку. Він розгортає ганчірку, і на ній лежать п'ять пухнатеньких, жовтих шматочків вовни. П'ять ховрахових хвостиків. Сільрада постановила, щоб кожен приніс по п'ять хвостиків з що кожної десятини.

Цих ховрахів дід викопав лопатою і, зоставивши їх без помешкання, забив дрюком, а котрого, може, й лопатою. Потім він одтяв їм хвости, уболіваючи, що ні один з них не мав хоч два хвости замість одного.

Ман каже, що для такого старого єврейського діда забити живого ховраха — це страшне, жахливе діло. Убивство! І від трупів дід мусив одтинати ще теплі хвости, каляючи свої незаплямовані руки кров'ю. Але дід рівноважно і повагом сховав хвости в кишеню. Він охоче взяв цигарку і став перед камерою, ніби криваве діло, що він зробив сьогодні, не тяжило на його дідівській совісті.

Коло «Нової Зорі» є ставок — озеро, а не ставок. У тім Ганісаретським озері багато риби, кажуть люди. А понад берегом цього озера другий дід пасе свині. Кажуть, що то цікавий старий — дід Бас, і багато чого міг би розповісти. Але сонце сідає, і дід погоджується зфотографуватися з своїми свиньми. Він жене свиню до Генісаретського озера і дивиться в камеру. Свиня ж ніяк не хоче увійти в кадр, і коли, нарешті, її пощастило спіймати в іконометр, вона погордливо стала тилом.

Це вже не перша єврейська свиня. Їх є чимало по колоніях і було б більше, якби не недорід цього й минулого року. Свиню добре держати, коли є багато хліба, бо одгодовують її під кінець її свинячого життя саме хлібом. Отож свиней поменшало, чимало їх довелося євреям спішно з'їсти, як не стало кормів.

Хитає сивою головою єврейський бог. Наслав недорід, щоб не розводили свиней на продаж, та не помоглося. Почали їсти свиней сами.

Діди пасуть свині, діди одтинають ховрахам хвости.
Хитає сивою головою єврейський бог.

XVII

Загальний вигляд селища «Нова Зоря» уночі дуже одноманітний. Темно і нічого не видно. Ні домів, ні людей, ні свиней, ні клясової ворожнечі, ні далекосяжної руки влади. Анастигмат f: 4,5 начисто одмовився служити при такім освітленні. Запалюючи сірника, можна було добрати, що голова сільради має довгі руді вуса, а на зріст невеличкий дядько.

У «Новій Зорі» є знаменитий медпункт, каже Аґро-Джойнт. Зі свічкою в руці пройшли ми через кімнати медпункту. Пройшли повз чистеньке білим покриване крісло зуболікарні і зазирнули в шахву з щипцями і свердлами, що викликають таке сильне враження у пацієнтів під час сеансу, коли й сивоусі ветерани благають фортуни, щоб лікарка взяла на цей раз не дуже прикрий свердел. Пройшли ложе, на якому єврейські женщини родять єврейських пацанів, і ложе це (в силу нашої недосвідчености) здалося нам куди затишнішим від зубного крісла. Пройшли аптечку, акуратнішу від харківських, і зайшли, кінець-кінцем, у аналітичну ляборaторію, ще не зовсім упорядковану і, сказати, маленьку.

Надворі було темно, і сироварню можна було пізнати тільки по такому запаху, ніби сотня солдатів, перейшовши сотню миль, ураз зняла по команді чоботи. Ми деяку складали надію на ту сироварню, бо їли тільки раненько-вранці. У сироварні ми побачили багато дівчат українок і єврейок, що принесли молоко, пляшки з-під проби молока, щоб не доливали водою, здоровенний шаплик, щоб варити сир, і всяку іншу машинерію і пристрій.

Не побачили ми тільки сиру, бо щось ремонт був там, де сир складають, і сиру не варилося.

Зате ж ми побачили двох чорнявих дівчат літ по сімнадцяти, що нам пояснили про сир. Одне з цих дівчат — завідателька сироварні в селищі «Нова Зоря». Не встигли

ми очуняти від здивовання і поваги, як виявилося, що друге дівча, ще трішки молодше, є голова комітету незаможних селян у селищі «Нова Зоря». Тут товкся і якийсь білявий хлопець, що ми його були взяли за школяра і що, як показалося, був секретар осередку КСМУ.

Побалакавши про сир, скільки треба було, щоб переконатися, що сиру ми не їстимемо, ми вирішили, що натомість ми зостанемося на зборах КНС селища «Нова Зоря».

Та попереду голова і секретар повели нас вечеряти до одного місцевого куркуля.

Дорогою ми вели розмову з дівчиною, головою КНС, понайбільше на язикознавчі теми: про те, чи можна виступати єврейською мовою на зборах, чи легко все висловити по-єврейськи і чи треба удаватися до російської мови в таких випадках.

Головна незручність єврейської мови, казала дівчина-голова КНС, у тому, що нею скажеш усе, що думаєш, і квит— і нема чого далі говорити. А російською мовою можна говорити дуже довго і так і не дійти до того, що думаєш. А говорити можна дуже багато і це саме й буває треба.

Я тільки но налагодився розповісти милій дівчині дві анекдоти, та ми вже підійшли до куркульської хати, де нам випадало вечеряти. Одна анекдота — про урядовий санскрит і друга анекдота — про спартанську лаконічність.

А що я великий аматор спартанської лаконічности (хай вибачать мені цей звичний термін браття-елліністи, бо для них він звучить приблизно як «вовчий вовк»), то я не можу не розповісти вам, любі читачеве, цієї анекдоти.

Кажуть, що було в однім місті пелопонеськім те, що у нас зветься — «військовим станом», а попросту сказати — не вистачило хліба. І от вирішили тії містяни послати до Спарти послів по хліб. І, вирішивши прохати хліба, постановили: «балакати зі спартанцями лаконічно», бо спартанці неохочі до довгих промов.

Отож посли по довгих мандрах прибули в Лакедемон Привітавши, як годилося в греків, спартанців, вийшли посли на майдан для промов і розстелили перед амвоном лантухи.

Далі на амвон вибрався спеціяльно для того обраний про-

мовець, заклав руку за лацкан свого гіматіона, одкашлявся добре і сказав:

— Насипайте!

Вислухавши спартанці цю промову, почали приносити хліб і насипати в міхурі. Коли ж усі міхурі були повні вщерть, з-посеред спартанського народу виступив сивий дідусь і звернувся до послів.

«Друзі мої, — сказав він. — Спартанському народові дуже сподобалася ваша промова — і стилем своїм, і натхненною мислю, і героїчним змістом своїм. Ви переконали нас — і ми дали вам те, чого ви прохали.

«Але одного ще не навчилися ви, друзі наші і наші вірні союзники. Ви не навчілися лаконічности, ви не навчилися з достатньою короткістю висловлювати свою думку.

«Ви прийшли до нас і ви розстелили лантухи. Ми бачимо з облич ваших, що ви голодні, і знаємо від наших герольдів, що наполягає на вас упертий ворог (якого з допомогою Зевса і Арея ми сподіваємося в слушний час подолати). Ми бачимо, що вам потрібний хліб — ви розстелили міхурі свої — для чого ж слова?

«Для чого, друзі, ви виступали з промовою?»

Звичайне діло, я непевний того, чи могла мила дівчина обіходитися на зборах одним словом. Думаю, що вона не могла б бути настільки лаконічною.

Але я думаю також, що говорити на зборах довго лише для того, щоб говорити, теж не годиться. Боюся я, що ми забагато балакаємо.

XVIII

У хаті куркуля язикознавчі промови скінчилися. У селищі «Нова Зоря» за голови сільради, такої Алтаєвої, що її тепер, дякувати Аллахові, зняли, почалися «діла». Де в кого несправедливо одняли право голосу, декого зачислили в куркулі.

Здається, тоді відбулися дуже бурхливі збори, і в результаті декого посадовлено на п'ять діб. Серед тих бунтарів був і рідний брат і співхазяїн секретаря осередку КСМУ. Хтось був з'явився до військомату одбувати військову

повинність, і там йому сказано, що він неповноправний громадянин Радянської Української Соціялістичної Республіки.

Тепер за столом у куркуля знов ожили старі незгоди. Самого куркуля теж позбавили були голосу, бо він несвоєчасно привіз довідку про те, що був службовцем і не торгував ще перед тим, як оселився на землі. Він промовляв дуже гаряче, усі погоджувалися, що він формально був правий, але мені не сподобалась його арґументація. Він наполягав більше на оту славнозвісну тезу про лінощі й трудолюбність, на те, що комнезами більше засідають і балакають, а він більше оре та сіє. Я не люблю цієї арґументації. Скільки б не балакав комнезам, а хліба він собі не набалакає: не ті тепер часи.

Але сказати, що видко було не гаразд за голови сільради Алтаєвої. Вона, кажуть, садовила в холодну за виступ проти її пропозицій і списків на зборах.

Отак балакали, коли на сцену з'явилася картинка стилю Люї XIV і встряла в розмову. — Ця порцелянова леді, що син її перебував у куркулях, забрала собі слово надовго, і от Манові яєшня враз застрягла в горлі. Говорила вона дуже чистою російською мовою, всі змовкли — неначе якісь давноминулі століття увійшли в дім єврейського поселенця і почали пред'являти претенсії на існування.

Ми з Маном почали соватися на стільцях. У мене якийсь дурний характер — мені трудно їсти в тих людей, що неоднаково зі мною мислять. Тільки Аґро-Джойнт весело їв вечерю і все підсовував мені сковороду, так що я, нарешті, утік у сінці і став там частувати якогось заїжджого дядька люлечним тютюном.

Якби я знав, що Аґро-Джойнт заплатить хазяїнові за вечерю, я, може, краще їв би ту яєшню. Якби ж знаття!

Але голова і секретар сиділи зовсім спокійні, тільки зрідка секретар знизував плечима. Я думаю, що вони, чорти, знали.

Та ніхто з них не торкнувся їжі.

І от ми вийшли уночі, щоб піти на збори. Збори були в домі, там були й лави, але більше людей стояло. Ман казав промову, дорослі слухали уважно й кивали головами,

а діти сновиґали межи лав і критикували мене і Мана. Разів скілька їх заспокоювали, і знов вони знімали голос. Нарешті, хтось із дядьків розсердився.

— Дєті, тіше! — гукнув він на всю хату.

XIX

— По дорозі до станції «Радушна», — сказав куркуль, підганяючи добрі лошата, — бувало небезпечно. Виходили якісь дядьки і спиняли переїжджих. В одного забрали... віжки, в другого, здається, батіг, а в третього нібито шапку.

Для якої символічної мети знадобилися дядькам ці клейноди селянської достойности, куркуль не пояснив. Скінчилися козацькі походи так, що хтось із поселенців почав стріляти і охочекомонні символісти перестали спиняти людей.

На станції «Радушна» скромний касир, коли ми його підганяли з квитками до Херсону, виголосив барвисту промову на адресу Наркомосвіти і як вона пише літери для екскурсантів. Найбільше його дивувало в пізню нічну пору те, що Наркомосвіта зосталася інкоґніто і у графі, де пишеться, хто саме видає літери, нічого не було проставлено.

Коли він управився з нашими літерами, саме підійшов поїзд. Ми не дослухали до кінця його промови, і я не міг розважати його думками, що народилися в моїй голові, стоявши коло каси.

Наркомосвіта забула проставити себе на літерах!

Але скажіть, хіба вам не траплялося одмикати колинебудь двері, що ви не одмикали рівно десять літ? Чи не бувало з вами, що ви раптом згадували, куди треба надушити ці двері, щоб ключ легко повернувся в замку? Ви згадували це — і ключ зненацька одмикав.

Ви забули все — і як звуть ту, до кого ви йдете, і які на колір (були) її очі, і як вона була одягнена, коли ви її бачили востаннє. Ви забули все — і раптом ви згадуєте, як треба надушити клямку, щоб одімкнувся замок.

Химерні речі виробляє з людьми пам'ять.

XX

А надто химерні фиґлі строїть з людьми пам'ять, коли треба спати. «Хто з хлібом сліз своїх не їв...» — сказав Ґете, а я би сказав:

«Хто, засипаючи, не рахував до десяти тисяч, той нічого не бачив у житті своїм».

Всякі бувають причини для аритметики вночі, але є одна з них, про яку часто забувають. Це — холод.

Удень у херсонських степах віють смалії і суховії, здіймають кур з розораної землі і запорошують цілі десятини посіву. Колись тут були величезні лятифундії Фальц-Фейна, Бутовича й інших. Такий Фальц-Фейн був пас мільйони овець на цілині, засівав трішки пшеницею і, зібравши двічі по двісті пудів з десятини, починав сіяти з другого краю, без угноєння і без толоки. Вівці паслися на цілині, ховрахи товклися в них під ногами — і куряви не було. Фальц-Фейн був ситий, вівці цілі.

Тепер поселенці розорали степ. Смалії і суховії взялися засипати поля порохом. Поселенці кинулися на просапні культури — тоді з толоки з'явилися ховрахи, виїдаючи те, чого не засипали суховії.

Добра земля в степу, та не дається хазяйнувати. Удень віють смалії та суховії. А вночі холодно. Та й так холодно, що не допомагає ні джампер, ні пальто з солдатського сукна. Рукзак здається твердим і нерівним для голови, як харківський брук для ніжних жіночих ніг. Здається, що під голову як навмисне підкочується то коробок з тютюном, то люлька, то зубна щітка. А коли улаштувати для вуха м'яко, починають мерзнути ноги.

І пам'ять строїть химерні фиґлі в голові під кепом. От на ріллі сидять граки. Якби кинути в них грудкою, вони враз знялися б геть від полету грудки — кут падіння рівний кутові відбивання — летять геть, як бризки води. Як гарно і чітко!

Друга грудка летить у те місце, де вже нема граків. Треба тільки заплющити очі — і від місця падіння грудки знов здіймаються рівно і чітко — кут падіння рівний кутові

відбивання — сталево-сірі, блакитні, райдужні птахи. Летять... Нехай же за ними летять і вівці.

І от від землі відділюється чорна вівця і летить, за нею здіймається друга і третя — летить з задубілими, нерушними ногами, наче вирізана з чорного картону, летить, як чорний цап над лису гору.

— Совай ногами! — І вівця починає м'яко й нечутно гребти — переступати в повітрі повстяними ногами, наче ворушаться на морозі пальці теплих рукавиць. Вівця гребе і зникає в хмарі: видно тільки піднятий хвостик і повстяні ноги.

Ноги замерзли і стали, як повсть; під вухом нестерпно муляє щось довге й колюче — зубна щітка. Треба перевернутися на другий бік, що унизу була права... ліва... кишеня, де квитки і гроші; верхня нога змерзла, а нижня затерпла...

XXI

Сон у вагоні.

Ман так і не заснув до Херсону. Не знаю, чи й приснилося б йому щонебудь корсине. Думаю, що йому все одно судилося б побачити уві сні циганські села намість єврейських колоній, бо обід нам і більша половина вечері — це були сухі бублики криворізького печива.

Я не описуватиму Херсону — список його вулиць, як викапаний, нагадує список вулиць Никополя й Кривого Рогу. Не описуватиму й маленьких провулочків, що ведуть униз до Дніпра, ані пароплавів, що попливуть ув Одесу, ані численних цукеркових кустарів, що їхня промисловість на око видається в Херсоні головною. Пірникові майстерні і цукеркові виробництва (так і написано на вивісках) ведуть вас куди хочете — і до Окрвиконкому, і до Дніпра, і до Аґро-Джойнту, і до базару, де торгують, між іншим, і дровами.

Тільки ж дрова продаються не на кубічні метри і навіть не на староденну сажінь, а скоріше на дециметри і дюйми. Просто не на сирій, а на сухій землі лежать три полінця,

акуратно перев'язані мотузочком, щоб не розсипались, несучи їх додому. Коштує такий «комплект» від двадцяти до сорока копійок, а подекуди то й дешевше.

Коні в Херсоні як коли то бувають дешевші від дров, як рахувати на вагу. От на тім тижні був кінський ярмарок, де коня можна було купити за вісім карбованців.

Правда, коли випав дощ, то ціна на коні враз підскочила з восьми на вісімдесят карбованців. Так що ціна на цей сільсько-господарський інструмент залежить від метеорологічних станцій. Буде дощ — коні дорогі, не буде дощу — коні дешевші від дров.

Доводилося мені спостерігати падіння цін на коней і в рідній моїй Слобожанщині, але причина була інша, і не всякі коні подешевшали.

Подешевшали тільки добрі коні, а плохенькі зосталися як були, ще й подорожчали трохи.

Залежало це від причин іншого порядку (і я признаюся, що забував про цей факт, коли писав, що художня література ніякого не має впливу на основні явища життя нашого).

Селяни прочитали плякатик, де було написано приблизно таке: «Рабочие и крестьяне, будьте бдительны!»

Уже ця фраза завдала мені чимало клопоту і розмислу, хоч і не вона спричинилася до конячого ажіотажу. Я, щоб щиро признатися, й тоді не дійняв і тепер не розумію, що мала значити конкретно ця велегучна і елеґантна фраза. До якої «бдительности» закликалося, скажімо, селян? Як вони мусили проявляти конкретно цю «бдительность»?

У мене є туманне підозріння, що сам художник нічого конкретного собі не уявляв, а, просто сказати, захопився красою самого виразу. А втім, може я помиляюсь.

Далі було приблизно таке: «Международный капитализм мобилизовал все свои силы на борьбу с Советским Союзом».

Цю фразу я вповні зрозумів і до формули без застережень приєднуюсь.

Але дядьки, прочитавши слово «мобилизовал», ударили на ґвалт і почали спішно спродувати добрих коней. На базарі в великому селі загув поговір, що буде війна, бо вже

об'явлено мобілізацію. Добрі коні враз подешевшали, а погані подорожчали.

Я все таки радив би повиганяти з відділів пропаґанди всіх поетів.

XXII

Окроме коней, і інші речі бувають дешеві в Херсоні. У кондиторській на якійсь з вулиць є пиріжні по шість копійок за штуку і дуже хороші, а хтось з учасників делеґації привіз із Херсону прекрасний сюрчок, на якому можна висвистувати дуже голосно й пронизливо, і заплатив за той сюрчок одну копійку.

Тепер він ходить з цим сюрчком у роті по Харкову і створює сенсацію серед нервозних і неврастенічних столичан.

До речі, це не я. Я терпіти не можу вуличних скандалів. Ще більше, я не переношу хатніх скандалів. У мене темперамент строго філософічний. Каюся, я не вбачаю ніякої втіхи для себе навіть у тому, щоб потайки загасити сусідів примус або вилити помиї в його цеберко для чистої води, або обкаляти свого товариша по пролетарській літературі всяким брудом у рецензії.

Ах, любі мої товариші! Я знову мушу повернутися до свого прізвища: боюся я, щоб воно не попсувало читачам враження від цієї книги. Я написав уже багато такого, що люди вважатимуть за лестощі і фалшування. Я написав уже, як євреї навчаються хазяйнувати, як вони орендують навіть землю у сусідніх селян і обробляють її, як вони стають добрими хліборобами, як звикають до них наші дядьки. Я написав усе це, і мені доведеться написати ще.

Так от, я не єврей. Мій батько, поки жив на світі, був стопроцентний німець, а може трішечки і лотиш; коли ж він умер, то перестав бути і німцем, і лотишем, а став звичайнісіньким небіжчиком. Моя мати походить з старобільських козаків. Я — не єврей. Затямте це собі і читайте далі.

Ми вже думали з Маном, що й по херсонських колоніях нам доведеться їздити двома кінськими силами, що такі дешеві в Херсоні, коли немає дощу. Машин немає — по-

яснили нам попереду в Аґро-Джойнті, побачивши двох тихого характеру інтеліґентів. Та потім все ж таки нам сказано, що ми поїдемо на машині, а покищо ми зайшли в другу кімнату — до аґронома.

З-за канцелярського столу виросла привітна, з соняшною усмішкою на вустах, гора. Я привітався з нею за руку і трішки злякався за свої ніяк не ніжні, а косарські і спортсменські пальці.

Цей аґроном під хмарну хвилину міг би роздушити мене одним ударом, як жука. Він сам еврей, селянин з старої колонії в Херсонській окрузі. Він добув зі стіни плян, розстелив на столі і почав показувати нам розполіг колоній по правому і по лівому берегу ріки Інгульця.

У кадетських корпусах і в інститутах благородних дівиць за часів оних виникла теорія, що євреї від природи нездатні їздити верхи на конях, пити вино, стріляти з револьвера, битися шаблями і взагалі бути корнетами і молодцями. Кадетські корпуси і інститути благородних дівиць давно пішли за водою, але теорія ця, скоряючися законові, що надбудова відстає від бази, живе далі в серцях перекупок, професорів, старих акцизних і інших платонічних поклонників корнетської відваги. І нічим тут не зарадиш.

Коли б такому аматорові корнетської відваги довелося на свої очі побачити єврейських дівчат, що гасають верхи на конях по степу, хлопців, що орють землю, заганяючи плуга на шість вершків у землю, футболістів, що грають у збірній Української Радянської Республіки, коли б навіть цей аматор вклав свою в'ялу руку в сталеву долоню херсонського аґронома, він похитав би головою і сказав би рішуче:

— Цього не може бути!

Є в Херсонській окрузі і зовсім давні єврейські колонії — вони по правому березі Інгульця, і про них, свою батьківщину, мало розповідв нам еврей-аґроном, бо такі колонії нічим не різняться від селищ українських і німецьких.

Він сам скінчив український сільсько-господарчий інститут і був признався, що легше б йому було вести роботу серед поселенців українською мовою. Аґро-джойнтівські

колонії в Херсонській окрузі існують з двадцять п'ятого року, і є там, як і скрізь, добрі хазяї, а є й погані.

І не тільки від того це залежить, чи давні, а чи недавні ті поселенці, а й від того, звідки вони сами зроду. Найкращі хазяї бувають з євреїв полтавців. Теж добрі хазяї з чернігівців.

Вже гірші хазяї з киян, а зовсім біда буває спершу з волиняками і подолянами. Це народ містечковий, і коли вони приїздять на землю, то спочатку з ним буває суте нещастя. Не вміють вони взятися до роботи, —і аґроном взявся за голову, згадуючи їх.

В однім такім селищі в перший рік хліборобства колоністи ухитрялися в селян, що приїздили в усяких своїх справах, одкручувати гайки з возів і знімати з коней обротьки.

— Які ж це жиди? Це злодії, — казали здивовані дядьки, чухаючи потилицю.

Але й ці злодії згодом почасти призвичаїлися до роботи, почасти і втекли назад, ковтнувши гіркої. Тепер на різдво до них приїхали сусідні українські поселенці і забрали усіх до себе гостювати. Приїхали, як годиться, з музикою і напідпитку.

Старожитні селяни, надто ж ті, що живуть оддалік і знають про євреїв тільки з поговору, ставляться до них гірше. Надто спочатку «були випадки». Тепер «випадків» немає.

Поки ми дивилися на карту селищ, що її дляради цієї нагоди знято з стінки і покладено на столі, відбулося скілька подій. З сусідньої кімнати зам. представника Аґро-Джойнту жалівся нам на аґронома, що той проти виноградників у єврейських селищах.

— Зап'ють євреї, — застерігав був аґроном. — Побачите, що зап'ють.

З сусідньої ж кімнати увійшла чорнява машиністка і завелася говорити телефоном про парасольку, яку аґроном Любарський покинув (чи не покинув) у канцелярії Аґро-Джойнту, супроводячи Шолом-Аша.

У цій кімнаті ми з Маном гадали, чи доведеться нам

знову їхати візником, чи нам, інтеліґентам, пощастить на автомобіля. Смачні уяви про Опелі і Доджі носилися в моїм голоднім мозку.

Перед вікном кімнати щось дуже заторохтіло і загуркотіло, наче висипано на брук вагон каміння.

— А це ваш автомобіль, — сказав аґроном, і, побачивши, що ми трішки перелякалися, пояснив, що це хоч і старий автомобіль, але їздить справно.

XXIII

Це був дійсно дуже старий автомобіль. Угорі він був весь латаний дошками, а типу його не можна було добрати ніяк. І не грузовик, — і не пасажирська машина. Тільки пізніше ми довідалися, що це колись був санітарний автомобіль. Шофер закрутив ручку, і ми хитнулися вперед.

Нічого, можна було їхати і цією машиною. Правда, Ман грозився, що коли його ще раз ударить головою об стелю, з ним буде нервовий шок і його доведеться везти в лікарню. Але, врешті, він учепився руками за дошки і з честю витримав іспит.

Мене не вдарило головою об стелю: я зразу ж зрозумів, що моє призначення — придержувати рукою дверцята. Інакше ті дверцята розчинялися кожні півхвилини, бо намість автоматичного замка вони трималися на доброму старому іржавому гвоздку.

І все ж таки це був Додж. Тим то він і держався так довго в роботі.

— Давно б пора його перевести на соцстрах, — казав єврей-шофер. — Є вже нові машини, але на них херсонське начальство виїхало в об'їзд по окрузі.

Ми довго підстрибували і падали. Ховрахів не було видко, бо грізний гуд старого санітара розганяв їх за троє гін. Взагалі нічого не було видко, бо...

Наука доводить нам, що люди бачать не тоді, коли видко і коли близько, а тільки коли в них вистачає уваги на те, щоб бачити. Коли ж у тих людей через якісь причини уваги не вистачає, то вони не бачать.

Мені доводилось не раз спостерігати, як люди, граючи в шахи, не бачили якогось єхидного слона, що матував їхнього короля. Тим часом той слон стояв увесь час на дошці, націляючися на його королівську величність. «Вибачте, — казав такий неуважливий партнер, — слона то я й не бачив. Дозвольте взяти хід назад!»

Є ще й інша категорія людей. Ці не прохають дозволу взяти хід назад, а просто кажуть, що слона там і зовсім не було, і що ви його поставили умисне на фатальне поле. Після того ці люди перекидають шахівницю і кажуть усякі нехороші слова.

З такими людьми сперечатися не слід, хоч би це навіть були рецензенти вашої книги. Взагалі, коли в суперечці один із ваших опонентів виймав з-поза спини дрюка, сперечатися вже не випадає. Такий спір все одно не дасть ніяких позитивних наслідків. Ви мусите просто і ввічливо сказати:

— Пробачте, я не знав, що в вас є такий хороший дрюк. Тепер я ясно бачу, що ви маєте повну рацію заперечувати мої тези. Більше того, я дуже шкодую, що, не знавши попереду всіх обставин діла, взявся сперечатися. Пробачте ще раз!

Отже ховрахів ми не бачили, бо мусили більше зважати на верх і низ і берегти свою голову від стусанів.

Ми падали і підстрибували, знов падали і знов підстрибували.

Мені було трішки легше, ніж Манові. Мені було легше, бо сам я був важчий.

Хай не лякає нікого цей парадокс, і нехай ніхто, хай бог милує, не нагадує мені, що в нього є голобля чи інший який інструмент проти парадоксів. Це хоч і парадокс, але це свята істина. Буває і таке в науці. Не треба казати «цього не може бути», доки не обслідуєте справи, як треба. Все може бути.

Мені було трішки легше ще з однієї причини. Я умію їздити селянським возом ристю без ресор. Щоб їхати так без шкоди для здоров'я, треба сісти зовсім прямо і напружити м'язи спини і живота. Тоді ці м'язи сами стають

ресорами, і внутрішні органи не збиваються вкупу всередині вашого тіла.

Спробуйте сами. Втім, якщо ви уже досягли вершків своєї кар'єри і відповідно до цього запливли жиром — вам це не вдасться.

Ми підстрибували й падали, падали і підстрибували. Саме коли нам стало дуже важко, доджів тайр на задньому колесі бабахнув на всю околицю і луснув. Шофер виліз ремонтувати шину.

Ми вилізли і покищо пішли на сільське кладовище серед степу. Цікаво, що це кладовище ніяк не скидалося на сільські, коли судити про них з віршів Жуковського чи з дитячих спогадів Багрова-онука. Нікоторих дерев'яних хрестів з дашком — сами кам'яні білі й сірі монументи. Понад монументами сновиґають зелені ящірки.

На каменю грубо й подекуди наївним курсивом вирізьблені прізвища покійних хліборобів. Це — селянське кладовище, а кам'яні на нім монументи через те, що камінь куди дешевший від дров у херсонськім степу.

Чи через те, чи через те, що мистецтво занепадає за наших часів, я не зложив ніякої елегії про це сільське кладовище, хоч і мусив це зробити як поет. Навіть філософських мрій ніяких не родило в мені те кладовище. Я тільки спробував зловити за хвоста зелену ящірку замість зеленої мрії, але й та втекла. Ман сказав щось про те, що пишне дуже кладовище, та, згадавши за ціну на дрова, змовк. Шофер налагодив тайр.

Ми покинули сільське кладовище.

XXIV

Є така категорія людей, що не читають книг, а тільки, перекинувши скілька сторінок і прочитавши скілька уступів, беруться до другої. Такі люди подекуди пишуть потім на цю книгу рецензію. Спеціяльно для таких людей написане речення останнього розділу перед цим. Побачивши вони ліричну фразу:

„Ми покинули сільське кладовище"

відразу догадуються, що перед цим була елегія на тему про ницість людського життя, людських радощів і болещів, і пишуть про це в рецензії.

Ми покинули сільське кладовище і приїхали на експериментальне поле. Двоє аґрономів — і були то теж здорові хлопці й привітні — показали нам аґропункт: двох жеребців — майбутніх предків конячого племени, скілька новеньких ходів, що роблять сами переселенці — такий хід коштує сто двадцять карбованців і дається переселенцеві в кредит...

(Сором вам, що живете в селянській країні і не знаєте, що таке хід! Хід — це основа майбутнього возу з залізними осями).

...показали свою хату, розповіли про три сорти кукурудзи, що сіються на полі — на корм, на насіння і на сильос...

(Ви, що не знаєте, що таке сильос! Сильосування є заквашування качанів у ямах на корм худобі).

...розповіли про смалії та суховії, про те, як треба дощу, про тракторні товариства; про те, як торік, коли не вимерзла озимина, з колонії вивезено цілий пароплав сортової пшениці — двісті тисяч пудів, про ховрахів, що нищать кукурузду і буряки, про те, як їх тепер отруюють і як це дорого коштує.

Нагодували сметаною з хлібом і почали лагодитися їхати.

Переконавшися, що ні в одного з них немає з собою голоблі, я завів дискусію про люцерну. Я висловив парадоксальне твердження, що її треба часто косити ще й тоді, коли вона не дає ніякого врожаю, щоб краще росла. Я спирався на власний досвід і доводив, що люцерну треба якнайчастіше косити, чого я переконався, бувши сільським наймитом під час гетьманщини.

Аґроном, визнаючи, що є й така теорія, почав сперечатися. Але ми сіли в Додж, і дискусія припинилася. Замість дискутувати ми знов почали підстрибувати й падати. Так чи інакше, і на цю дискусію знайшлася голобля. Це були нові, тугі ресори на старому Доджі. Не дурно

сказано було в Письмі: «не ставте ресор нових на доджі старії».

Двадцятьчотириметровий колодязь, викопаний ще колись за Фальц-Фейна, завалився — і в селищі не стало води. Треба було б свердлити артезіянські, але вода дуже глибоко. У колодязях же часто вода буває солонкувата і взагалі її мало. Багато грошей коштував такий колодязь, обкладений величезними камінними плитами, і все ж таки він завалився. Нелегко й сутужно з водою в херсонськім степу.

Коли Додж заторохтів і загрюкав уперед від колодязя, двоє чудесних коней зірвалося з припони і помчали рілею. Гриви і хвости розвівалися по вітру, коні випередили Доджа з написом: «maximum speed 40 miles» і угнали в степ. Дівчата, що сапали буряки, були цим дуже незадоволені. Їх не тішило естетичне видовище розвіяних грив і хвостів — ми завдали їм зайвої роботи — так казали вони. Аґроном узяв в однієї сапку і почав показувати, як сапати, щоб викинути ввесь бур'ян. Ман знову трішки побалакав на язикознавчі теми.

Дванадцятилітній хлопець поряд на полі винайшов спосіб не сапати руками буряки. Він запріг коня до просапника і повів його межи рядами. Йому не пощастило, як і всім винахідцям. Аґрономи не ухвалили його винаходу і наказали йому всяких слів.

Стало ясно, що хлопцеві доведеться повернутися до старих способів роботи руками.

Я глибоко співчуваю цьому хлопцеві. Я знаю, що таке просапати десятину буряків. Найбільше стомлюється спина. Це сливе так само тяжко, як в'язати снопи.

Та сей рік не доведеться євреям в'язати багато снопів. Озимі пропали. Їх пересівали на кукурузду і просо. Подекуди доводилося пересівати й кукурудзу, бо її поїли ховрахи.

Якщо коні подешевшають у Херсоні ще раз, то і з ярини небагато буде діла. Не доведеться в'язати снопів.

— Буде сніп від снопа — як чорт від попа.

XXV

Два роки поспіль у херсонській окрузі недорід. Ті самі дядьки, що позаторік навантажили на пароплав двісті тисяч пудів сортової пшениці, сидять без хліба. Смалії й суховії засипають ярину курявою. Оранка на пар і угноєння без дощу не помагають. Ранній посів як коли то пропадає, а пізній дає кращі наслідки. Аґрономам біда на півдні України. Доводиться перебудовувати всю аґрономічну теорію. Північні спеціялісти сміються з південних:

— Яка в вас може бути аґрономія, коли в вас усе навпаки!

Треба садовити дерева, щоб затримувати хмари куряви. Треба переключатися на молочне хазяйство. Треба копати колодязі і треба нищити ховрахів. Треба тяжко боротися з степом, що його природа призначила на пасовище для мільйонів овець.

При такім рискові, при такій боротьбі п'ятнадцятидесятинний наділ — це дуже небагато.

О, мої любі земляки, куми й сватове мого діда, козаки старобільські, не заздріть переселенцеві, згадуючи про його п'ятнадцять десятин землі і навіть його кредитового коня і його кредитовий хід. Не думаю я, щоб ви управилися там краще хазяйнувати, ніж хазяйнує він чотири роки, що з них два були неврожайні. Не забудьте того, що я казав про хліборобство в степу, хоч я й не дуже часто повторював це. Не забудьте того, бо не треба нічого забувати. Велике лихо буває на землі тим людям, що забувають. Нічого не можна забувати на цій землі: ні добра, ні лиха, ні кривди, ні правди. Лихо забутнім людям на цій зеленій землі.

А щоб ви, куми і сватове, не забули того, що не можна нічого забувати, я розповім вам одну казку.

«Була колись у однім місті, в одній країні, де сонце вранці сходить, а ввечорі западає, одна дівчина. І от дівчина тая, попрацювавши, поки сім раз сонце зійшло і сім раз зайшло, пошила собі на здобуток роботи своєї нову сукню.

Була та сукня хитро гаптована і мудро мережана на тім

шовку, що його китайська черва випускає з себе, годуючись листям шовковиці, і зизоокі китайці, збираючи ту черву, не дають їй перетворитися на метеликів, а віднімають у неї шовкове павутиння і тчуть його на файну — найтоншу тканину.

І от, пошивши собі дівчинка тую сукню, стала збиратися до свого милого. Довго прибиралася вона — розчесала ніжне волосся, закучерявила його теплим залізом, оприскала тіло своє пахощами, обличчя присипала трішки рожевою пудрою, одягла капелюшок і шубку, кошлатим підбивану міхом, і вийшла на вулицю.

І от пройшла вона одну вулицю, другу вулицю і перейшла майдан, де в свята набивалося народу — як той мак, і вже підійшла до дверей свого милого, та перед дверима отими вона зчулася, що забула.

Забула, чи одягла вдома на шовку мережану сукню, задля якої сім день працювала, чи не одягла на шовку мережану сукню... і одягла шубу просто на тонку білизну.

Ще добре було б їй, коли б знала запевне, що одягла свою сукню, тоді, не соромлячись люду, могла б вона розстібнути шубку свою і подивитися, чи є під шубкою на шовку мережана сукня. Але люду було, як того маку, і вона не могла насміти розстібнути шубоньку свою.

Довелося їй повернутися додому, вона розстібнула шубку — і під шубкою була... її на шовку мережана сукня.

Отак не прийшла в той день забутня дівчина до свого милого».

XXVI

Нічого не забули в лікарні й медпункті, що на скілька селищ витягають людям зуби, витягають з матерів дитинчат, становлять клістири, напувають рициною хворі животи і годують хіною малярійні тіла. Є там і крісла зуболікарні, і ложа для породіль, і аптека, і ліжка для хворих, і лікарка, і помічниці її, і на стінці плякат.

Плякат той розповідає, як рятувати людей, що потопають у воді. Небагато в степу води і не вистачає її не

то виливати ховрахів, а й хоч би пити людям у спеку, але не забули про плякат як рятувати потопленників.

Не знаю чому, але цей плякат навіяв мені одразу цілу хмару думок. Я згадав рятувальні обручі, що висять у Харкові на парапеті мосту над двовершковою глибиною зеленавої ріки Лопані. Я згадав також і об'яву, яка висить у садках і скверах у місці, де написано, що ламати дерева в садку не можна і що за це треба платити штраф, ніби громадяни столиці, у парк прийшовши, тільки одне і мають на думці, як би наламати побільше дубів і сосон чи собі на дрова, чи дітям своїм на цяцьки. Але мені здалося, що в степовій лікарні я забув би повісити плякати про рятування потопленників.

Та коли ми прийшли в сільраду, я зрозумів, для чого повішано на стінці той плякат.

Це була перша єврейська сільрада, до якої ми спромоглися зайти в нашу подорож. До цієї сільради ходять єврейські селища, а також одне чи два українських. Була вона така сама, як і всі сільради на просторій українській землі, тільки трішки чистіша і світліша.

Коло столу сидів так само звичайний писар сільради і писав посвідки, заповнював анкети складав відомості про те, скільки пудів хліба буде зібрано з десятини на той рік, словом сказати, робив те, що роблять усі писарі всіх сільрад по всій українській землі. Діловодну книгу, що нам її довелося дивитись, велося єврейською мовою, тільки папіроці до району складалося по-українськи.

Найбільше посвідок доводилося йому писати взимку для хлопців і дівчат, що хотіли вступити до вищої школи.

Така тенденція у нас, звичаєм, дуже поетично називається «потяг до знання». Я гадаю, що краще було б назвати це жадобою кращого життя, яскравішого побуту, культури, книги, командних гір. Селянин все ж таки проти городянина живе гірше; і він це знав. Він не кидає своєї проклятої роботи тільки через те, що йому ніде дітись покищо. Він прикутий, як до скелі, до лютої землі, що висотує з нього всі соки, що так само виснажатиме його дітей і, на жаль, мабуть ще дітей його дітей. Даремно він перско-

нує себе, що земля свята і що хліб святий, і що робота його свята.

Зважте це ті, хто ремствує на переселення євреїв на землю!

Є в писаря єврейської сільради записи народжень. Народжується багато: більше, ніж родить земля хліба. Є в нього також і записи про число шлюбів, але реєструють шлюби найчастіше в місті, щоб пишніше було. Не обходиться часом і без рабина, щоб було кріпше.

Є в нього також і запис смертей. За останній рік умерло четверо на ввесь район сільради. Троє вмерло старих дідів: в одного було хворе серце, а двоє інших були надто вже старі діди. Четвертий умер хлопець дванадцяти літ.

— Цей хлопець утопився, купаючись у ставку.

XXVII

Степові колонії, що ми в них були, не дуже старі. Це найбільше переселенці двадцять п'ятого, двадцять шостого року. Це євреї — полтавці, київці, чернігівці, волиняки, подоляни.

Але тепер уже не легко було б добрати, хто з них звідки приїхав. Це вже одна компактна селянська маса. Вони вже однаково хазяйнують, однаково орють і однаковий збирають урожай.

Більше того, їх уже тепер не легко одрізнити від околишніх селян. Спокійні і статечні, мовчазні й дотепні, стоять вони навколо заїжджого філософа і ждуть доброї нагоди, щоб прикласти влучного слова. Навіть лікуватися вони вже тепер не так полюбляють, як раніше. У лікарні буває щодня з вісімдесят душ, і все це справді хворі селяни й селянки.

Тим то серед них велику має популярність леґенда про одного, що його якось ударило машиною і його родичі прибігли до медпункту, галасуючи, що чоловік помирає. Спішно зібралася лікарка, спішно запрягли коней і спішно примчали на місце невчасної смерти.

Та коли приїхали до хати, мерця не знайшли вдома.

Стурбовані й перелякані кинулися земляки його шукати. Його ніде не можна було знайти. І лише надвечір вияснилось, що він замотавши собі руку рушником, пішов у сусідне селище гуляти до кума, а може й косити.

— Нема єврея дома, пішов косить!

XXVIII

Любі мої куми і сватове з Старобільщини, що козакували колись з моїм дідом, що для вас я пишу цю книгу і для дітей ваших, і для дітей дітей ваших. Жаль мене бере, але книга моя кінчається, як кінчається все гарне на цім невдалім світі.

Та хоч ми і виїхали з Маном з степового перестанку Ґалаґанівки, прямуючи на Запоріжжя і Харків, але на цім не скінчилася подорож у єврейські колонії.

Чи не доводилося вам, щирі мої куми і сватове, одштовхнувши човна від берега тихого Айдару, бачити, як довго ще після того потопає й поволі виринає з води ніжне стеблиння молодого рогозу і ще якої сочистої річкової рослини. Уже од'їхав човен і далеко зостався рогіз, а все він киває й дихає наче у вогких обіймах Айдару.

Уже сіли ми в вагон уночі і розташували на чім собі спати — я рукзака, а Ман портфеля — ніяких більше речей не було в Мана, окроме портфеля, і він покладав свою голову на доповідь про Івана Франка і на новельки французького поета; уже налагодилися ми спати, а все ще не скінчили подорож у єврейські колонії; вони кивали нам і наче дихали, то потопаючи в пам'ять, то випливаючи знову, як серед рогозу голий і мускулястий дядько в плякаті про рятування потоплих.

У темних вікнах ніч гула й гуркотіла, наче тисячі доджів мчали ріллею, везучи тисячі делеґатів у тисячу «Нових Зір». І от поруч за переділкою завелася тиха селянська розмова.

Про неврожай була розмова і про лошицю, що здохла, і про податок, щоб він здох, і про чоботи, що дорого, і про іншу всяку селянську потребизну і справу.

Нелегко спати в вагоні, коли субіч тебе балакають дядьки. Уперто й довго гудуть вони, мов сірі бджоли про мед, про сірий хліб і сіре своє життя.

Та все ж таки я мабуть би заснув, коли б не почулося мені, що трішки чуднувато балакають дядьки, ніби то були столітні мудрі діди, що й по містах жили, і під школою ночували і чи не бачили й далеких німецьких країв і чудного неправославного люду.

Довго я думав, що то мені верзеться у сні, але, як не хотілося мені вмерти, п'ять днів не спавши і ївши не щодня, взяла гору філософська моя натура. Мені захотілося подивится, що то за дядьки гудуть субіч мене в вагоні.

Коли мені було сімнадцять років, я ходив по вулицях та й у полі не так, як зараз. Мені повсякчас здавалося, що варт дійти до ріжка вулиці або вибратися на гору, як побачу щось, чого зроду ще не бачив і що втрачу навік, коли не заверну за ріжок. Ніби десь за кам'яною стіною на розі написаний був кінець моєї повісти, та, стіну обійшовши, той кінець зникав за рогом дальшої вулиці.

Тепер я вже знаю, що повісті мого життя кінця немає ані за третьою, ані за четвертою стіною, а на стіні написано всього тільки:

«Мочиться строго воспрещається».

Тільки вночі я ще бачу ті стіни, що за них мені треба завертати, щоб прочитати кінець, а надто глибокої ночі, коли дуже темно й не видко, яке століття ходить ярами, полями й містами. Я зліз з полиці, насунув на сонниву голову кепа і зайшов за стінку.

За стінкою сиділо четверо однакових дядьків. Двоє з них були українці, а двоє — євреї.

XXIX

Уранці ж забуваєш про стіни і в вікно сиплє сонце двадцятого століття, і треба вмитися, і пристроїти комірця, і зав'язати галстука, і якось розчесати заблукане в снах волосся

В пляцкартних вагонах для цього буває над дірою для

екскрементів чимале дзеркало. Коли нікого немає в убиральні, в це дзеркало дивляться тільки прохолодні зелені ранішні ліси і поля. Тоді можна туди зайти і побачити свій розпатланий портрет у кватрочентськім тлі ляндшафтних ліній.

Та в непляцкартних вагонах в убиральні буває тільки діра, і над цею дірою нічого, як над тією першою дірою, що була перед створінням світу.

Якщо увечорі я був би стояв коло вікна, обійнявшися з дівчиною, що з нею треба розлучитися на одній із станцій, то, може, я вранці зміг би знайти в неї люстерко.

Але я був сидів з чотирма дядьками, що вранці не спішать причісуватися, а тільки дужче насувають шапку на заклопотані брови; і не возять вони з собою люстерка. Та вранці я не поет. Я геометр і фізик. Я шукаю скла, що було б на темному тлі.

Таке скло є тільки в тамбурі, коли одчиниш вихідні дверця і притуливши їх до напису, що «в тамбурі під час ходу потяга стояти суворо забороняється». Отже попереду треба покласти в кишеню цигарки.

Потім треба піти в тамбур, почастувати провідника цигаркою і, поки він буде закурювати, скористуватися з темного скла дверцят. Так треба робити і, значить, як сказав Кант, так можна зробити.

Не можна так зробити тільки коли провідник не курець ще й, хай бог милує, намовляє і вас покинути курити.

Тоді доводиться дужче насунути кепа на заблукане в снах волосся.

XXX

Серед ночі дядьки десь зникли, а намість них знайшлися дві тітки: вони сіли в куточку і стиха балакали межи себе. Ми з Маном почали грати в шахи. Крім шахів, ще трішки балакав з залізничником про неврожай, експорт хліба і закупівлю тракторів. Я висловлювався дуже популярно, щоб і тіткам було ясно.

Раптом одна із тіток припинила розмову з другою і за-

питала не дуже чистим, але дуже нарочитим російським язиком, для чого завели тепер оцей український.

Я вже звик до того, що найлютіший ворог українського язика — це деякі верстви українського населення, отже я нічого не одповів, а тільки поставив на місце в куточку туру, яка тим часом успіла перешкандибати, підстрибуючи, на одне поле направо. Але тітка не вгамувалася і ще уїдливіше запитала, звідки в мене ті цифри.

Не встиг я відповісти, як тітка, захлинаючися від злостивої іронії, виправила мої цифри, повідомила, що в неї брат інженер і знає все про закупівлю машин, ще раз знищила український язик і дала невигідну характеристику радянській владі.

Ман їй щось відповів, а я одразу здався і почав міркувати про тітчине життя.

Не треба було бути філософом під кепом, щоб ясно побачити велику куркульську садибу, міцних низьколобих синів, що вчаться зимою по школах, дочок, що їх видано заміж за сусідів, що стали тітками, милі серцю денікінські загони, продрозкладку й цілу зливу лютої хазяйської ненависти проти нехазяйновитої, безбожної, нещадної радянської влади.

І хоч ця тітка називала шахові фігури сахматами і сашками, але це була дуже небезпечна тітка. Її політична свідомість і обізнаність, її непереможна клясова запекла ненависть роблять її лютим і загрозливим ворогом.

Було б дуже корисно, думав я, коли б та голобля, що опускалася часом і на мою неповинну голову, звернула б свою увагу на отаких тіток. Думаю, що тут, може, не помогла б і голобля, а довелося б і постріляти трохи.

Але що я не взявся б учити голоблю, де їй треба гуляти, то я зоставив ці думки при собі. Не моя це справа, нарешті.

Отож я не став розповідати тітці про дамоклову голоблю, що нависла над її головою, і став читати далі книгу Ліфкедіо Герна про Японію.

Десь, здається, на тім місці, де зникла молодість ширабайоші, тітки зникли. Коли ж почалася історія садівника,

що мав у собі чотири душі, в простий англійський язик Герна почали западати уривки якоїсь дуже високостильної і по-канцелярському пишної української мови, щось на взірець лекції з українознавства. Ці уривки неначе виринали межи рядків, їх ставало чим раз більше, і, нарешті, я зчувся, що хтось поруч у купе виголошує довгу ораторську промову.

Це був по-простому одягнений чоловік. У правій руці він тримав шпарґалку, та майже не заглядав у неї, а, мов маком, сипав барвисті перли канцелярської мови, звертаючися до подорожніх.

В елеґантних фразах він пояснював, що він каліка, що хата його згоріла і що він збирає, що хто може дати з вельмишановних (так і сказав) добродіїв та добродійок, аби відбудувати хату і запомогти йому прогодувати дружину і малих діточок. Його становище (так і сказав) дуже кепське, і він уклінно прохає щиросердних добродіїв та добродійок йому допомогти.

Спершу я думав, що бачу і чую якогось неймовірного оптиміста і мрійника — хто б, справді, думав збирати в вагоні гроші за допомогою канцелярської мови, ще й трохи петлюрівського типу. Ще бо не перевелися ідеалісти на радянській землі, і міцно ще держиться в людей віра в чудеса.

При березі харківської Лопані в неділю можна бачити довгу низку рибалок, озброєних підсаками (щоб не зірвалася трипудова риба), вудками з дзвониками, провіянтом, фарбою, штрихованими стоянами для вудок і горілкою. Окроме всього цього справилля, рибалки ті озброєні воістину апостольським терпінням, бо з не меншим успіхом вони могли б закинути свої вудки з дзвониками у калюжу на майдані Рози Люксембурґ після доброго дощу.

Оратор скінчив промову, глянувши разочок у шпарґалку. Подорожні почали добувати з кишень копійки. Одна копійка покотилася під лаву.

— Вельмишановний громадянине, — сказав оратор, — ви загубили копійку.

Він нагнувся, підняв копійку, акуратно приладнав шпар-

ґалку, щоб видко було початок промови і пошкутильгав з вагону.

Тепер я думаю трішки інакше про того оратора. Вірив у чудеса не він, а той напівбожевільний сільський інтеліґент, що писав йому цю шпарґалку з добродіями і звертанням уваги. Промовець же вірив тільки в силу мистецького виконання і театральну оригінальність свого нумеру.

Так чи інакше, але він одержав за лекцію української мови копійок з десять.

XXXI

Я пожалкував тільки, що не було вже тітки з уїдливим язиком. Цікаво було б, хто з цих двох шкідників взяв би гору.

Але промайнула Лозова, і подорож стала кінчатись. Я, мабуть, довго вже не побачу євреїв-хліборобів. Гостей у них і без того буває багато, нових заселень буде вже мало, і за років троє в степах житиме одна одноманітна мужицька маса. Рабинам роботи поменшає, а комсомольцям побільшає.

Я, філософ під кепом, бачив ці місця в тисяча дев'ятсот двадцять восьмім році, на одинадцятім році робочої революції. Я нічого не навчився з цієї подорожи, бо й раніше вважав, що бути євреєм — це не професія, а бути хліборобом — це не національна ознака; я побачив те, що й чекав побачити.

І вас, щирі мої куми й сватове з Старобільщини, що козакували колись із дідом моїм, я не раджу їхати в єврейські колонії. Бо якщо ви не схочете побачити, то й не побачите, любі мої куми й сватове.

Натомість, любі мої, сядьте на призьбі, натопчіть у люльку ручкового, викрешіть огню на губку, прикуріть і подумайте.

ПІСЛЯСЛОВО

Із того часу, як я написав був оцю книгу (і тим початок поклав новому для української літератури жанрові), немало утекло води Дніпром і тече й тепер — тільки під Запоріжжям ми тую воду вже затисли межи бетонові греблі — і тим прискорили плив води і хід подій.

На провесні 1928 року, на провесні єврейських колоній, на провесні нових темпів усе було не так, як тепер. Коли я перечитую сьогодні ввечорі цю книгу, вона здається давньою історією, а на провесні 1928 року вона була найсвіжішою новиною. Дід Бернард Шов колись гордовито заявив, що він — журналіст і пише тільки про сьогодні — і думає, що таким способом має шанси зостатися навіки — і що ті, хто одразу силкуються писати для вічности, пишуть ні для якої епохи, чи для ніякої епохи.

А так, тому правда. Але в тому, що журналістський нарис двадцять восьмого року зробився для нас у тридцятім році, художньою леґендою, в тому є цікава мораль для ормена з девізом: «цього не може бути!»

Не будьмо намовляти шановного анекдотичного східнього чоловіка дивитися в футурум примум, а закличмо його глянути в футурум ексактум — у майбутнє, що ми зробили минулим. Нехай не дивиться вперед, а нехай загляне в сиву давнину дев'ятсот двадцять восьмого року.

Єврейські селяни пережили своє дитинство, свій вік парубочий, одбули клясову війну на селі і єврейські райони часто є тепер райони суцільної колективізації. Буржуазні Еко і Аґро-Джойнти одійшли в вічність і не просто єврей-

селянин ходить у степу, а член організованого, а часто й зразкового колективу.

Мало того, євреї-селяни говорять і пишуть єврейською мовою. Цілий районовий центр є єврейське хліборобське місто й єврей інструктор чи агроном дає поради не тільки єврейським селянам.

Злоєхидна тітка вже безперечно десь у далеких північних кліматах, а голова КНС, мисливець і рибалка, без сумніву вже переконався того, що на Вкраїні живуть українці і що євреї самі мажуть хати.

Сам автор і філософ під кепом чималі відбув зміни. На рукзакові його і на черевиках є дірочки, але він повеселішав і рідше впадає в скептичну жилу. Він став літературним активістом і остаточно законтрактував свої настрої великій епосі реконструкції. Рукзак чимраз частіше сідлає його спину, ремінь підперізує його стан і, весело посвистуючи, він іде в ногу з темпом. Бо настав час іти.

БІБЛІОТЕКА ім. В. Г. Короленка ХАРКІВСЬКИЙ

ЗМІСТ

Подорож у радянську Болгарію 3
Подорож у Даґестан 55
Подорож філософа під кепом 130
Післяслово 187

УКРКНИГОЦЕНТР
Д В О У

„КНИГА — ПОШТОЮ“

Поштові відділи Укркнигоцентру ДВОУ надсилають готівкою й післяплатою кожну книжку не лише власного видання, а й усіх видавництв СРСР

Надсилайте замовлення на такі адреси:

ХАРКІВ,
вул. Першого Травня, 17.
КИЇВ, вул. Воровського, 29.
ОДЕСА, вул. Ляссаля, 33.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ,
проспект Карла Маркса, 49.

Поштов. відділ Укркнигоцентру ДВОУ

УКРКНИГОЦЕНТР
Д В О У

По всіх більших містах України Укркнигоцентр ДВОУ має філії, книгарні та кіоски, де можна придбати книжки з усіх галузів знання та мистецтва видань ДВОУ та всіх видавництв СРСР.

Звертайтеся на адреси:

ХАРКІВ,
вул. Першого Травня, 17.
Київ, вул. Воровського, 29.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ,
проспект Карла Маркса, 49.
Одеса, вул. Ляссаля, 33.

Поштов. відділ Укркнигоцентру ДВОУ

Ціна 1 крб. 75 коп.